

«Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών»

«Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Δημιουργική
Γραφή»

Διπλωματική Εργασία

«Η συμβολή της δημιουργικής διαδικασίας στη διαμόρφωση του
δικαίου»

Ευγενία Τσιπολίτη

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ευαγγελία Δασκαλά

Πάτρα, Ιούνιος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Η συμβολή της δημιουργικής διαδικασίας στη διαμόρφωση του
δικαίου»

Ευγενία Τσιπολίτη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

«Ευαγγελία Δασκαλά»

«ΣΕΠ του ΕΑΠ»

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

«Νικόλαος Παπαχριστόπουλος»

«ΣΕΠ του ΕΑΠ»

Πάτρα, Ιούνιος 2024

«Γιατί τάχα αυτό να μην είναι το κρανίο ενός νομικού; Που είναι τώρα οι ενστάσεις του κι οι προτάσεις του, οι λόγοι του, οι αποστροφές και τα κόλπα του; Πώς ανέχεται αυτόν τον χοντράνθρωπο να του χτυπάει τη γκλάβα με τη βρωμότσαπά του και δεν τον ενάγει «επί αδίκω επιθέσει»; Χμ! Τούτος ο φίλος μπορεί στον καιρό του να ήταν μεγάλος γαιοκτήμονας, με τα προσύμφωνα, τους τίτλους του, τις υποθήκες, τις διπλές του ασφάλειες, τις εκτελέσεις του. Αυτά ήσαν επιτέλους τα τέλη του, να γεμίσει το τέλειο κουρούπι του ολότελα με λάσπη; Δεν μπόρεσαν οι ασφάλειές του, διπλές μάλιστα, να του εξασφαλίσουν ούτε όσον τόπο πιάνουν απλωμένα δύο-τρία συμβόλαια; Ούτε οι τίτλοι της ιδιοκτησίας του σκέτοι, δεν χωρούν μέσα σε αυτό το κιβούρι, κι ο ιδιοκτήτης ο ίδιος να μην πιάνει λιγάκι περισσότερο τόπο, ε;»

Άμλετ, πρ.5^η, σκ. 1^η (του νεκροταφείου)

Περίληψη

Από τις αρχές του εικοστού αιώνα η δυναμική και πολυσύνθετη σχέση μεταξύ λογοτεχνικού κανόνα και δικαίου απασχολεί όλο και περισσότερο τη νομική σχολή. Μάλιστα μια ομάδα ακαδημαϊκών της νομικής κοινότητας δημιούργησε το κίνημα *Δίκαιο και Λογοτεχνία* θεωρώντας ότι η προσφυγή της νομικής επιστήμης στις λογοτεχνικές θεωρίες και σε έργα μυθοπλασίας που άπτονται νομικών ζητημάτων βοηθά να γίνει πιο ανθρώπινη η φορμαλιστική και εργαλειακή θεώρηση των νομοθετικών διατάξεων και νομικών κρίσεων. Οι νομικοί αυτοί διατείνονται επίσης ότι η επαφή της νομικής σχολής με το χώρο της λογοτεχνίας εμπλουτίζει τη μελέτη του δικαίου καθώς παρέχει τη δυνατότητα ευρύτερης κατανόησής του, ενώ παράλληλα επιτρέπει να καλυφθούν οι διακηρυγμένες ανεπάρκειες της νομικής κριτικής σκέψης και να προσπεραστούν οι περιορισμοί της νομικής ανάλυσης. Εκτός των άλλων, οι θιασώτες του παραπάνω κινήματος ισχυρίζονται ότι η ανάγνωση πεζογραφημάτων και ποιημάτων, ή η θέαση ταινιών και θεατρικών έργων μπορεί να συμβάλει στην καλλιέργεια του ήθους και των ηθικών ικανοτήτων των νομικών παραγόντων αλλά και στη βελτίωση του ίδιου του νόμου, με τρόπο που να προάγεται η δικαιοσύνη.

Στις παραπάνω θέσεις ενίσταται μια ομάδα επιστημόνων που διατείνεται ότι η ζεύξη λογοτεχνικού λόγου και νομικής επιστήμης δεν μπορεί να ωφελήσει την κριτική νομική σκέψη, την αποδόμηση του δικαίου ή τη θεμελίωση των νομικών κρίσεων εξαιτίας των θεμελιωδών διαφορών των δύο κλάδων. Μάλιστα προειδοποιούν για τους κινδύνους που ελλοχεύουν από την άκριτη και υπερβολική χρήση των μέσων του γραπτού έντεχνου λόγου στην περίπτωση που οι λειτουργοί της δικαιοσύνης δεν προτάσσουν στην έκδοση των αποφάσεών τους την τήρηση του νόμου αλλά τον καλλωπισμό της νομικής τους σκέψης.

Εκτός από τα έργα δημιουργικής συγγραφής του παρελθόντος που επιχείρησαν να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των κενών και των αδυναμιών του νόμου αλλά και στην κατανόηση και εξέλιξη του δικαικού θεσμού της εποχής τους, και σύγχρονα αφηγήματα καταπιάνονται με υποθέσεις νομικού ενδιαφέροντος οι οποίες απασχολούν τη σημερινή κοινωνία, έχοντας ως απώτερο σκοπό τους να ευαισθητοποιήσουν την πολιτεία και τη νομοθετική εξουσία ως προς την αντιμετώπισή τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον δείχνουν οι

δημιουργοί τους για το φαινόμενο της γυναικοκτονίας το οποίο στις μέρες μας έχει πάρει παγκόσμιες διαστάσεις. Έτσι, σκιαγραφούν με ενάργεια τους ορατούς και αόρατους μηχανισμούς (πολιτικούς, θεσμικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς) που δρουν καταλυτικά στη διαιώνιση ή και παρόξυνση του φαινομένου, θέτοντας το δίλημμα εάν αποτελεί λύση για την ευρωπαϊκή και ειδικότερα για την ελληνική δικαιοσύνη η αναγνώρισή του ως αυτοτελές έγκλημα, προκειμένου να γίνει ορατό το φαινόμενο, να αναδειχτεί η κοινωνική και έμφυλη διάστασή του και η ανάγκη να ληφθούν άμεσα μέτρα για την πρόληψη και εξάλειψή του.

Λέξεις – Κλειδιά

Δημιουργική διαδικασία, δημιουργική συγγραφή, δίκαιο, διεπιστημονικός δανεισμός, γυναικοκτονία.

Abstract

Since the beginning of the twentieth century, the dynamic and complex relationship between literary canon and law is of increasing concern to the legal community. In fact, some academic from the legal community created the *Law and Literature* movement considering that the recourse of legal science to literary theories and works of fiction novels that touch on legal issues in order to make more humane the formalistic and instrumental view of legislative provisions and legal judgments. These jurists also argue that the contact of law school with the field of literature enriches the study of law as it provides the possibility of a wider understanding of it, while at the same time it allows the declared inadequacies of legal critical thinking to be covered and the limitations of legal analysis to be overcome. Among other things, the devotees of the movement believe that reading prose and poems or watching films and plays can contribute to the cultivation of morals and moral abilities of legal agents and of the law itself, in a way that justice can be promoted.

The above positions are reacted by a group of researchers who argue that the link between literary discourse and legal science cannot benefit the critical thinking of legal science and the construction of law and legal institutions due to the fundamental differences of the two branches. In fact, they warn of the dangers inherent in the uncritical and excessive use of the means of the creative process in the development of legal education in the case that the officials of justice do not prioritize the observance of the law in issuing their decisions but they focus in beautification of their legal thought.

In addition to the works of creative writing of the past that attempted to contribute to addressing the gaps and weaknesses of the law, as well as to the understanding and development of the legal institution of their time, contemporary narratives also deal with cases of legal interest that concern today's society, having as their ultimate goal to sensitize the state and the legislative power to deal with them. They show a special interest in the phenomenon of femicide, which nowadays has reached global proportions. These writers energetically outline the visible and invisible mechanisms (political, institutional, social and cultural) that act as catalysts in perpetuating or even exacerbating the phenomenon, raising the dilemma of whether the recognition of it as an independent crime is the solution for European and especially Greek justice in order to make the phenomenon

visible, to highlight its social and gender dimension and the need to take immediate measures to prevent and eliminate it.

Keywords

Creative process, creative writing, law, interdisciplinary borrowing, femicide.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract.....	vi
Περιεχόμενα.....	viii
Εισαγωγή.....	x
1. Δημιουργική διαδικασία και δίκαιο: Δύο διακριτά πεδία.....	1
1.1 Ορισμός και χαρακτηριστικά.....	1
1.2 Η διερεύνηση της διεπιστημονικότητας.....	5
1.3 Η ιστορική διάκριση λογοτεχνίας και νομικής επιστήμης.....	7
1.4 Το κίνημα: <i>Δίκαιο και Λογοτεχνία (Law and Literature)</i>	11
1.5 Η σχέση δημιουργικής διαδικασίας και δικαίου.....	16
1.5.1 Η οριοθέτηση των συνόρων των δυο κλάδων.....	16
1.5.2 Διασχίζοντας τα όρια των δύο γραμματειών.....	18
1.6 Διαθεματικός δανεισμός.....	21
2. Η λογοτεχνία ως μέσο κριτικής του δικαιοδοτικού έργου.....	23
2.1 Η αμφισβήτηση της αξίας και της ακρίβειας της απεικόνισης του νόμου.....	23
2.2 Απάντηση στις αμφισβητήσεις.....	28
2.3 Η αξία της πεζογραφίας στην κριτική της νομικής επιστήμης.....	33
3. Η διασταύρωση των δύο γραμματειών.....	39
3.1 Η ανάδυση της δικαστικής συγγραφής.....	39
3.2 Η αισθητική ως πραγματισμός.....	40
3.3 Ντοκιματέρ και δίκαιο.....	41
3.3.1 Ντοκιμαντέρ και δικαιοσύνη.....	43
3.4 Επίθεση ή επιβεβαίωση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης;.....	46
3.5 Ποίηση και δίκαιο.....	50
3.5.1 Επιρροές της ποίησης στον νομικό λόγο.....	51
3.5.2 Επιρροές του δικαιοδοτικού έργου στην ποίηση.....	55

4. Η δημιουργική διαδικασία ως εργαλείο μεταρρύθμισης του νόμου	60
4.1 Η συμβολή του λογοτεχνικού κανόνα στη μεταρρύθμιση του νομοθετικού.....	60
έργου.....	60
4.2 Ο ρόλος της δημιουργικής συγγραφής στην κοινωνία.....	62
4.2.1 Αναπτύσσοντας τις ηθικές ικανότητες του αναγνώστη/θεατή.....	66
4.3 Ο ρόλος των δικηγόρων και δικαστικών λειτουργών.....	69
4.3.1 Η καλλιέργεια ήθους και ηθικής των παραγόντων απονομής δικαιοσύνης.....	72
4.3.2 Η διαμόρφωση ήθους και ηθικής στους κανόνες δικαίου.....	73
4.4 Η ηθική της δημιουργικής διαδικασίας.....	73
5. Δίκαιο και Λογοτεχνία: το επίκαιρο παράδειγμα της γυναικοκτονίας.....	77
5.1 Η ιστορική προέλευση του όρου: "γυναικοκτονία" και η εξέλιξή του.....	77
5.2 Η αποτύπωση της γυναικοκτονίας στην παγκόσμια και ελληνική πεζογραφία.....	82
5.3 Η αναπαράσταση της έμφυλης βίας από τον κινηματογράφο.....	87
Συμπεράσματα.....	98
6. Λογοτεχνία και νομική ιστορία: αναλύοντας τη μεθοδολογία.....	101
Περίληψη.....	101
Εισαγωγή.....	102
6.1 Η κριτική του Richard Posner.....	104
6.1.1 Μερικός σκεπτικισμός όσον αφορά στον σκεπτικισμό του Posner.....	107
6.1.2 Αξιολόγηση του επιχειρήματος του Posner.....	112
6.2 Μετά τον Posner: ευρύτερες προοπτικές για τους νομικούς ιστορικούς	113
6.3 Η διάκριση της λογοτεχνικής ιστορίας από τη νομική ιστορία.....	114
6.3.1 Η λογοτεχνία και η ιστορία της νομικής: το πολιτισμικό πλαίσιο.....	115
6.3.2 Η γεφύρωση του πολιτισμικού χάους μεταξύ λογοτεχνίας και νομικής.....	118
ιστορίας.....	118
6.4 Η ορθόδοξη προσέγγιση της λογοτεχνίας από τη νομική ιστορία.....	118
6.4.1 Μια θεωρητική προσέγγιση στη λογοτεχνία και ιστορία της νομικής.....	122
6.5 Κοινωνικο-πολιτισμικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας και της νομικής.....	125
ιστορίας.....	125
Συμπεράσματα.....	128
Βιβλιογραφία.....	131

Εισαγωγή

Αναρίθμητα έργα της τέχνης καταπιάνονται με θέματα που αφορούν τους κανόνες που ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή, τις νομικές πράξεις που διασφαλίζουν την έννομη τάξη ή τις κανονιστικές αποφάνσεις που προστατεύουν τα αξιακά συστήματα κάθε λαού. Από τον δέκατο ένατο αιώνα παρατηρείται μια αντίστροφη κίνηση. Εξέχοντες θεωρητικοί του δικαίου καταφεύγουν στον πλούτο των λογοτεχνικών κειμένων, είτε για να διανθίσουν τον στεγνό και αυστηρό λόγο της νομικής τους σκέψης με έναν ουμανιστικό τρόπο, είτε για να αντλήσουν παραδείγματα ικανά να υποστηρίξουν και να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους σε δικαϊκές πράξεις. Στα τέλη δε του εικοστού αιώνα σημειώνονται ενδιαφέρουσες ακαδημαϊκές προσπάθειες εμπλουτισμού της νομικής επιστήμης με άλλους ακαδημαϊκούς κλάδους. Στόχος τους είναι να ενισχυθεί ο δυναμισμός της νομικής, η ευελιξία της και η εξωστρέφειά της, αλλά κυρίως να διευρυνθούν τα όριά της. Η πρώτη θεωρητική κίνηση που σημειώθηκε για το σκοπό αυτό επεδίωξε μια αμιγώς οικονομική προσέγγιση του νόμου, καθώς έδωσε βαρύτητα στη μεγιστοποίηση της ωφέλειας ή την ελαχιστοποίηση του κόστους που επωμίζονταν τα υποκείμενά του, όταν απευθύνονταν στο δικαϊκό σύστημα.

Από την αντίδραση κάποιων νομικών κύκλων στο νέο ρεύμα, που υπερτόνιζε την οικονομική διάσταση του νόμου, δημιουργήθηκε μια ακαδημαϊκή κίνηση που έδωσε έμφαση στην ηθική διάσταση του σύγχρονου νομικού πολιτισμού, η οποία έγινε γνωστή με την ονομασία *Δίκαιο και Λογοτεχνία*. Ο πυρήνας του κινήματος έκρινε αναγκαίο να επανενταχθεί η νομική στις ανθρωπιστικές επιστήμες στις οποίες θεωρούσε ότι ανήκει. Προς επίρρωση του σκοπού αυτού η μεταμοντέρνα κριτική του δικαιοδοτικού έργου, την οποία εφάρμοσαν οι υποστηρικτές του εν λόγω κινήματος, τουλάχιστον στα πρώτα της βήματα, βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό σε στοιχεία της λογοτεχνικής θεωρίας.

Αντιδρώντας ως προς την πραγματική αξία που μπορεί να έχει η μελέτη του λογοτεχνικού κανόνα στη συγκρότηση ορθών νομικών κρίσεων ή στην ικανοποιητική θεμελίωσή τους, οι σκεπτικιστές του κινήματος τόνισαν τις διαφορές των δυο πεδίων. Αφενός μεν την αισθητική απόλαυση του αναγνώστη/θεατή την οποία επιδιώκει ένα έργο δημιουργικής συγγραφής, όταν οι κανόνες δικαίου κατατείνουν στη δημιουργία ενός ευλύγιστου, δικαιοπλαστικού, ρυθμιστικού πλαισίου της κοινωνικής ζωής. Αφετέρου δε τον δεοντολογικό και παραγγελτικό χαρακτήρα που διακρίνει τις δικαιοδοτικές πράξεις ως

γνώμονες ρύθμισης των ανθρωπίνων εκδηλώσεων που διαφέρουν από τον αφηγηματικό λόγο των μυθοπλασιών.

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί η τάση να συμπεριλαμβάνονται στη νομική εκπαίδευση κάθε πολιτισμικό δημιούργημα από το οποίο μπορούν να αντληθούν στοιχεία για τις συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργείται το ισχύον δίκαιο και την επίδραση που ασκεί στη σύγχρονη κοινωνία. Για το λόγο αυτό οι νομικοί μελετητές διερευνούν τους συσχετισμούς του δικαίου όχι μόνο με τη λογοτεχνία αλλά και με τη μουσική, τον κινηματογράφο, τις τηλεοπτικές σειρές, το δημοτικό τραγούδι κ.ά.

Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι σταμάτησαν οι επιστήμονες να διερευνούν εάν το γραμματειακό είδος της λογοτεχνίας και εκτενέστερα της δημιουργικής διαδικασίας μπορεί να συνεισφέρει στον κριτικό έλεγχο του νομοθετικού και δικαιοδοτικού έργου και στην επισήμανση τυχόν ατοπημάτων από μέρους της νομοθετικής ή δικαστικής εξουσίας.

Μια προσπάθεια να καταδειχθούν οι προβληματισμοί των ειδικών σχετικά με τη δυνατότητα της δημιουργικής διαδικασίας να προσφέρει νέες προοπτικές στην κατανόηση του παρελθόντος του δικαίου επιχειρείται στην παρούσα εργασία. Για το σκοπό αυτό κρίθηκε αναγκαίο να εξετασθούν χαρακτηριστικά παραδείγματα έργων στα οποία εμφανίζονται οι άμεσες ή έμμεσες επιρροές που έχουν ασκήσει στον νομικό πολιτισμό, είτε μεταφέροντας στο εθνικό τους δίκαιο τις καθιερωμένες τεχνικές της λογοτεχνικής κριτικής για να τις χρησιμοποιήσουν στη θεσμική και συνταγματική ερμηνεία, είτε δανειζοντας τα μέσα τους, όπως, λόγου χάρη, την ακρίβεια και το ύφος της λογοτεχνικής γραφής.

Ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στον ορισμό και τα χαρακτηριστικά της δημιουργικής διαδικασίας και του δικαίου καταδεικνύοντας τις ομοιότητες και διαφορές τους. Επίσης θα εξετάσουμε την ιδέα της συνεργατικότητας των δύο κλάδων, πώς εξελίχθηκαν κατά το πέρασμα του χρόνου και πώς το κίνημα *Δίκαιο και Λογοτεχνία* επανέφερε το ζήτημα σύγκλισής τους, αποβλέποντας στον εμπλουτισμό της νομικής εκπαίδευσης με την αξιοποίηση των εργαλείων της λογοτεχνίας. Ακολούθως θα παρουσιάσουμε τη σχέση των δύο γραμματειών, θα οριοθετήσουμε τα σύνορά τους και θα επιχειρήσουμε να τα διασχίσουμε έχοντας ως απώτερο σκοπό την κατανόηση του περιεχομένου τους. Η ενότητα θα ολοκληρωθεί με την ανάλυση της εναλλακτικής επιλογής του διαθεματικού δανεισμού στον οποίο προβαίνουν οι δύο χώροι μεταξύ τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετασθεί η ικανότητα των λογοτεχνικών αφηγήσεων να παρέχουν βήμα στην κριτική του δικαίου. Αρχικά θα προβληθούν τα επιχειρήματα των μελετητών που αμφισβητούν την αξία και την ακρίβεια της απεικόνισης του δικαιοδοτικού θεσμού στα έργα μυθοπλασίας και ως εκ τούτου και την ικανότητά τους να του ασκούν κριτική. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι απαντήσεις των υποστηρικτών του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* στις παραπάνω αμφισβητήσεις και θα αξιολογηθούν τα επιχειρήματα που προβάλλουν για να στηρίξουν τη θέση τους σχετικά με τη συνεισφορά της κριτικής των λογοτεχνικών αφηγημάτων στη νομοθετική μεταρρύθμιση.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα διερευνηθεί η σχέση και αλληλεπίδραση των δύο πεδίων. Εν πρώτοις θα προβληθούν παραδείγματα έργων δικαστικής συγγραφής που έχουν ως θέμα ή υπόβαθρό τους υποθέσεις ποινικής ή αστικής φύσεως. Ακολούθως θα αναλυθεί η φύση της παραστατικής τέχνης του ντοκιμαντέρ, θα διερευνηθεί η επίδραση που έχει δεχτεί από τις δικαστηριακές πρακτικές και η συνεισφορά του στην κατανόησή τους και στην απονομή δικαιοσύνης. Επίσης θα καταδειχτεί πως έργα, όπως το *Statement of Art* της Vanessa Place, το *Parragirls Paste Present*, των Hibbert, Davies και Kuchelmeister, το *Zong* του Nouberse Philips, ή το *When they see us* της Elizabeth Lederer, ασκούν κριτική στη διαδικασία πρόσφορων νομικών λύσεων και θα παρουσιαστούν έρευνες που εξετάζουν αν η συγκεκριμένη μορφή παραστατικής τέχνης επιδιώκει να επιτεθεί στο δικαστικό σύστημα ή να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ νομικής επιστήμης και δημιουργικής συγγραφής. Επιπλέον θα εξετασθούν άμεσες και έμμεσες επιρροές που έχει ασκήσει η ποίηση στον νομικό λόγο αλλά και ο νομικός λόγος στην ποίηση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναλυθεί η επιρροή των πεζογραφημάτων στη νομική μεταρρύθμιση, αναλύοντας αφηγήματα των οποίων τα θέματα εξέθεσαν αδυναμίες ή πρότειναν βελτιώσεις του δικαιοδοτικού θεσμού. Εκτός αυτού, θα διερευνηθεί εάν η ανάγωση ή η θέαση έργων δύναται να αναπτύξει τις ηθικές ικανότητες του αναγνώστη/θεατή, να καλλιεργήσει το ήθος και την ηθική της νομικής κοινότητας και να συμβάλλει στη διαμόρφωση του ήθους και της ηθικής του ίδιου του δικαίου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα εξετασθεί το επίκαιρο παράδειγμα της γυναικοκτονίας, αρχικά κάνοντας μια αναφορά στην ιστορική προέλευση του όρου και πώς εξελίχτηκε κατά το πέρασμα του χρόνου, προκειμένου να συμπεριλάβει όλες τις εκφάνσεις και την τυπολογία του διαχρονικού αυτού παγκόσμιου φαινομένου που στις μέρες μας έχει πάρει τη μορφή επιδημίας απειλώντας σοβαρά τον κοινωνικό ιστό. Στη συνέχεια θα αναλυθούν έργα της

παγκόσμιας και ελληνικής πεζογραφίας αλλά και του ελληνικού και ξένου κινηματογράφου που αποτυπώνουν ακραίες μορφές έμφυλης βίας, υπενθυμίζοντας στην πολιτεία την ανάγκη λήψης ριζοσπαστικών μέτρων για την αντιμετώπισή της.

Στο έκτο κεφάλαιο, στο δημιουργικό δηλαδή μέρος της εργασίας θα μεταφραστεί η εργασία του Gavin Little, καθηγητή της νομικής στο University of Stirling, η οποία καταπιάνεται με τα ευρύτερα μεθοδολογικά ζητήματα που εμπλέκονται στη σχέση λογοτεχνίας και νομικής ιστορίας. Αφού παρουσιαστεί η κριτική του Richard Posner που αμφισβητεί την αξία του λογοτεχνικού κανόνα στον εμπλουτισμό της νομικής ιστορίας, στη συνέχεια θα επισημανθεί ο σκεπτικισμός που προκαλεί η κριτική του. Επίσης θα αναφερθούν οι μεθοδολογίες τις οποίες αξιοποιούν οι επιστήμονες για να εμπλουτίσουν τη νομική ιστορία. Δηλαδή, η ορθόδοξη προσέγγιση που χρησιμοποιεί τις παρατηρήσεις και αντιλήψεις των συγγραφέων περί δικαίου για να τροφοδοτήσει με πολιτισμικές συγκρίσεις τη νομική ιστορία. Η θεωρητική προσέγγιση που διερευνά την πολιτισμική σχέση λογοτεχνίας και δικαίου για να δείξει πως η λογοτεχνία λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη στην ανάπτυξη του δικαιοκού θεσμού. Αλλά και οι κοινωνικο-πολιτισμικές προσεγγίσεις που αξιοποιούν λογοτεχνικές και άλλες πηγές για να κατανοήσουν τη σχέση της ιστορίας της μαζικής κουλτούρας και της ιστορίας της νομικής.

1. Δημιουργική διαδικασία και δίκαιο: Δύο διακριτά πεδία

Στην παρούσα εργασία θα μελετηθούν έργα της δημιουργικής διαδικασίας και συγκεκριμένα, πεζογραφήματα, θεατρικά έργα, ποιήματα, ταινίες και ντοκιμαντέρ, τα οποία μας παρέχουν άμεσες ή έμμεσες αναφορές σε θέματα δικαιοδοτικού ενδιαφέροντος της εποχής τους.

1.1 Ορισμός και χαρακτηριστικά

Η δημιουργική διαδικασία και το δίκαιο είναι δύο διακριτά πεδία της ανθρώπινης παραγωγής, που το καθένα διαθέτει τις δικές του ιδιαίτερες, κειμενικές ή παραστατικές παραδόσεις και που εξελίσσονται αυτόνομα με το πέρασμα του χρόνου. Αν και οι διαφορές τους είναι ευδιάκριτες, έχουν ως κοινό τους υπόβαθρο τη γλώσσα την οποία προσεταιρίζονται για να λειτουργήσουν. Για να προσεγγιστεί το γνωστικό τους αντικείμενο και να γίνει κατανοητό το περιεχόμενό του κρίνεται απαραίτητο να προσδιοριστεί η φύση τους.¹

Το δίκαιο είναι ένα οργανωμένο σύνολο διατάξεων και κανόνων που ρυθμίζουν ετερόνομα και επιτακτικά την εξωτερική συμπεριφορά και επικοινωνία των ανθρώπων που διαβιούν σε ένα οργανωμένο κράτος,² αλλά και την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Για την ενσωμάτωσή τους στο δικόγραφο, τη δικαστική απόφαση, το συμβόλαιο ή τη σύμβαση, χρησιμοποιείται μια προοργανωμένη γλώσσα, η οποία διακρίνεται για την τεχνητή της φύση, χαρακτηριστικό που την απομακρύνει από τον λόγο της καθημερινής επικοινωνίας. Η απόκλιση της δικαιοκτικής γραφής από την καθομιλουμένη ενισχύεται και από τη σύνταξη των νομικών κειμένων καθώς υποχρεούνται να συμμορφώνεται σε πρότυπα–αρχετυπικά υποδείγματα. Ο βαθμός στον οποίον τα εν λόγω έγγραφα «λογοδοτούν» στο πρωτότυπό τους καθορίζει την επάρκειά τους. Έτσι η νομική γραφή «εγκλωβίζεται» στον τύπο της, ο οποίος υπαγορεύει την στείρα τακτοποίηση των δεδομένων μιας δικαιοκτικής πράξης σε μια σειρά, ικανή να εξασφαλίζει στο νομικό κείμενο μια συγκεκριμένη, προδεδομένη τάξη. Αυτή η αναγκαστική υιοθέτηση της προ-

¹ Σταμάτης, Κ., *Η Θεμελίωση των Νομικών κρίσεων*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2^η έκδ., 2009, σ. 161.

² Γεωργιάδης, Απ., *Δίκαιο και Λογοτεχνία*, Αρθρογραφία ΙΘ/2019, σ. 161. διαθέσιμο: <https://www.sakkoulas.com/chronika-idiotikou-dikeou/dikaio-kai-logotechnia/>, ανακτήθηκε στις 10-10-2023.

οργανωμένης γλώσσας στη διατύπωση νομικών εγγράφων δεν επιτρέπει στον συντάκτη της να έχει τη μέριμνα της μορφής του κειμένου του.³

Η αυστηρή τυπικότητα των δικαιοδοτικών πράξεων, εκτός από τον προσδιορισμό της γραπτής μορφής τους καθορίζει και το ποιόν τους. Για να ανταποκριθεί δηλαδή στην αποστολή του, ένα νομικό έγγραφο αρτιώνεται από τυπικούς όρους. Επίσης διαθέτει τυπικές δομές σύνταξης που του προσδίδουν ένα ιδιαίτερο, χαρακτηριστικό «νομικό στυλ» γραφής. Με τον τρόπο αυτό διαμηνύει το περιεχόμενο της επιταγής του νομοθέτη που αποβλέπει στην κωδικοποίηση της ανθρώπινης εμπειρίας και την ένταξή της σε ένα σύστημα δικαιωμάτων, απαγορεύσεων και υποχρεώσεων. Ουσιαστικά ο συγγραφέας του δεν έχει δυνατότητες επιλογών. Δεσμευμένος από την πραγματικότητα της περίπτωσης που έχει ενώπιόν του, χαράζει την κατεύθυνση που πρέπει να ακολουθήσει για να παράγει συγκεκριμένα και σκοπούμενα πραγματικά αποτελέσματα τα οποία εκτείνονται πέραν του κειμένου του. Ανάλογα δε με τον θεσμικό ρόλο που επιτελεί, ο συντάκτης-συγγραφέας των νομικών γραπτών προσαρμόζει το ύφος που οφείλει να υιοθετήσει.⁴

Το δίκαιο, λοιπόν, είναι ταυτόχρονα εκδήλωση εξουσίας και γλωσσικής ορθολογικής εξήγησης. Είναι ένα είδος μυθοπλασίας η οποία στρέφεται προς τον εαυτό της για να αντικρούσει αρχικά τα θεματικά της στοιχεία και ύστερα τις αντιφάσεις της. Ο νομικός προγνωστικός συλλογισμός του μοιάζει με μια μορφή λογοτεχνικής κριτικής που ρίχνει μια διορατική ματιά στην επιρροή που προκαλούν στα κείμενα οι εντροπικές «διαδρομές» των δικαστικών συναισθημάτων. Η επιχειρηματολογία του είναι θέμα καλής χρήσης των σχημάτων λόγου. Η νομική γραφή είναι η συγγραφή του νόμου και ο νόμος ένα είδος επίσημης, ενσυνείδητα προκαθορισμένης γραφής.

Η λογοτεχνία και γενικότερα η δημιουργική διαδικασία είναι μια μορφή τέχνης που εκφράζει και αντανakλά τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τη ζωή των ανθρώπων μέσω των γλωσσικών και αναπαραστατικών μέσων που αξιοποιεί ο δημιουργός της. Κύριος σκοπός της είναι η αισθητική απόλαυση ή και ο προβληματισμός του κοινού της για ζητήματα που απασχολούν τους δημιουργούς της.

Τα έργα της -εκτός από αυτά που υποτάσσονται στην επιβεβλημένη στράτευση του καλλιτέχνη, η άσκηση της πνευματικής δημιουργίας του οποίου είναι καταπιεσμένη και

³ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *Δίκαιο και Λογοτεχνία*, Αθήνα: Κάλλιπος, 2015, σ. 10-11.

⁴ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σ. 11.

ανελεύθερη- αναπτύσσονται σε έναν χώρο εκ φύσεως ελεύθερης δημιουργίας καθώς οι συγγραφείς, οι ποιητές ή σεναριογράφοι δεν ακολουθούν συγκεκριμένα πρότυπα για να τα διαμορφώσουν, αλλά αξιοποιούν την ελευθερία που διαθέτουν για να πειραματιστούν, να εξερευνήσουν φανταστικούς χώρους, χρόνους, πρόσωπα, καταστάσεις, πλοκές και εξελίξεις. Έτσι, αντίθετα από τη νομική γλώσσα που, προσανατολισμένη στην παραγωγή συγκεκριμένων και σκοπούμενων πραγματικών αποτελεσμάτων, καθίσταται εργαλειακή και υπολογιστική και ως εκ τούτου «στεγνή», λιτή και τυπική, η γλώσσα των εν λόγω συγγραφέων είναι διανθισμένη από λεκτικά «στολίδια»⁵. Άλλωστε τα δημιουργήματά τους κινούνται στην ιδιωτική σφαίρα του δημιουργού τους. Είναι αποτέλεσμα της επινοήσής του ή αντανάκλαση ενός συμβάντος που εντυπώθηκε στον ψυχισμό του, το οποίο έχει την πολυτέλεια να αναπαρασταθεί ή να μεταπλαστεί μέσα από ποικίλες, εναλλακτικές ή συμβατές οπτικές γωνίες με έναν προσωπικό τρόπο. Διότι, ένας λογοτέχνης ή ένας σεναριογράφος, για παράδειγμα, δεν δεσμεύεται ούτε ως προς τον τρόπο ή το μέτρο που θα αισθανθεί και θα εκφραστεί στα γραπτά του ούτε από το καθήκον της αλήθειας των όσων αφηγείται.

Αξιοσημείωτες διαφορές παρουσιάζει επίσης ο τρόπος ανάγνωσης των κειμένων της δημιουργικής διαδικασίας από εκείνο των νομικών εγγράφων. Ενώ δηλαδή ο χώρος της συγγραφής μυθοπλασίας θεωρείται χώρος ελεύθερων αναγνωστικών επιλογών, ο αναγνώστης των νομικών κειμένων διαθέτει ένα γνωστικό υπόβαθρο τεχνητό που του υπαγορεύει να ερμηνεύει μονοδιάστατα και συγκεκριμένα μια γλώσσα που είναι εκ των προτέρων προδιατυπωμένη, χωρίς συνώνυμα και παραλλαγές. Ως εκ τούτου, ο νομικός δεν μπορεί να κάνει ελεύθερη ανάγνωση των εγγράφων που αφορούν την επιστήμη του, αλλά ακολουθεί μια γνωσιοκεντρική και δογματοκεντρική πρακτική.⁶

Τα δύο γραμματειακά είδη διαφοροποιούνται ανάλογα και με την κοινωνική αποστολή που επιτελούν. Η αποστολή και το κίνητρο μιας δικαστικής απόφασης, ενός συμβολαίου ή μιας σύμβασης, για παράδειγμα, είναι η πρακτική, έννομη ρύθμιση μιας επίδικης διαφοράς που «υπακούει» στο ρυθμιστικό περιεχόμενο εφαρμοστέων διατάξεων και κανόνων δικαίου που έχουν διαπλαστεί ιστορικά.⁷ Όμως, η δημιουργική συγγραφή δεν δύναται να συμβάλει στην επίλυση ατομικών ή συλλογικών ζητημάτων. Ο κύριος σκοπός

⁵ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σσ. 161-163.

⁶ Παπαχρίστου, Αθ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 11-13.

⁷ Σταμάτης, Κ., *ό.π.*, σσ. 47-50.

της μέχρι τον δέκατο ένατο αιώνα ήταν συνδυασμός του τερπνού μετά του ωφελίμου. Δηλαδή απέβλεπε τόσο στην ευχάριστη απασχόληση όσο και στη διερεύνηση της ανθρώπινης φύσης και κυρίως στην ανάδειξη των ηθικών αξιών που θεωρούνταν ότι θεμελιώναν την ανθρώπινη κοινωνική συμβίωση. Στις μέρες μας έγκειται, ως επί των πλείστον, στην αισθητική απόλαυση, τον προβληματισμό ή την πνευματική ανάταση του αναγνώστη. Για αυτό άλλωστε, ο καλλιτεχνικός της λόγος δε λογοδοτεί για τις κοινωνικές προεκτάσεις που μπορεί να προσδώσει στα έργα που αρθρώνει.⁸

Παρά τις έντονες διαφορές τους, τα αφηγήματα και το περιεχόμενο κάθε είδους διαβαθμισμένων νομικών διατάξεων παρουσιάζουν κάποια κοινά σημεία μεταξύ τους, δεδομένου ότι και τα δύο γραμματειακά είδη είναι σημαντικά επιτεύγματα του ανθρώπινου πολιτισμού, άρρηκτα συνδεδεμένα με τις ιστορικές ιδιαιτερότητες των πολιτισμικών συμφραζομένων κάθε εποχής. Ειδικότερα, οι κανόνες και διατάξεις είναι προϊόντα της κοινωνικής ανάπτυξης. Η εμφάνισή τους και ανάπτυξή τους αποτελούν τεκμήριο προόδου της ανθρώπινης κοινωνίας. Τα έργα μυθοπλασίας από την άλλη βρίσκονται σε έναν συνεχή και γόνιμο διάλογο με την κοινωνία, καθώς υιοθετούν μια ιδιαίτερα ενεργητική στάση σε σχέση με τα γεγονότα της ανθρώπινης ιστορίας, τα οποία καταγράφουν, σχολιάζουν και καυτηριάζουν.

Εκτός των άλλων και τα δύο πεδία είναι εξίσου σημαντικά για την κοινωνική ζωή. Αφενός το δίκαιο, ως έμπνευση και πραγμάτωση κανόνων και διατάξεων που λειτουργούν ως γνώμονες προσανατολισμού του ατομικού και συλλογικού «πράττειν», κατατείνοντας στην επίτευξη της καλύτερης δυνατής λύσης στα εξατομικευμένα προβλήματα του νομικού βίου, επηρεάζει άμεσα τη συμπεριφορά και τη ζωή των πολιτών σε μια οργανωμένη κοινωνία. Αφετέρου η δημιουργική συγγραφή δεν αποτελεί μόνο έναν σημαντικό τρόπο έκφρασης των σκέψεων και των συναισθημάτων της ανθρώπινης ψυχής αλλά αντανακλά και όλες τις πτυχές της ατομικής και συλλογικής ζωής του ανθρώπου. Επιπλέον, χάρη στην παρεμβατική τους οπτική στα καθημερινά-κοινωνικοπολιτικά ζητήματα που ταλανίζουν την ανθρωπότητα και τα δυο πεδία επιδιώκουν τη βελτίωση και την αλλαγή της καθημερινότητας.⁹

⁸ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 10-11.

⁹ Καμπατζά, Β., *Λογοτεχνία, Εικαστικές τέχνες, Πολιτισμός: μια αμφίδρομη διαλεκτική πορεία*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, 2023, σ. 15.

Επιπλέον, διαθέτουν βαθιά πολιτιστική κληρονομιά και ιστορικές καταβολές, δεδομένου ότι και οι δύο κλάδοι ανήκουν στις ανθρωπιστικές επιστήμες, ή σύμφωνα με τη γερμανική ορολογία, στις πνευματικές επιστήμες (Geisteswissenschaften). Η ανάπτυξη και η ανάπτυξη του δικαίου, όπως έχει αποκρυσταλλωθεί τον εικοστό πρώτο αιώνα, είναι καρπός ιστορικής εξέλιξης, ο οποίος βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με τις διαδικασίες διάπλασης των δικαιοπολιτικών θεσμών, την κοινωνική ιστορία και τις πολιτιστικές παραδόσεις.¹⁰ Φυσικά, συνεχίζει να αναπτύσσεται καθημερινά στο πλαίσιο γενικών δομών της κοινωνικής συνύπαρξης και επικοινωνίας, αντανακλώντας τις αναπτυξιακές ανάγκες και πραγματικές συνθήκες της σύγχρονης κοινωνίας. Το ίδιο ισχύει και για τα έργα μυθοπλασίας, καθώς η δημιουργία και η ανάπτυξή τους επίσης έχουν επηρεαστεί από την ιστορία και τον πολιτισμό και αντικατοπτρίζουν την πολιτιστική τάση της σύγχρονης κοινωνίας και των αισθητικών αναγκών του ατόμου.¹¹ Άλλωστε η καθημερινότητα συνιστά βασική-πρωτογενή δεξαμενή από την οποία αντλούν οι δημιουργοί τους ιδέες και προβληματισμούς, αναζητώντας λύσεις στις προβληματικές κοινωνικές σχέσεις και αναπτυξιακές ανάγκες του σύγχρονου πολιτισμού.¹²

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα έργα και των δύο γραμματειών στηρίζονται στις πτυχές της ανθρώπινης λογικής και του ανθρώπινου συναισθήματος. Ο λογοτεχνικός κανόνας εκφράζει τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τη ζωή των ανθρώπων, αντικατοπτρίζοντας την επιδίωξή τους για αρμονία, αγαθότητα και αλήθεια. Η έννομη τάξη αντικατοπτρίζει, κατά τη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και διατήρηση της κοινωνικής τάξης, την ορθολογική επιδίωξη των ανθρώπων για δικαιοσύνη και ισότητα.

Εν τέλει, οι δύο όψεις και των δυο κλάδων συνιστούν τον πλούτο και την ποικιλία του ανθρώπινου πολιτισμού.¹³

1.2 Η διερεύνηση διεπιστημονικότητας

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση του αριθμού των εξειδικευμένων επιστημόνων που αναγνωρίζουν το ιδεώδες της ενότητας της επιστημονικής γνώσης. Οι επιστήμονες αυτοί αποδέχονται ότι τα διεπιστημονικά εγχειρήματα και η διατμηματική ή η

¹⁰ Σταμάτης, Κ., *ό.π.*, σ. 50.

¹¹ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σσ, 161-162.

¹² Καμπατζά, Β., *ό.π.*, σ. 16.

¹³ «Law and Literature: Exploring the Intersection of Two Fields» στο *Journal of Literature and Art Studies*, Μάρτιος 2023, 13(3), σσ. 170-177, διαθέσιμο: <https://independent.academia.edu/JournalofLiteratureandArtStudies>, ανακτήθηκε στις 30-10-2023.

διαπροσωπική επικοινωνία αποτελούν πηγές έμπνευσης, καθώς τους ωθούν να ασχοληθούν με νέα πεδία γνώσης και έρευνας, για να διευρύνουν τους πνευματικούς τους ορίζοντες. Η ιδέα της διεπιστημονικότητας, τονίζουν οι θιασώτες της, επιτρέπει τον συνδυασμό των διαφόρων κλάδων σε ποικίλες δραστηριότητες οι οποίες προάγουν τον διεπιστημονικό διάλογο που μπορεί να καταπολεμήσει τη μονοδιάστατη θεώρηση του κόσμου, να ενθαρρύνει τη δημιουργική σκέψη και να ευνοήσει τις καινοτομίες.¹⁴

Διαβλέποντας τις θετικές επιπτώσεις της διεπιστημονικής συνεργατικότητας και λαμβάνοντας υπόψη ότι το δίκαιο είναι ένα πολύμορφο, πολυεδρικό κοινωνικό φαινόμενο που απαιτεί μια πολυπρισματική επιστημονική πραγμάτευση για να είναι επαρκής η κατανόησή του, οι νομικές σχολές εμπλουτίζουν τα προγράμματα σπουδών τους με διεπιστημονικά γνωστικά αντικείμενα. Αξιοποιούν λοιπόν τα επιτεύγματα των επιστημών, αποβλέποντας σε πολλαπλά μαθησιακά οφέλη για τους φοιτητές τους, όπως στην κατανόηση συγγενών επιστημών ή την εξοικείωσή τους με μια γλώσσα κατανοητή και προσπελάσιμη που θα διευκολύνει την επικοινωνία τους και τη συνεργασία τους με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Ένας από τους επιστημονικούς κλάδους στους οποίους απευθύνονται είναι αυτός των ανθρωπιστικών σπουδών, καθώς η προσέγγισή του τους βοηθά να προάγουν, μεταξύ άλλων, την επικοινωνία της νομικής επιστήμης με το πεδίο της λογοτεχνίας.¹⁵

Ειδικότερα, οι υπέρμαχοι της διεπιστημονικότητας διατείνονται ότι η συνεργασία των δύο αυτών πεδίων μπορεί να μεταμορφώσει τη νομική σκέψη και τη δικαστηριακή πρακτική διευρύνοντας το ρόλο του δικαστή και προσφέροντας στους παράγοντες του δικαιοκτικού συστήματος το αξιακό υπόβαθρο που προσιδιάζει στη σύγχρονη εποχή. Μια τέτοια συνθήκη, επισημαίνουν, συνεπάγεται την ενίσχυση της ευελιξίας τους και του συγχρονισμού τους με τις εκάστοτε κοινωνικές εξελίξεις καθώς καθιστά εφικτή την αναστολή του στείου νομικού δογματισμού, την τυποκρατία ή την εννοιοκρατία και ως εκ τούτου την αποτροπή φαινόμενων νομικού απομονωτισμού.¹⁶ Η αναθεώρηση των τυπικών μοντέλων που ενισχύουν τη συντηρητική άποψη που αντιλαμβάνεται τη νομική συγγραφή ως εφαρμοσμένη λεξικογραφική δεξιότητα, ουσιαστικά κενή ουσίας που ωθεί

¹⁴ Τσαούση, Α., *Διεπιστημονικότητα και Νομική επιστήμη: Γιατί είναι αλληλένδετες και τι σημαίνει αυτό για την από κοινού ανάπτυξή τους*, διαθέσιμο: <https://doi.org/10-26262/culres.v4i04641>, ανακτήθηκε την 30-10-2023.

¹⁵ Posner, R., [1987], *Law as Literature*, Η.Π.Α.: Harvard University Press, 3^η έκδ., 2009, σ. 8.

¹⁶ Τσαούση, Α., *ό.π.*, σσ. 67-68.

τους μαθητές της είτε να «σκέφτονται σαν δικηγόροι» είτε να αντιτίθενται στη διδασκαλία απλών τεχνικών μεταφοράς σκέψεων, θεωρείται πλέον επιβεβλημένη. Για να την πραγματώσουν, οι υποστηρικτές της διεπιστημονικότητας στηρίζονται στην αλληλοβοήθεια και αλληλοϋποστήριξη των δύο πεδίων καθώς θεωρούν ότι η συνεργατικότητα τους θα δώσει την ευκαιρία στους εν δυνάμει αλλά και επαγγελματίες νομικούς να ισχυροποιήσουν τη δεξιότητά τους να αποδομούν ένα νομικό κείμενο σύμφωνα με τις εσωτερικές του αντιφάσεις και να το αποσυναρμολογούν ικανοποιώντας το όραμα δημιουργίας επιχειρημάτων και ισχυρισμών αποφεύγοντας τους πιθηκισμούς.¹⁷

1.3 Η ιστορική διάκριση λογοτεχνίας και νομικής επιστήμης

Κατά την προνεωτερική εποχή το δίκαιο και η δημιουργική συγγραφή δεν ήταν αντιληπτά ως δύο διαφορετικά πεδία. Πριν τον δέκατο ένατο αιώνα το δίκαιο υπαγόταν στην κατηγορία των *Γραμμάτων*. Τα διάφορα είδη της λογοτεχνίας, όπως το μυθιστόρημα, η ποίηση ή το δράμα, μαζί με τη φιλοσοφία, την ιστορία και άλλους κλάδους των ανθρωπιστικών σπουδών συνδιαλέγονταν διαρκώς μεταξύ τους ικανοποιώντας μια καθιερωμένη αντίληψη για τον σκοπό που καλούνταν να διαδραματίσουν ως έργα τέχνης.¹⁸

Ειδικότερα, η αξία των έργων της δημιουργικής διαδικασίας δεν καθοριζόταν από τις εκφραστικές δυνατότητες ή άλλες δεξιότητες του δημιουργού τους, αλλά από τον βαθμό πιστότητας της απεικόνισης μιας εξωτερικής από αυτόν φύσης. Τα αφηγήματα, συναρτημένα με την επικρατούσα αυτή αντίληψη για την τέχνη, παρέπεμπαν σε ένα φυσικό και ανθρώπινο γεγονός, το οποίο αποκάλυπτε κάποια από τις αλήθειες που ενυπέρχαν στη φύση. Ως εκ τούτου, στόχος των γραπτών έντεχνων κειμένων δεν ήταν η αναζήτηση των προθέσεων του καλλιτέχνη ή η συνειδητοποίηση και κατανόηση των ευαισθησιών του. Έχοντας κυρίως παιδαγωγικό χαρακτήρα κατέτειναν στη διερεύνηση της ανθρώπινης φύσης, την προβολή των θετικών αλλά και αρνητικών στοιχείων της, στην υπόδειξη προτύπων και στην ανάδειξη ηθικών αξιών που θεωρούνταν ότι θεμελιώναν τις ανθρώπινες κοινωνίες, συγκροτούσαν την πολιτική τους οντότητα και

¹⁷ Cornwell, J., «Legal Writing as an Kind of Philosophy» στο *Mercer Law Review*, 48(3), άρθρο 5^ο, 1997, σ. 1092, διαθέσιμο: https://digitalcommons.law.mercer.edu/jour_mlr/vol48/iss3/5/, ανακτήθηκε την 30-10-2023.

¹⁸ Binder, G., Weisberg, R. (εκδ.), *Literary Criticisms of Law*, New Jersey: Princeton University Press, 2000, σσ. 3-28.

εξασφάλιζαν την ανθρώπινη συμβίωση. Γενικά την εποχή εκείνη όλες οι μορφές τέχνης είχαν δημόσιο χαρακτήρα.¹⁹

Το δίκαιο από την άλλη είχε σημαίνουσα παρουσία κατά την κλασική αρχαιότητα, όπως καταδεικνύουν τόσο η τραγωδία όσο και η ποίηση. Στις *Σφήκες* του Αριστοφάνη, για παράδειγμα, διακωμωδούνται οι διαστάσεις που έδινε στα δικαστικά δράματα και τις δικανικές αντιπαραθέσεις η αθηναϊκή κοινωνία της εποχής.²⁰ Στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου μέσω της δίκης του Ορέστη αναγγέλλεται η μετάβαση του ανθρώπου από τη δίκη στη δικαιοσύνη, ενώ στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή απεικονίζεται η αντιπαλότητα φυσικού και θετικού δικαίου. Μάλιστα την εποχή εκείνη οι νόμοι εκφράζονταν σε έμμετρο ρυθμό. Η επανάληψη του έμμετρου δικαίου θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντική για την εφαρμογή των νόμων κυρίως σε περιπτώσεις όπου η εξουσία επιβολής του αποδεικνυόταν αδύναμη.²¹

Η λογοτεχνική γραμματεία ως διακριτή κατηγορία εμφανίστηκε μετά τη διαμόρφωση δύο νεωτερικών εννοιολογικών διακρίσεων. Επρόκειτο για τη διάκριση των γραμμάτων ως προς τη λειτουργία τους αφενός και για τη διάκριση μεταξύ προσωπικής και γενικής προοπτικής η οποία οδήγησε στη συνέχεια στον διαχωρισμό προσωπικού εκφραστικού και γενικού επιστημονικού λόγου αφετέρου. Μετά την τομή αυτή τα λογοτεχνικά έργα άρχισαν να διαχωρίζονται σε εκείνα που απέβλεπαν στην πρόκληση ή μη, της αισθητικής απόλαυσης του αναγνώστη, αναδεικνύοντας παράλληλα και την ανάγκη του ποιητή να εκφράσει την εσωτερική πραγματικότητά του.

Καταλυτικό ρόλο στην ανάδειξη της ατομικής δημιουργικής ευφυΐας διαδραμάτισε η εμφάνιση του Ρομαντισμού. Το εικαστικό και λογοτεχνικό αυτό ρεύμα αναγνώριζε την αισθητική αξία ενός καλλιτεχνήματος ως ικανότητα έκφρασης του δημιουργού του. Ωθώντας λοιπόν ποιητές και συγγραφείς να αντιδράσουν στο κλασικό ιδεώδες των προκατόχων τους που οραματίζονταν την κοινωνία τους ως ένα αρμονικό σύνολο ρυθμισμένο από απαρέγκλιτους ηθικούς κανόνες οι οποίοι πρόσδιδαν στα κείμενα ηθικοπαιδαγωγική προοπτική, ο Ρομαντισμός δημιούργησε έναν νέο καλλιτεχνικό χώρο.

¹⁹ Καμπατζά, Β., *ό.π.*, σ. 17.

²⁰ Γιούνη, Μ., Παπακωνσταντίνου, Κ., (επιμ.) *Αρχαίο Δράμα, Δίκαιο και Πολιτική*, Αθήνα: Ασίνη, 2023, σ. 22.

²¹ Eberle, E. J., Grossfeld, B., «Law and Poetry» στο *Law Review*, Article 3, Roger Williams University, 11(2), 2006, διαθέσιμο: http://docs.rwu.edu/rwu_LR/vol11/iss2, ανακτήθηκε την 30-10-2023. Επίσης βλ. Καράσης, Μ., *Δίκαιο και Αισθητική*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2004, σ. 73.

Στον χώρο αυτό διακρίνονταν μεμονωμένοι χαρακτήρες-δημιουργοί, οι οποίοι ανησυχούσαν κυρίως για την ποιότητα της προσωπικής και συναισθηματικής τους ζωής. Η εξέλιξη των αντιλήψεών τους βοήθησε τη λογοτεχνία να αυτονομηθεί από τα *Γράμματα*. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια να διασπαστεί η ενότητα του συνόλου των *Γραμμάτων* και να δημιουργηθούν επιμέρους αυτόνομα είδη.

Το κίνημα του Ρομαντισμού έδινε απόλυτη προτεραιότητα στο άτομο καθώς θεωρούσε τη φαντασία του μια μορφή γνώσης, η οποία διακρινόταν για την αυθεντικότητά της και ως εκ τούτου για την υπεροχή της έναντι της λογικής. Ουσιαστικά οι οπαδοί του διέβλεπαν ότι η δημιουργικότητα του καλλιτέχνη-δημιουργού περικλειόταν από μια ενέργεια θείας προέλευσης, ικανή να αποκόψει το άτομο από τα υλικά αγαθά και να καθυποτάξει τα πάθη του, η οποία καθιστούσε ιδιαίτερη την προσωπικότητα του υποκειμένου που την κατείχε. Το εν λόγω κίνημα απέδιδε ιδιαίτερο βάρος στην ατομική δημιουργική ικανότητα του καλλιτέχνη, κυρίως όταν τα έργα του διακρίνονταν για την πρωτοτυπία τους και ανταποκρίνονταν στον στόχο τους που κατέτεινε στην ανάδυση μιας καθαρά αισθητικής ευαισθησίας.²²

Αντίθετα, η νομική σκέψη στράφηκε προς τη διαχείριση μιας εργαλειακής, υπολογιστικής ευαισθησίας η οποία προσιδίαζε στον εμπορικό καπιταλισμό. Οι δύο γραμματείες ακολούθησαν διαφορετικό δρόμο διατηρώντας επιρροές από τον Διαφωτισμό και την πολιτική φιλοσοφία που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του Διαφωτισμού, κυρίως από την κριτική φιλοσοφία του Jean-Jacques Rousseau (1712-1780) και του Emmanuel Kant (1724-1804). Στο πεδίο του δικαιοδοτικού θεσμού πρυτάνευε η ιδέα ότι και ο νόμος εκκινεί από ένα εσωτερικό γεγονός, από την εκδήλωση μιας ανθρώπινης βούλησης η οποία εκφράζεται στα νομικά κείμενα. Ενδεικτικό είναι ότι στη «Χάρτα των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη» η νομοθεσία αποτυπώθηκε ως εκφραστής της γενικής βούλησης. Η στροφή αυτή του νεωτερικού δικαίου το παρώθησε να διαρρήξει την οργανική του σύνδεση με την κοινωνία και να συνδεθεί με ένα διακρινόμενο, κάποτε πλασματικό υποκείμενο.²³

Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα το δίκαιο, κατ' αντιστοιχία προς την περαιτέρω διαμόρφωση της λογοτεχνικής γραφής, έφτασε στο απόγειο της εξέλιξής του. Την εποχή

²² Lowy, M., *Μαρξισμός και Επαναστατικός Ρομαντισμός* (μτφρ. Σπ. Στάβερης), Αθήνα: Ουτοπία, 1979, όπως αναφέρεται στο Παπαχρίστου, Αθ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 12-13.

²³ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 12-13.

αυτή ο νόμος συγκροτήθηκε σε κείμενο που είχε καθαρά εργαλειακή σημασία. Βασισμένο στην αγγλοσαξονική κοινωνία, η οποία συνίστατο από συγκρουόμενα συμφέροντα, αρθρώθηκε από τους εκπροσώπους των κοινωνικών δρώντων εκφράζοντας την επιθυμία των συμφερόντων που υπηρετούσαν. Το εθιμικό δίκαιο έδωσε τη θέση του σε μια πιο θετικιστική αντίληψη δικαίου, η οποία επέτρεψε τη διάκριση της νομοθετικής βούλησης από τη νομική κρίση. Η νομική κρίση έγινε αντιληπτή ως αναγνώριση και εφαρμογή της θέλησης του νομοθέτη, η ενσάρκωση της οποίας συντελούταν στα νομικά γραπτά. Έργο των νομικών πλέον ήταν να κατανοήσουν το νόημα των νομικών κειμένων και να τα ερμηνεύσουν.²⁴

Στον χώρο της έντεχνης γραφής την εποχή αυτή οι μυθοπλασίες συνίσταντο σε δημιουργήματα που κατέτειναν και στην ευχάριστη απασχόλησή του αναγνώστη τους και στη διερεύνηση της φύσης του ατόμου, κυρίως όμως επιζητούσαν την ανάδειξη των ηθικών αξιών του ανθρώπου, οι οποίες σύμφωνα με το σύστημα των αρχών του συγγραφέα τους θεμελιώναν την ανθρώπινη κοινωνική συμβίωση.

Στο λυκόφως του δεκάτου ενάτου αιώνα εμφανίστηκαν δύο ρεύματα. Το ένα υποστήριζε την ανάγκη ερμηνείας της νομοθεσίας διαμέσου στάθμισης των συμφερόντων, ενώ το άλλο υπερασπιζόταν την ελεύθερη εύρεση νομικών λύσεων από τους νομικούς και τα δικαστικά όργανα. Και τα δύο ρεύματα συμφωνούσαν ως προς τη στενή επαφή που όφειλε να έχει ο νομικός λόγος με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, αντίληψη που προσέγγιζε τους κανόνες δικαίου όχι μόνο ως κανονιστικό συμπύκνωμα αποφάσεων της πολιτικής εξουσίας αλλά και ως αντανάκλαση των βαθύτερων τάσεων του κοινωνικού γίνεσθαι. Μια πολυάριθμη ομάδα άρχισε να συνδέει την έρευνα της έννομης τάξης τόσο με τα κοινωνικά περιεχόμενα που μορφοποιεί όσο και με την κοινωνική αποτελεσματικότητα των διευθετήσεών της. Από τούδε και στο εξής, οι πολιτικές αποφάσεις και οι νομικές κρίσεις θα χρήζουν ουσιαστικής δικαιολόγησης και ως εκ τούτου νομιμοποίησης, καθώς οι κοινωνίες, τουλάχιστον οι ευρωπαϊκές, μεταβαίνουν προς σχήματα κοινωνικού κράτους.²⁵

Όσον αφορά στον λογοτεχνικό κανόνα, αυτός άρχισε να εστιάζει, ως επί των πλείστον, στην αισθητική απόλαυση του αναγνώστη, τον προβληματισμό του αλλά και την πνευματική ανάτασή του. Η ανάγκη πραγμάτωσης των σκοπών αυτών επέτρεψε στον

²⁴ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 10-11.

²⁵ Σταμάτης, Κ., *ό.π.*, σσ. 14-25.

καλλιτεχνικό λόγο να μην λογοδοτεί πλέον για τις κοινωνικές προεκτάσεις που έδιναν οι δημιουργοί στα έργα τους.

1.4 Το κίνημα: *Δίκαιο και Λογοτεχνία (Law and Literature)*

Τον δέκατο όγδοο αιώνα, ένας από τους γνωστούς αδερφούς Grimm, ο διαπρεπής φιλόλογος και νομικός Jacob Grimm (1785-1863) είχε γράψει ότι η νομική σκέψη και η λογοτεχνική φαντασία έχουν στενή σχέση μεταξύ τους. Μάλιστα τόνισε ότι το κοινό γνώρισμα των νομικών και των ποιητών είναι η ανάπτυξη της δεξιότητάς τους να βρίσκουν τις πιο κατάλληλες και ορθές λέξεις όταν συντάσσουν ένα κείμενο ή συνθέτουν κάποιο έργο.²⁶ Ωστόσο, η σωστή χρήση της γλώσσας στη συγγραφή των νομικών και λογοτεχνικών γραπτών δεν είναι το μόνο κοινό σημείο των δύο κλάδων. Αξιοσημείωτη είναι η κυριαρχική παρουσία της νομοθεσίας και των δικαστικών αποφάσεων στα έργα των λογοτεχνών, καθώς η κοινωνία της νομικής κοινότητας και οι υποθέσεις δικαιοδοτικού ενδιαφέροντος που χειρίζεται συνιστούν διαχρονική και αστείρευτη πηγή έμπνευσης των καλλιτεχνών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο *Έμπορος της Βενετίας* (1594-1597) του William Shakespeare (1564-1616), *Η Δίκη* (1914) του Franz Kafka (1883-1924) ή ο *Ωραίος λοχαγός* (1993) του Μένη Κουμανταρέα (1931-2014). Άλλωστε, ένας σημαντικός αριθμός νομικών επιστημόνων εκτός από τη σύνταξη νομικών εγγράφων καταπιάστηκε και με την πεζογραφία ή την ποίηση για να ασκήσει κριτική στα υφιστάμενα δικαιικά συστήματα, την οποία συχνά παραθέτει στα έργα του.²⁷

Η αναγνώριση σύγκλισης λογοτεχνίας και δικαίου που επιβεβαιώνει την ύπαρξη ουσιαστικής σχέσης μεταξύ των δύο γραμματειακών ειδών κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1970, όταν εντάθηκε το ενδιαφέρον κάποιων νομικών κύκλων για τα λογοτεχνικά κείμενα. Αντιδρώντας στην αυστηρή προσήλωση στο γράμμα του νόμου και στην ηθική αδιαφορία για τη «νομική ορθότητα» που χαρακτήριζε την ανάλυση του δικαίου, επιστήμονες της νομικής κοινότητας στράφηκαν στη «νομική» λογοτεχνία για να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητα και το περιεχόμενο του δικαιοδοτικού τους έργου. Ως αναγνώστες ειδικού ενδιαφέροντος και ειδικής οπτικής γωνίας, εστίασαν τη σύγχρονη προβληματική που εξέταζε δικαϊκά ζητήματα σε βαθύτερες διερωτήσεις.²⁸ Έτσι

²⁶ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σ. 162.

²⁷ Posner, R., *ό.π.*, 1987, σ. 10.

²⁸ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 10-11.

δημιουργήθηκε στις Η.Π.Α ένα κίνημα που έγινε γνωστό με την ονομασία *Δίκαιο και Λογοτεχνία (Law and Literature)*, το οποίο επέφερε την αναδρομική αποκατάσταση της χαμένης ενότητας των δύο γραμματειών.

Ιδρυτής του πρωτοπόρου αυτού κινήματος θεωρείται ο John H. Wigmore (1863-1943),²⁹ Αμερικανός δικηγόρος και νομικός μελετητής, γνωστός από τα άρθρα του για το *Δίκαιο των αποδεικτικών στοιχείων* και την επιρροή που άσκησε στη νομική επιστήμη της Αμερικής. Ο Wigmore, αφού εξέτασε τη σύνδεση της έννομης τάξης και της πεζογραφίας μελετώντας μυθιστορήματα που καταπιάνονταν με τις επιταγές του νομοθέτη, υπέδειξε το λογοτεχνικό κείμενο ως τόπο όπου μπορούσε ένας νομικός να δει τις νομικές κρίσεις αποπλαισιωμένες από το δογματισμό του νομικού συστήματος το οποίο θεμελιωναν και τα θεωρητικά του συμφραζόμενα, αναπλαισιωμένες μόνο από τα κοινωνικά συμφραζόμενα. Ήταν ο πρώτος νομικός που διείδε ότι η ενασχόληση με τον γραπτό έντεχνο λόγο είναι μια δραστηριότητα απαραίτητη για να αποκτήσουν οι κρίνοντες την κοινωνική αντίληψη που θα τους βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν «ποιοι είναι και τι κάνουν».³⁰

Εξίσου σημαντικός στην ανάπτυξη του εν λόγω κινήματος θεωρείται και ο Benjamin Cardozo (1870-1938),³¹ Αμερικανός δικηγόρος αλλά και δικαστής του Εφετείου της Νέας Υόρκης και του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών που διακρίθηκε για τη συμβολή του στην ανάπτυξη του αμερικανικού κοινού δικαίου. Ο Cardozo εξέτασε την ιδέα της χρήσης λογοτεχνικών εργαλείων για την επίτευξη πιο αποτελεσματικής εξέτασης και διατύπωσης των δικαστικών αποφάσεων.

Στην πραγματικότητα το κίνημα έλαβε χώρα το 1973 μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του James Boyd White *The Legal Imagination*, στο οποίο ο συγγραφέας αξιοποίησε την ανάγνωση έργων μυθοπλασίας, προκειμένου να διδάξει στους φοιτητές της νομικής σχολής έναν νέο τρόπο ανάγνωσης και κατανόησης των νομικών κειμένων. Το βιβλίο του White έδωσε το ερέθισμα να διεξαχθούν πολλές συζητήσεις γύρω από το δικαιοκτικό και λογοτεχνικό κανόνα και να ξεκινήσει ιδεαλιστικά ένα κίνημα από επιστήμονες που είχαν

²⁹ Wigmore, J. H., «A list of One Hundred Legal Novels» στο *Illinois Law Review*, 17(1), 1922, διαθέσιμο: <https://is.muni.cz/el/law/jaro2011/MVV012468K/um/11726413/23799923/wigmore.pdf>, ανακτήθηκε την 1-11-2024.

³⁰ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σ. 53.

³¹ Cardozo, B., «Law and Literature» στο *The Yale Law Journal*, τ. 48, 1939, σ. 489.

ενθουσιαστεί με την ιδέα ότι η δυτική έννομη τάξη πρέπει να θεωρείται ότι έχει φυσική συγγένεια με τη δημιουργική συγγραφή.³²

Για την ακρίβεια το κίνημα γεννήθηκε ως αντίδραση στη θεωρητική κίνηση που ονομαζόταν *Οικονομική ανάλυση του δικαίου*, η οποία επεδίωκε με τη χρήση μεθόδων της οικονομικής επιστήμης να ερμηνεύσει και να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα των νομικών κρίσεων, έτσι ώστε να προάγεται σε κάθε δικαστική λύση η ερμηνεία εκείνη που θα πραγμάτωνε την οικονομική αποτελεσματικότητα της νομοθεσίας στο μέγιστο δυνατό βαθμό. Ήταν ουσιαστικά μια αντίπραξη στην κυριαρχία της εργαλειακής οικονομικής ανάλυσης του δικαίου από τους ειδικούς που διέβλεπαν ότι μια αμιγώς οικονομική προσέγγιση της νομοθεσίας ή της νομολογίας δεν βοηθούσε στην ανάδειξη των συνθηκών γέννησης των νομικών κανόνων ούτε στην κατανόηση της επίδρασής τους στην κοινωνία. Με λίγα λόγια το νεότερο νομικό ενδιαφέρον για τον έντεχνο γραπτό λόγο εκκινεί από την ανάγκη να επανέλθει η ηθική διάσταση της νομικής επιστήμης και να αποκατασταθεί ο δεσμός της με τις ανθρωπιστικές επιστήμες, προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση της νομικής ταυτότητας που είχε προκληθεί από τις «αδυναμίες» της *Οικονομικής ανάλυσης του Δικαίου*.³³

Για το λόγο αυτό σήμερα το ενδιαφέρον του κινήματος δεν εξαντλείται στις κοινωνικές αναπαραστάσεις, αντιλήψεις, στάσεις και αξιολογήσεις που διατρέχουν ιστορικά τα έργα των λογοτεχνών και αφορούν το δίκαιο. Οι σύγχρονοι μελετητές επιδιώκουν να επανακοινωνικοποιηθεί η νομική σκέψη μέσω του έντεχνου λόγου της δημιουργικής συγγραφής και να προσεγγιστεί η κριτική διάσταση την οποία αυτός αξιοποιεί για να φωτίσει τον δικαιοδοτικό θεσμό και τους λειτουργούς του. Δηλαδή κατά τη νέα αυτή προσέγγιση οι νομικοί δεν αντιμετωπίζουν τα έργα μυθοπλασίας ως γνωσιακές πηγές του δικαιοδοτικού έργου, δεδομένου ότι οι αφηγήσεις τους είναι συχνά ανακριβείς. Η νέα αναγνωστική τους πρόταση καθιστά τις αναπαραστάσεις της δημιουργικής συγγραφής που αφορούν τις κανονιστικές διατάξεις της έννομης τάξης αντιληπτές ως συμπληρωματικές διαστάσεις του νομικού λόγου, καθώς στόχος της πρότασής τους είναι

³² Cole, J., «Thoughts From the Law» στο *Mercer Law Review*, τ. 39, 1988, σ. 907, όπως αναφέρεται στο James Boyd White «Introduction to Symposium - Law and Literature: 'No Manifesto'» στο *Mercer Law Review*, τ. 39, 1987-1988, σ. 739.

³³ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σ. 162.

η υπέρβαση της κλασικής διάκρισης μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής οπτικής της έννομης τάξης.³⁴

Το κίνημα *Δίκαιο και Λογοτεχνία* βρήκε γόνιμο έδαφος και αναπτύχθηκε όχι μόνο στις Η.Π.Α. αλλά και στην Ευρώπη, γράφτηκαν πολλά άρθρα και μελέτες, ενώ η θεωρία του εντάθηκε στα μαθήματα της νομικής επιστήμης των αμερικανικών και ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Με το πέρασμα του χρόνου εντός του κινήματος διαμορφώθηκαν δύο χωριστά ρεύματα. Το πρώτο ρεύμα, το *Δίκαιο στη λογοτεχνία (Law-in-literature)* που χαρακτηρίζεται «ουμανιστικό» υπερασπίζεται την ανάγκη να ενταχθεί το λογοτεχνικό βιβλίο στη νομική σχολή. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι η ανάγνωση αφηγημάτων που άπτονται δικαιοκών θεμάτων βοηθά στην αποκόμιση γνώσεων που αφορούν την εφαρμογή πτυχών των νομικών κανόνων που τα νομικά εγχειρίδια δεν μπορούν να παράσχουν στον επιστήμονα στον οποίο απευθύνονται. Εκτός αυτού συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση των δικαστικών λειτουργών και δικηγόρων σε κρίσιμα ηθικά διλήμματα και κοινωνικά προβλήματα τα οποία αναδεικνύουν τα υποθετικά σενάρια που συνθέτουν οι δημιουργοί τους. Επίσης δύναται να συνεισφέρει στην κατανόηση της ανθρώπινης φύσης μέσω των υπαινικτικών ή ρητώς εκφραζόμενων επιθυμιών, αντιδράσεων, κλίσεων, προτιμήσεων και επιλογών των μυθοπλαστικών χαρακτήρων που προβάλλουν, πτυχές της οποίας ενδέχεται να αντιμετωπίσουν οι κρίνοντες κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους.³⁵

Η δεύτερη έκφανση του κινήματος, το *Δίκαιο ως λογοτεχνία (Law-as-literature)* η οποία αποκαλείται «ερμηνευτική», αναζητά τη «λογοτεχνικότητα» στο νομικό κείμενο. Το δίκαιο, σύμφωνα με τον θεμελιωτή της James Boyd White (1973), είναι ένας τρόπος να αφηγηθείς μια ιστορία πάνω σε ό,τι έχει συμβεί στον κόσμο. Είναι η αφήγηση μιας πραγματικότητας η οποία υποβάλλεται σε κανόνες και διατάξεις. Η αναζήτηση της «λογοτεχνικότητας» στους κανόνες δικαίου προϋποθέτει την εξέταση του λεξιλογίου και των σχημάτων λόγου που απαντώνται σε αυτούς, των στοιχείων εκείνων του λόγου δηλαδή που διευκολύνουν την αποδοχή των ιδεών τους, δεδομένου ότι η γλωσσική μορφή τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη λειτουργία τους ως ιδεολογικοί μηχανισμοί.³⁶ Επειδή δε το πεδίο της λογοτεχνίας όπως και των νομοθετικών ρυθμίσεων σχετίζονται με γραπτά δημιουργήματα, το κίνημα προτείνει στους νομικούς παράγοντες να μελετήσουν

³⁴ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 198 και επομ.

³⁵ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σ. 163.

³⁶ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 198 και επομ.

την εφαρμογή όρων, θεωριών και τεχνικών της λογοτεχνικής κριτικής και ανάλυσης, δηλαδή τα πορίσματα που έχουν αποκρυσταλλωθεί από τη φιλολογική ερμηνεία για να τα αξιοποιήσουν κατά τη συγγραφή και ερμηνεία των νομικών κειμένων τους.³⁷

Το *Δίκαιο ως λογοτεχνία* διακρίνεται σε δύο επιμέρους κλάδους. Ο ένας διερευνά τις γλωσσικές μεθόδους με τις οποίες ο νομοθέτης πραγματώνει τη ζητούμενη σαφήνεια των μηνυμάτων που περιέχονται στους εφαρμοστέους κανόνες του. Ουσιαστικά μελετά τη χρήση σχημάτων λόγου, όπως τις μεταφορές, τόσο τις ανθρωπομορφικές («ο ανήρ είναι η κεφαλή της οικογένειας», Α.Κ. πριν το 1983) ή τις φυσιομορφικές («η πρόταση αποσβένεται», ΑΚ 193) όσο και τις εικονολογικές («Τα ελευθέρως και αενάως ρέοντα ύδατα» ΑΚ, αρχική διατύπωση), τα υπερβατά σχήματα («...η δια μηχανικού μέσου αποτύπωση αυτής...») ή τη χρήση αξιολογικά χρωματισμένων επιθέτων («υπέρμετρη» «ποινή»). Στόχος του είναι να συμβάλει στην ακρίβεια και σαφήνεια που χρειάζεται η γλώσσα της νομικής σκέψης.³⁸

Ο άλλος επιμέρους κλάδος στρέφει το ενδιαφέρον του για το ζεύγμα νόμος και αφήγηση, το οποίο εντός του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* ακολουθεί δύο διακριτές κατευθύνσεις. Η κατεύθυνση *Δίκαιο και αφήγηση* θεωρεί τον νομικό λόγο και την αφήγηση ως δυο διακριτές και ξεχωριστές οντότητες. Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι η τριβή με την προφορική ή γραπτή εξιστόρηση πλασματικών ή πραγματικών γεγονότων είναι πολλαπλά ωφέλιμη και για τη νομική κοινότητα και τις νομικές λύσεις των κρινόντων, επειδή ως εκφραστικό μέσον διαμαρτυρίας και αντίστασης των αδυνάτων και καταπιεσμένων ομάδων η αφήγηση έχει τη δυνατότητα να προωθήσει κάθε αίτημα δικαιοσύνης που εγείρουν οι κοινωνικές αυτές ομάδες. Η κατεύθυνση *Δίκαιο ως αφήγηση* αμφισβητεί την ύπαρξη αντινομίας μεταξύ νόμου και αφήγησης καθώς θεωρεί την αφήγηση εσωτερική διάσταση των κανονιστικών διατάξεων, των νομικών εννοιών και θεωριών. Μάλιστα υποστηρίζει ότι επειδή οι σημερινές νομικές σχολές διακατέχονται από έναν εργαλειώδη τρόπο σκέψης και πράξης καθίσταται αναγκαίο να δώσουν χώρο στη δημιουργική διάσταση της αφήγησης, έτσι ώστε να αναζωογονηθεί και ανανεωθεί η θεωρητική και πρακτική ενασχόλησή της με το δικαιοδοτικό έργο.³⁹

³⁷ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σσ. 163-164.

³⁸ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*, σσ. 198 και επόμενα.

³⁹ Παπαχρίστου, Θ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *ό.π.*

Στον ιδεαλισμό του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* εναντιώθηκαν οι επιστήμονες που χρησιμοποιούσαν τα πιο οικονομικά μοντέλα στη διαδικασία πρόσφορων νομικών λύσεων, επιθυμώντας έτσι να εμπλουτίσουν και να αρτιώσουν τη νομική σχολή. Ωστόσο, στην πορεία των ετών η ισχυρή αντίσταση που συνάντησε το εν λόγω κίνημα έχει μειωθεί. Σήμερα ακόμη και οι μεγαλύτεροι επικριτές του, όπως ο Richard Posner, Αμερικανός νομικός που υπηρέτησε στο Εφετείο των Η.Π.Α. ως ομοσπονδιακός δευτεροβάθμιος δικαστής από το 1981 έως το 2017, στρέφονται θετικά προς ορισμένες ιδέες του. Αν και ο Posner αρχικά απέρριπτε κάθε πιθανότητα σύνδεσης των δύο κλάδων, στο βιβλίο του *Law and Literature: A Misunderstood Relation* έγραψε, μεταξύ άλλων, ότι ελπίζει το κίνημα να βοηθήσει τους νομικούς να συνεχίσουν να συμβάλλουν στην πρόοδο της νομικής επιστήμης.⁴⁰

1.5 Η σχέση δημιουργικής διαδικασίας και δικαίου

1.5.1 Η οριοθέτηση των συνόρων των δύο κλάδων

Η πρώτη πρόκληση που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι υποστηρικτές του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία*, σχετικά με τη δυνατότητα διεπιστημονικού εγχειρήματος των δύο γραμματειών, είναι ο ισχυρισμός ότι η νομική σκέψη δεν έχει τίποτα να κερδίσει από την λογοτεχνική φαντασία, διότι διαθέτει ήδη τα γνωρίσματα και τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς, οι ποιητές ή οι σεναριογράφοι.⁴¹ Ουσιαστικά, ο ισχυρισμός αυτός αμφισβητεί την ιδέα ότι οι δύο κλάδοι αποτελούν δυο διακριτές οντότητες που θα μπορούσαν μέσα από έναν δημιουργικό διάλογο να συνεισφέρουν πραγματικά ο ένας στον άλλον.

Η Αμερικανίδα καθηγήτρια, ερευνήτρια και συγγραφέας νομικών ζητημάτων Jane Baron υπερασπίζεται την άποψη ότι οι περισσότεροι συγγραφείς του κινήματος αναγνωρίζουν ότι ο νομικός λόγος και ο έντεχνος διαθέτουν αναμφισβήτητα αυστηρά πρότυπα και όρια. Ωστόσο, τα όρια αυτά δεν είναι αρκετά ξεκάθαρα. Παρόλα αυτά, διατείνεται η ερευνήτρια, έχουν περισσότερα στοιχεία να μοιραστούν από εκείνα που οι οπαδοί του

⁴⁰ Posner, R., *Law and Literary: A Misunderstanding Relation*, Cambridge, 3^η έκδ., 2009, σ. 327.

⁴¹ Krakoff, S., «Does Law and Literature Survive Lawyerland?», University of Colorado Law School, 2001, διαθέσιμο: <https://scholar.law.colorado.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1577&content=faculty-articles>, ανακτήθηκε την 1-11-2023.

κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* έχουν αντιληφθεί.⁴² Δηλαδή, παρά τις σαφείς διαιρέσεις τους τα εργαλεία της δημιουργικής συγγραφής μπορούν να χρησιμοποιηθούν από την επιστήμη του δικαίου προκειμένου να επιτευχθεί αμοιβαία ανταλλαγή γνώσεων και δεξιοτήτων. Η προοπτική αυτή μπορεί να εξασφαλίσει τη διεπιστημονική συνεργασία των δυο κλάδων.⁴³

Ειδικότερα, η Jane Baron αναφέρει ότι το δίκαιο απεικονίζεται ως ένας αναλυτικός, μη συναισθηματικός και «άδειος τομέας», ο οποίος αποτελείται κυρίως από ρυθμιστικές διατάξεις, ενώ η λογοτεχνία γίνεται αντιληπτή ως μια «λεπτή, συναισθηματική και πολύπλοκη» επιστήμη. Ωστόσο, οι περιγραφές που απεικονίζουν το πρώτο ως απλά έναν στεγνό και τεχνικό χειρισμό κανόνων ρύθμισης των ανθρώπινων εκδηλώσεων, ενώ τη δεύτερη ως μια πλούσια και ανάγλυφη εξέταση συναισθημάτων δεν είναι πάντα ακριβείς. Διότι σε κάποιες περιπτώσεις ο νομικός λόγος βρίθει από συναισθήματα, αξίες και εν γένει από «ανθρώπινες δυσκολίες», ενώ ο καλλιτεχνικός υστερεί ως προς τον αντίστοιχο πλούτο συναισθημάτων.⁴⁴ Σε κάθε περίπτωση όμως, αν όσοι καταπιάνονται και με τους δύο χώρους λαμβάνουν υπόψη τα χαρακτηριστικά του καθενός, μπορούν να ενσωματώσουν τη συναισθηματική και ευφάνταστη πλευρά των έργων των λογοτεχνών στο στεγνό και τεχνικό περιεχόμενο των έργων των νομοθετών.⁴⁵ Κύριος στόχος της θέσης της εν λόγω νομικού δεν είναι να αμφισβητήσει την ύπαρξη ορίων μεταξύ των δύο γραμματειών, αλλά να αποκαλύψει πώς και γιατί τα όρια αυτά ορίζονται. Για το λόγο αυτό η Baron προτείνει να αντιπαραβληθούν οι σημαντικές διαφορές και διακρίσεις που υπάρχουν μεταξύ τους έτσι ώστε να γίνουν ξεκάθαρα τα διακριτά τους στοιχεία.⁴⁶

Ο Αμερικανός θεωρητικός της λογοτεχνίας, νομικός μελετητής και συγγραφέας Stanely Eugene Fish, συμφωνεί ότι η μορφή και τα περιεχόμενα ενός θεματικού πεδίου δεν δημιουργούνται από μόνα τους και ότι οι αλληλεπιδράσεις του με άλλα γίνονται εύκολα διακριτές. Κατά τον Fish αυτό σημαίνει ότι οτιδήποτε «δημιουργείται» σε έναν επιστημονικό χώρο φαίνεται εξετάζοντας, συγκρίνοντας και αντιπαραβάλλοντάς το με

⁴² Baron, J., «Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity» στο *The Yale Law Journal*, τ. 108, 1998-1999, σσ. 1059 και 1064-1066.

⁴³ Baron, J., *ό.π.*, σ. 1071.

⁴⁴ Weisberg, R., «The Law-Literature Enterprise» στο *Yale Journal of Law & the Humanities*, τ. 17-18, 1988 όπως αναφέρεται στο Baron, J., *ό.π.*, σ. 43.

⁴⁵ Baron, J., *ό.π.*, σ. 1068.

⁴⁶ Baron, J., *ό.π.*, σ. 1068.

εκείνα που «δημιουργούνται» σε άλλους. Ωστόσο, το περιεχόμενό τους και η μορφή τους δεν παραμένουν απαραίτητα εσαεί τα ίδια.

Και η Sarah Krakoff, Αμερικανίδα καθηγήτρια της νομικής, βραβευμένη για τις μελέτες της πάνω στο δίκαιο των ιθαγενών της Αμερικής, το δίκαιο των φυσικών πόρων και την περιβαλλοντική δικαιοσύνη, ενισχύοντας περαιτέρω τους παραπάνω ισχυρισμούς, υποστηρίζει ότι η δημιουργική συγγραφή και η δικαιοσύνη δεν έχουν αισθητικά διακριτά χαρακτηριστικά και επομένως δεν χρειάζεται να στραφεί η νομική κοινότητα στην τέχνη της μυθοπλασίας για να βοηθήσει την επιστήμη της. Μάλιστα θεωρεί ότι η νουβέλα του Lawrence Joseph «*Lawyerland*» (1997) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των θολών ορίων μεταξύ των δύο πεδίων, καθώς κατορθώνει να θέσει υπό αμφισβήτηση κάθε βεβαιότητα ότι ο δικαιοσύνη και ο έντεχνος ανήκουν σε δύο χωριστούς τομείς. Διότι οι χαρακτήρες του εν λόγω αφηγήματος αποτυπώνουν την «ουσία της πραγματικής ζωής των δικηγόρων» επιτυγχάνοντας να απεικονίσουν ουσιαστικά την πραγματικότητα του «δικαστικού χώρου».⁴⁷

Αξιοσημείωτο επίσης θεωρεί και το αντίστροφο, ότι δηλαδή οι ήρωες του μυθιστορήματος αξιοποιούνται από τον συγγραφέα για τη συγγραφή του πεζογραφήματός του, αν και είναι «δυσάρεστοι, ανάρμοστοι, ακόμη και παραμορφωμένοι» με έναν μη ποιητικό τρόπο. Στη «*Lawyerland*» η σκιαγράφηση της ζωής των συνηγόρων, υποστηρίζει η Krakoff, δημιουργεί ένα νομικό τοπίο που επιβάλλεται και στη δημιουργική συγγραφή και το δίκαιο, καταδεικνύοντας ότι και οι δύο κλάδοι αποτελούν μέρος του ιστού της δημιουργικής διαδικασίας. Κι αυτό βέβαια δεν θα συνέβαινε αν στην πραγματικότητα το δικαιοσύνη αποτελούσε μια αυτοτελής αισθητική παράμετρος και όχι μέρος του έντεχνου γραπτού λόγου. Ως εκ τούτου το έργο της βούλησης του νομοθέτη δεν μπορεί να απομονωθεί από το έργο του μυθοπλάστη.⁴⁸

Σε γενικές γραμμές οι παραπάνω ερευνητές πιστεύουν ότι τα πεδία της νομικής επιστήμης και της δημιουργικής συγγραφής δεν είναι φυσικά διαμορφωμένα κατά το πέρασμα του χρόνου, αλλά αποτελούν κοινωνικές κατασκευές που μπορούν ανά πάσα στιγμή να αλλάξουν. Αν και μπορεί να συγκλίνουν κατά την εκτέλεση ορισμένων αποστολών τους, αυτό δε σημαίνει και ότι πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ένα αντικείμενο. Άλλωστε, παρόλο που είναι δύσκολο να οριστεί τι είναι ακριβώς «λογοτεχνία» και τι «δίκαιο», τα

⁴⁷ Krakoff, S., *ό.π.*, σ. 1762.

⁴⁸ Krakoff, S., *ό.π.*, σ. 1762.

όρια και των δύο αλλάζουν κατά την ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού χωρίς ωστόσο να παύουν να είναι δύο διακριτές οντότητες.⁴⁹

1.5.2 Διασχίζοντας τα όρια των δύο γραμματειών

Η διεπιστημονικότητα λογοτεχνικής και νομικής σχολής αμφισβητείται με τον ισχυρισμό ότι δεν μπορεί να συνεισφέρει η μία γραμματεία στην άλλη με ουσιαστικό τρόπο. Ειδικότερα, ο ανώτερος λέκτορας της νομικής σχολής του Πανεπιστημίου του Σικάγου Richard Posner γράφει ότι ο λογοτεχνικός κανόνας και οι κανόνες δικαίου έχουν πολλά κοινά σημεία, αλλά είναι λανθασμένη η πεποίθηση ότι τα μυθοπλαστικά κείμενα διαθέτουν την ικανότητα να βελτιώνουν τις νομικές κρίσεις. Σίγουρα η σύγχρονη λογοτεχνική θεωρία έχει αναπτυχθεί, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που να είναι εφικτό να συνδυαστεί με τη νομική σκέψη με αξιοσημείωτο τρόπο.⁵⁰

Ο Richard Posner αντιλαμβάνεται τις διακρίσεις και τις διαφορές των δυο κλάδων ως φυσικές και καθολικές. Μάλιστα υποστηρίζει ότι βασίζονται στις πολιτιστικές παραδοχές και τους περιορισμούς που ενέχουν, οι οποίοι μας υποδεικνύουν πώς να εκτελούμε δεξιότητες όπως ανάγνωση, γραφή, αξιολόγηση ή ερμηνεία κειμένου. Επίσης σύμφωνα με τον Posner, αν τα έργα των καλλιτεχνών δεν σημαίνουν κάτι στον νομικό λόγο, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι παραδοχές και οι περιορισμοί του νομικού ή του λογοτεχνικού χώρου δεν το επιτρέπουν.⁵¹ Δεν απορρίπτει ωστόσο την πιθανότητα αυτές οι υποθέσεις και οι περιορισμοί να αλλάξουν στο μέλλον. Άλλωστε, η έννοια «λογοτεχνικό» δεν είναι σήμερα το ίδιο αξιολογικά φορτισμένη με εκείνη πριν από σαράντα χρόνια.⁵²

Τη δυνατότητα συνδυασμού των συγκεκριμένων σχολών σκέψεως αμφισβητεί και η καθηγήτρια της νομικής Wendy Duong. Αν και υποστηρίζει ότι οι δύο γραμματείες

⁴⁹ Baron, J., *ό.π.*, σσ. 182, 1804-1085.

⁵⁰ Posner, R., «Law and Literature: A Relation Reargued» στο *Virginia Law Review*, τ. 72, 1986, σσ. 1351-1360 (:1351) και Posner, R., *Law and Literature*, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1998, σ. 127-144.

⁵¹ Mathewson, G., «Challenging the Court: Charles Chesnutt's Marrow of Tradition» στο Meyer, M. (επιμ.), *Literature and Law*, Rodopi, Νέα Υόρκη, 2004, όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., «Follow the Reader: Literature's Influence on the Law and Legal Actors», 2012, διαθέσιμο: https://www.otago.ac.nz/data/assets/pdf_file/0023/327704/follow-the-reader-literatures-influence-on-the-law-and-legal-actors-043944.pdf, ανακτήθηκε την 5-11-2023.

⁵² Fish, S., «Don't Know Much About the Middle Ages: Posner on Law and Literature», διαθέσιμο: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/16537/41_97YaleLJ777_April1988_.pdf;jsessionid=EB8E1A7244BFE, ανακτήθηκε την 5-11-2023.

μοιράζονται κοινά σημεία, τη χρήση και τη μελέτη της ρητορικής, ωστόσο θεωρεί ότι είναι «αποκλίνουσες και ασυμβίβαστες» μεταξύ τους, δεδομένου ότι διαφέρουν ως προς τη διαδικασία που ακολουθούν και το προϊόν της εργασίας τους. Η τέχνη της μυθοπλασίας δημιουργείται μέσω της αισθητηριακής διαδικασίας των συγγραφέων που βυθίζονται στο υποσυνείδητό τους. Όμως οι νομοθέτες και ερμηνευτές της κείμενης νομοθεσίας χρειάζονται μια πιο μεθοδική και ορθολογική διαδικασία δημιουργίας και κρίσης.⁵³ Εκτός αυτού, οι καλλιτέχνες-δημιουργοί στοχεύουν να παράγουν έργο που είναι «της δεδομένης στιγμής», αλλά και να παρέχουν μια εμπειρία ελεύθερης ροής. Οι ερμηνευτές του νόμου από την άλλη, οφείλουν να ακολουθούν και να συμμορφώνονται στη λογική σκέψη και τον ορθολογισμό της κείμενης νομοθεσίας. Επειδή αυτές οι πτυχές είναι κρίσιμες στη σύνθεση των δύο σχολών, ως εκ τούτου καθίσταται δύσκολο να συμβιβαστούν μεταξύ τους.⁵⁴

Ο Stanley Fish συμφωνεί με τον ισχυρισμό του Richard Posner, ότι ο λογοτεχνικός κανόνας και η νομική σκέψη δεν συνεισφέρουν αξιοσημείωτα ο ένας στον άλλον και ότι τα στοιχεία του πρώτου που επηρεάζουν τη δεύτερη είναι μέχρι στιγμής ασαφή. Ωστόσο, επισημαίνει, υπάρχουν δεδομένα που αποκαλύπτουν ότι η εντρύφηση κάποιων μαθησιακών κύκλων της νομικής σχολής στη λογοτεχνική θεωρία έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ορισμένα μέλη της νομικής κοινότητας αντιλαμβάνονται το δίκαιο.⁵⁵ Η ερμηνεία των έργων των λογοτεχνών και των θεσμοθετημένων διατάξεων ρύθμισης των ανθρώπινων εκδηλώσεων, κατά τον Stanley Fish, αποτελούν ξεχωριστές δεξιότητες που δεν είναι εύκολο να προσεγγιστούν με εναλλακτικούς τρόπους.

Την ίδια γνώμη έχει και η καθηγήτρια και νομικός Gwen Mathewson, η οποία διατείνεται ότι τα όρια τόσο της έντεχνης όσο και της δικαιοκτικής σκέψης καθορίζονται μάλλον από τις πολιτισμικές συνήθειες και τους πειθαρχικούς περιορισμούς των χώρων τους παρά από κάτι εγγενές που διαθέτει η κάθε γραμματεία χωριστά. Βέβαια δεν αποδέχεται τον ισχυρισμό ότι δεν έχει τίποτα να συνεισφέρει ο θιασώτης του ενός κλάδου στον «λάτρη» του άλλου. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι τα όρια μεταξύ δημιουργικής συγγραφής και

⁵³ Krakoff, St., *ό.π.*, σσ. 1084-1085.

⁵⁴ Duong, W. N. «Law is Law and Art is Art and Shall the Two Ever Meet? Law and Literature: The Comparative Creative Process» στο *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, 15(1), 2005, όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., «Follow the Reader: Literature's Influence on the Law and Legal Actors», 2012, διαθέσιμο: https://www.otago.ac.nz/_data/assets/pdf_file/0023/327704/follow-the-reader-literatures-influence-on-the-law-and-legal-actors-043944.pdf, ανακτήθηκε την 10-11-2023.

⁵⁵ Fish, St., *ό.π.*, σσ. 16-17, 19.

νομολογίας δεν είναι άκαμπτα και αδιαπέραστα και ότι τα έργα της πρώτης έχουν τη δύναμη να συνεισφέρουν ουσιαστικά στο δικαιοδοτικό έργο της δεύτερης. Μάλιστα θεωρεί ότι ο νόμος δεν είναι απλώς μια άλλη μορφή της ιστορίας και ο λόγος του, για τον οποίο υπερηφανεύεται η νομική σχολή, διαθέτει την ίδια φαντασία και εμπεριέχει τη γνωστική διαδικασία που αναδεικνύεται και στο πιο ευφάνταστο λογοτέχνημα.⁵⁶ Υπό αυτή την έννοια τα δύο γραμματειακά είδη έχουν θεμελιώδεις ομοιότητες και δεν είναι απλά πιθανό να μπορεί να βελτιώσει το ένα το άλλο αλλά αναμφισβήτητα το έχουν ήδη κάνει.

Σχολιάζοντας τις αλλαγές που θα επέλθουν στο μέλλον τόσο στη συγγραφική τέχνη όσο και στη νομική επιστήμη, ο Stanley Fish γράφει ότι οι μετασηματισμοί των δύο αυτών σχολών και ο τρόπος με τον οποίο σχετίζονται μεταξύ τους θα είναι αργή. Και σίγουρα δεν θα συμβεί μόνο και μόνο επειδή κάποιοι ειδικοί του ενός ή του άλλου κλάδου θα το επιδιώξουν. Επίσης εκτιμά ότι η φαινομενική αλλαγή στις ερμηνευτικές εργασίες των δικηγόρων και των δικαστικών λειτουργιών που καταπιάνονται με νομικές διατάξεις και κανόνες δικαίου έχουν τη δυνατότητα να αλλάξουν τους ερμηνευτές τους.⁵⁷

Κατά τον καθηγητή Stanley Fish, όταν δύο πεδία συγκλίνουν σε συγκεκριμένες εργασίες δεν σημαίνει ότι οι εργασίες αυτές πρέπει να θεωρούνται μία, διότι δεν αναγνωρίζονται και από τους δύο χώρους. Η διεργασία δε κατά την οποία τα επιστημονικά σύνορα ενός αντικειμένου μπορούν να ξεπεραστούν και διάφοροι επιστημονικοί τομείς δύνανται να συνεισφέρουν ο ένας στον άλλον δεν ονομάζεται διεπιστημονικότητα αλλά «διεπιστημονικός» δανεισμός.

1.6 Διαθεματικός δανεισμός

Ο θεωρητικός του λογοτεχνικού κανόνα και μελετητής του δικαίου Stanley Fish υποστηρίζει ότι η διεπιστημονικότητα επιχειρεί να θολώσει ή να καταργήσει τα όρια μεταξύ των ακαδημαϊκών θεμάτων που συνδυάζονται σε ένα μάθημα. Όμως αυτό το φιλόδοξο έργο είναι εννοιολογικά αδύνατο, διότι η προσπάθεια απελευθέρωσης ενός κλάδου από τα όριά του δημιουργεί εν τέλει νέα όρια και νέους κλάδους. Η προσπάθεια

⁵⁶ Mathewson, G., *ό.π.*, σ. 220.

⁵⁷ Fish, St., «Don't Know Much About the Middle Ages: Posner of Law and Literary» στο *The Yale Law Journal*, 97(5), 1988 σσ. 777-781.

για παράδειγμα να εξαλειφθεί ο μηχανισμός των νομοθετημάτων δεν μεταρρυθμίζει το δίκαιο, αλλά το εγκαταλείπει και δημιουργεί κάτι νέο στη θέση του.⁵⁸

Ο παραπάνω μελετητής δεν εναντιώνεται σε όλες τις διεπιστημονικές μελέτες, αλλά στο ιδεώδες της διεπιστημονικότητας. Ένας ερευνητής, υποστηρίζει, μπορεί να προσεγγίσει έναν επιστημονικό χώρο με συγκεκριμένες διεργασίες, αλλά σε αυτήν την περίπτωση δεν θα αλλάξει τις βασικές λειτουργίες του, όμως τα εργαλεία και τα υλικά που θα χρησιμοποιήσει θα διαμορφώσουν, μέσω του φακού της εργασίας του, νέο χώρο.⁵⁹ Αυτή τη διεργασία ο Fish δεν τη χαρακτηρίζει διεπιστημονικότητα, επειδή εν τέλει οι επιστημονικοί κλάδοι που «συνεργάζονται» παραμένουν διακριτοί, αλλά «διεπιστημονικό δανεισμό», καθώς συνεπάγεται την εμπλοκή του ερευνητή με επιστημονικά καθήκοντα που απαιτούν πληροφορίες και τεχνικές δανεισμένες από άλλες σχολές και όχι από μία συγκεκριμένη. Ο διεπιστημονικός δανεισμός δεν είναι τόσο φιλόδοξος όσο η διεπιστημονικότητα γιατί δεν επιχειρεί να θολώσει τα όρια μεταξύ των επιστημών. Το γεγονός ότι οι κλάδοι της λογοτεχνίας και του δικαίου μπορεί να επικαλύπτονται σε κάποια σημεία, δεν σημαίνει και ότι πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μέρος ενός επιστημονικού πεδίου. Αντίθετα, πρέπει να γίνεται αντιληπτό ότι μπορεί να συνεισφέρει η μία γραμματεία στην άλλη με ουσιαστικό τρόπο παραμένοντας στην ουσία ξεχωριστές.⁶⁰

Εν τέλει, το κίνημα *Δίκαιο και Λογοτεχνία* δεν υποστηρίζει το ιδεώδες της ενότητας της επιστημονικής γνώσης που απορρέει από τη μελέτη του δημιουργικού λόγου των λογοτεχνών και της νομικής σκέψης, καθώς δεν επιχειρεί να τα συγχωνεύσει. Όμως συνταυτίζεται με την άποψη ότι δύνανται να μοιράζονται μεταξύ τους τα επιτεύγματά τους μέσω του διεπιστημονικού δανεισμού. Δηλαδή, όσοι καταπιάνονται με τον έντεχνο γραπτό λόγο μπορούν να δανείζονται υλικά και εργαλεία από τις δικαιοδοτικές πράξεις για να εμπλουτίσουν και να εξελίσσουν τα δημιουργήματά τους και αντίστροφα, η σχολή της νομικής μπορεί να δανείζεται υλικά και εργαλεία από τους λογοτέχνες προκειμένου να βελτιώσει και να αναπτύξει τους μαθησιακούς κύκλους της.

⁵⁸ Fish, St., *ό.π.*, 1988β, σ. 790.

⁵⁹ Fish, St., *ό.π.*, 1988β, σσ. 770-777.

⁶⁰ Fish, St., *ό.π.*, 1988α, σ. 95.

2. Η λογοτεχνία ως μέσο κριτικής του δικαιοδοτικού έργου

Οι οπαδοί του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* ισχυρίζονται ότι η νομική κοινότητα μπορεί να αποκομίσει σημαντικά οφέλη από τη συγγραφική τέχνη, επειδή τα έργα της μπορούν να ασκήσουν κριτική στη διαδικασία πρόσφορης νομικής λύσης, δηλαδή να παρέχουν λεπτομερή και προσεκτική ανάλυση και αξιολόγηση της νομοθεσίας. Ωστόσο, ορισμένοι μελετητές αμφισβητούν την ικανότητα της τέχνης να προσφέρει μια πολύτιμη κριτική στη συγκρότηση νομικών λύσεων, καθώς, όπως διατείνονται, οι λογοτέχνες συνήθως εστιάζουν είτε στις αναπαραστάσεις δικαστηριακών πρακτικών ή στους δικαστικούς παράγοντες είτε παραποιούν τον νόμο. Για το λόγο αυτό οι εν λόγω ερευνητές απορρίπτουν τη συνδρομή της και προτείνουν για την ενίσχυση των μαθημάτων της νομικής σχολής βοηθήματα άλλων κλάδων τα οποία θεωρούν κατάλληλα στην άσκηση περισσότερης και ορθότερης κριτικής. Οι επικριτές τους ανταπαντούν προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ο λογοτεχνικός κανόνας προσφέρει πολύτιμη απεικόνιση των πράξεων της δικαιοδοτικής εξουσίας, επειδή τις παρουσιάζει από διάφορες οπτικές γωνίες, οι οποίες επιτρέπουν στον νομικό κόσμο την επισήμανση λαθών ή αδυναμιών, δυνατότητες που δεν διαθέτουν τα βοηθήματα άλλων πεδίων.⁶¹

2.1 Η αμφισβήτηση της αξίας και της ακρίβειας της απεικόνισης του νόμου

Η πρώτη θέση που προβάλλουν όσοι απορρίπτουν τη δυνατότητα της δημιουργικής διαδικασίας να συνεισφέρει με την κριτική της στη νομική σκέψη είναι ότι τα ποιήματα, τα πεζογραφήματα, ο κινηματογράφος και το θέατρο δεν απεικονίζουν με ακρίβεια το νομικό σύστημα, αλλά εμπλέκονται σε διεπιστημονικό δανεισμό με τον νομικό κλάδο. Δηλαδή, δανείζονται εργαλεία και υλικά της νομικής επιστήμης, όχι για να συμβάλλουν στην κριτική για την ορθή συγκρότηση των νομικών κρίσεων, αλλά προκειμένου να φέρουν σε πέρας τα έργα τους. Στην πραγματικότητα, ισχυρίζονται οι συγκεκριμένοι μελετητές, το δίκαιο παίζει μικρό ρόλο στο περιεχόμενο των έντεχνων κειμένων, αφού οι δημιουργοί τους παραποιούν τη νομοθεσία και νομολογία με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν μια ανακριβή απεικόνισή τους. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε αξιολόγηση

⁶¹ Holdsworth, W., *Charles Dickens as a Legal Historian*, New Jersey: Lawbook Exchange, 2010, σσ. 213-215.

αυτής της ανακριβούς αποτύπωσης δεν είναι δυνατόν να προσφέρει πολύτιμη κριτική στον νομικό λόγο.

Ειδικότερα, η Αμερικανή ερευνήτρια και συγγραφέας Jane Baron γράφει ότι συχνά ένα πεδίο θα κλέψει ή θα καταχραστεί ένα άλλο για να υπηρετήσει τους δικούς του σκοπούς.⁶² Ο δε νομικός Richard Posner αναφέρει ότι οι ιδέες και τα σενάρια που δανείζεται ο έντεχνος λόγος από το δικαιοκό χώρο δεν διατηρούν το νομικό τους χαρακτήρα στα έργα του, δεδομένου ότι μέσω της κωμωδίας, του δράματος και της σύγκρουσης εστιάζει περισσότερο στην επαφή με το κοινό του. Τους παραπάνω ισχυρισμούς επιχειρεί να τεκμηριώσει ο νομικός και συγγραφέας Larry Wertheim χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τα έργα του Charles Dickens (1812-1870). Συγκεκριμένα ο Wertheim υπερασπίζεται την άποψη ότι ο Dickens στα πεζογραφήματά του ενδιαφέρεται μόνο για τα τεχνικά χαρακτηριστικά της νομοθεσίας, αν και μπορούσε να επικαλείται έναν ιδιαίτερο κανόνα δικαίου και να τον χρησιμοποιεί για να προκαλέσει δραματουργικό εφέ.⁶³

Εκτός αυτού, ο Richard Posner διατείνεται, πολύ σπάνια μαθαίνουμε για διεργασίες που αφορούν το νομικό σύστημα από τους ποιητές, τους πεζογράφους ή σεναριογράφους, επειδή οι καλλιτέχνες αυτοί εστιάζουν στο νομικό σύστημα, το οποίο αξιοποιούν περισσότερο ως μεταφορά παρά ως σύνολο θεσμοθετημένων κανόνων που ελκύει το ενδιαφέρον του κοινού τους. Ενώ δηλαδή πολλά έργα τους έχουν ως θέμα ζητήματα νομικής φύσεως, επικεντρώνονται κυρίως σε κοινωνικά προβλήματα αφήνοντας τη νομοθεσία να λειτουργεί παρασκηνακά. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει τη νουβέλα του Mark Twain (1835-1910) «*The tragedy of Pudd'nhead Wilson*» (1834) η οποία, ενώ φαίνεται να εστιάζει σε διάφορες πτυχές του νομοθετικού έργου της εποχής του, όπως το αλάθητο των αποδεικτικών στοιχείων, τελικά αποδεικνύεται ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τους κανόνες που έχει θεσπίσει η πολιτεία ως μέσο για να παρουσιάσει άλλες κοινωνικές ανησυχίες.⁶⁴ Το συγκεκριμένο αφήγημα εξιστορεί την ιστορία μιας μαύρης υπηρέτριας που γεννά ένα παιδί, το οποίο αλλάζει με το παιδί του εργοδότη της ελπίζοντας να έχει μια καλύτερη ζωή. Ο Γουίλσον, ο κεντρικός χαρακτήρας του πεζογραφήματος, καθώς υπερασπίζεται έναν κατηγορούμενο που κρατείται για την

⁶² Baron, J., «Interdisciplinary Legal Scholarship as Guilty Pleasure: The Case of Law and Literature» στο Freeman, M.D.A., Lewis, A.D.E. (εκδ.), *Law and Literature*, Μεγάλη Βρετανία: Oxford University Press, 1999, σσ. 31-33.

⁶³ Wertheim, L., «Law, Literature and Morality in the Novels of Charles Dickens» στο *William Mitchell Law Review*, τ. 20, 1994, σσ. 111-116.

⁶⁴ Posner, R., *ό.π.*, 1987, σ. 37.

διάπραξη κάποιου εγκλήματος, ανακαλύπτει ότι στο παρελθόν είχαν αλλαχτεί τα δυο παιδιά, τα οποία έχουν πλέον ενηλικιωθεί και ότι ένα από αυτά είναι ο δολοφόνος τον οποίο και αποκαλύπτει μαζί με όσα είχαν προηγηθεί στη ζωή τους.⁶⁵ Η ερευνήτρια και επίτιμος καθηγήτρια της νομικής και φιλοσοφικής σχολής του University of Georgetown Robin West θεωρεί ότι η νουβέλα του Mark Twain ουσιαστικά ασκεί κριτική στον νομικισμό, επειδή ο ήρωας κάνει περισσότερα από όσα απαιτεί το λειτούργημά του για να σώσει τους πελάτες του, δεδομένου ότι εκθέτει δημόσια την αλλαγή των δυο παιδιών. Ο Richard Posner διαφωνεί με αυτή την άποψη καθώς διατείνεται ότι το συγκεκριμένο αφήγημα αναδεικνύει την αντιπαράθεση της φύσης εναντίον της ανατροφής, δηλαδή τη συμβολή της γενετικής κληρονομιάς και των περιβαλλοντικών παραγόντων στην ανθρώπινη ζωή και ότι ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόζεται ο νόμος απλά πλαισιώνει την ιστορία της νουβέλας.⁶⁶

Άλλο παράδειγμα αποτελεί *Η Δίκη* (1925) του Franz Kafka (1883-1924) καθώς δεν εστιάζει στις νομοθετικές ρυθμίσεις των ανθρώπινων εκδηλώσεων, αλλά τις χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να θίξει άλλα ζητήματα που βασανίζουν το άτομο. Το μυθιστόρημα αφηγείται την ιστορία του κύριου K, ο οποίος συλλαμβάνεται, διώκεται και τελικά εκτελείται από μια εξ αποστάσεως αρχή χωρίς να έχει ενημερωθεί για τη φύση του εγκλήματός του. Κύριος στόχος της συγκεκριμένης μυθοπλασίας, σύμφωνα με τον Posner, δεν είναι να καταδειχθεί πόσο απάνθρωπο μπορεί να είναι το τελετουργικό μιας δίκης για τον άνθρωπο, αλλά πόσο ειδεχθής μπορεί να αποδειχθεί η σύλληψή του, η άσκηση κατηγορίας εις βάρος του από ένα μυστικό δικαστήριο για ένα απροσδιόριστο αδίκημα και η εκτέλεσή του με συνοπτικές διαδικασίες. Αν και *Η Δίκη* παρουσιάζει νομικό ενδιαφέρον, ο Posner πιστεύει ότι τα μεταφυσικά και ψυχολογικά θέματα βρίσκονται στο επίκεντρο του αφηγήματος του Kafka, δηλαδή η προσπάθεια του K να βρει νόημα στο σύμπαν, το οποίο απλώς συμβολίζεται από το δικαστήριο. Τόσο *Η Δίκη* όσο και η νουβέλα «*The tragedy of Pudd'nhead Wilson*» αποτελούν «νομικά πειράγματα» επειδή χρησιμοποιούν θέματα δικαιοδοτικού ενδιαφέροντος ως δόλωμα για να ελκύσουν την προσοχή του κοινού τους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η δημιουργική συγγραφή όταν

⁶⁵ Twain, M., «The tragedy of Pudd'nhead Wilson», διαθέσιμο: <https://cdn.fulltextarchive.com/wp-content/uploads/wp-advanced-pdf/1/The-Tragedy-of-Pudd-nhead-Wilson-by-Mark.pdf>, ανακτήθηκε στις 30-11-2023.

⁶⁶ Posner, R., *ό.π.*, 1987, σσ. 39-40.

καταπιάνεται με ζητήματα που άπτονται του νόμου χρησιμοποιεί τις δράσεις της δικαστικής ή δικαιοδοτικής εξουσίας για να ικανοποιήσει τους δικούς της σκοπούς.⁶⁷

Τον κόσμο της νομικής κοινότητας και τις δραστηριότητές της έχει ως θέμα του και το μυθιστόρημα *Η Φίρμα* (1993) του John Grisham. Βασικός χαρακτήρας του είναι ένας νεαρός δικηγόρος που εργάζεται σε μια εταιρεία η οποία διαθέτει κύρος, η οποία μόνο αξιοσέβαστη δεν αποδεικνύεται ότι είναι. Κι αυτό το πεζογράφημα, κατά τον Posner, αποτυγχάνει να διευκρινίσει κάποια ερωτήματα στα οποία απλά ρίχνει μια ματιά, όπως για παράδειγμα, αν υπάρχει κορεσμός στο νομικό επάγγελμα, αν ορισμένοι δικηγόροι λαμβάνουν υπερβολικά υψηλούς μισθούς για τις υπηρεσίες που παρέχουν ή αν κάποιες νομικές εταιρείες εκμεταλλεύονται τους νεοεισερχόμενους στο επάγγελμα για να πολλαπλασιάσουν τα κέρδη τους. Στην ουσία το δημιούργημα του John Grisham αναλώνεται στην αντανάκλαση της «συναρπαστικής τέχνης» του «καλού παιδιού» με το καρότο και του «κακού παιδιού» με το ραβδί, ακολουθώντας το γρήγορο ρυθμό του κινηματογράφου.⁶⁸

Επίσης οι επικριτές της σύζευξης λογοτεχνίας και δίκαιου κατηγορούν τους συγγραφείς ότι δεν απεικονίζουν στα έργα τους τις νομοθετικές διατάξεις και κανόνες με ακρίβεια κι ως εκ τούτου δεν μπορούν να τους ασκούν κριτική. Και τεκμηριώνουν τον ισχυρισμό τους επικαλούμενοι ως παράδειγμα το μυθιστόρημα του Charles Dickens (1812-1870) *Ο Ζοφερός Οίκος* (1852-1853), το οποίο εκθέτει την «υπόθεση μιας ακαθόριστης δικαιοσύνης» που έλαβε χώρα στο Πρωτοδικείο της Αγγλίας.⁶⁹ *Ο Ζοφερός Οίκος* δείχνει τις καταστροφικές συνέπειες που μπορεί να επιφέρει στους διαδίκους μια αγωγή η οποία σχετίζεται με την περιουσία τους. Ο Τζον Τζάρνταϊς, ο επίδοξος ήρωας του αφηγήματος, αναφέρει ότι «οι κληροδόχοι της διαθήκης φθάνουν σε τέτοιες άθλιες συνθήκες σα να τους άξιζε να τιμωρηθούν, λες και το γεγονός ότι κληρονόμησαν χρήματα ισοδυναμούσε με τη διάπραξη εκ μέρους τους ενός βαρύτατου εγκλήματος». Ο χαρακτήρας Ρίτσαρντ Κάρστον αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ανθρώπου που ταλαιπωρείται και οδηγείται στην εξαθλίωση και την παρακμή εξ αιτίας μιας υπόθεσης που φτάνει στα δικαστήρια προκειμένου να επιλυθεί.⁷⁰ Η ιστορία του Dickens τελειώνει όταν αρχίζει να φαίνεται ότι η αντιδικία επιλύεται με την εξεύρεση μιας νέας διαθήκης. Όμως η αμοιβή

⁶⁷ Posner, R., *ό.π.*, 1987, σσ. 39-40.

⁶⁸ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 188.

⁶⁹ Wertheim, L., *ό.π.*, σ. 128.

⁷⁰ Wertheim, L., *ό.π.*, σ. 128.

που λαμβάνει ο ήρωας από την κερδισμένη αγωγή διατίθεται εξ ολοκλήρου στα δικαστικά έξοδα και σε άλλες δαπάνες που επιβάλλει το δικαστικό σύστημα. Αν και υπάρχει υπερβολή και έντονη φαντασία στον *Ζοφερό Οίκο*, το μυθιστόρημα προοριζόταν να ασκήσει σοβαρή κριτική σε έναν συγκεκριμένο δικαιοκτικό θεσμό.⁷¹ Ωστόσο, ο Posner διατείνεται ότι η κριτική σε ένα δικαιοκτικό σύστημα που επέτρεπε μια δίκη να κρατάει χρόνια απομυζώντας οικονομικά και ψυχολογικά τους διαδίκους ήταν άστοχη, επειδή οι νόμοι της Αγγλίας που ρύθμιζαν σχετικά ζητήματα είχαν αναμορφωθεί πριν γραφτεί και εκδοθεί το εν λόγω μυθιστόρημα. Ο καθηγητής της νομικής Thomas Fyfe θεωρεί ότι παρά το νομικό υπόβαθρο του Dickens οι επικρίσεις του είναι «πολύ σκληρές» όσο αφορά το Πρωτοδικείο της Αγγλίας.⁷² Ο δε νομικός Larry Wertheim έχει την άποψη ότι το δραματικό ταλέντο του Dickens τον είχε ωθήσει να λαμβάνει υπόψη του στα δημιουργήματά του μόνο τις διεργασίες και τα σενάρια που διαιώνιζαν το δράμα των χαρακτήρων τους και όχι τους τεχνικούς κανόνες της νομοθεσίας.⁷³

Εκτός των άλλων, οι σκεπτικιστές της ζεύξης *Δίκαιου και Λογοτεχνίας* επιμένουν ότι η προσπάθεια ανάγνωσης ενός έργου δημιουργικής συγγραφής ως άσκηση κριτικής των νομικών κανόνων και διατάξεων μπορεί να βλάψει τελικά το δίκαιο διότι μπορεί να οδηγήσει τον αναγνώστη σε παρανόησή του. Ειδικότερα ο καθηγητής φιλολογίας και συγγραφέας Tony Sharpe ισχυρίζεται ότι, όταν η μυθοπλασία ασχολείται με τη νομοθεσία επιβεβαιώνει τη δική της ανωτερότητα παραμορφώνοντας εν μέρει τουλάχιστον τις λειτουργίες των νομικών κρίσεων.⁷⁴ Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει τη νουβέλα «*Το νησί του Δρος Μορώ*» (1896) του H.G. Wells (1886-1946). Ο δυστοπικός της μύθος αφορά έναν επιστήμονα που, τοποθετημένος σε ένα νησί, δημιουργεί και επιβάλλει τους δικούς του «κανόνες», μια «απολλώνια φρενίτιδα» την οποία ο συγγραφέας τείνει να τη συσχετίζει με το δίκαιο, απεικονίζοντας εν τέλει μια άδικη εικόνα του σύγχρονου της νομικού πολιτισμού.⁷⁵ Αξιοσημείωτο είναι ότι στη νουβέλα του Wells ο λογοτεχνικός κανόνας παρουσιάζεται ως ένας ευέλικτος κλάδος, ενώ η νομική επιστήμη ως υπερβολικά άκαμπτη.⁷⁶

⁷¹ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 187.

⁷² Fyfe, Th., *Charles Dickens And The Law*, New Jersey: Law book Exchange Limited, 1910, σ. 28.

⁷³ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 187.

⁷⁴ Sharpe, T., «(Per)versions of Law in Literature» στο Freeman, M.D.A., Lewis A.D.E. (εκδ.), *Law and Literature*, Μεγάλη Βρετανία: Oxford University Press, 1999, σ. 91.

⁷⁵ Sharpe, T., *ό.π.*, σ. 105.

⁷⁶ Sharpe, T., *ό.π.*, σ. 115.

Επιπλέον, κάποιοι νομικοί μελετητές ισχυρίζονται ότι η μυθοπλαστική θεώρηση των πραγμάτων συχνά οδηγεί σε εσφαλμένες αντιλήψεις σχετικά με τον ρόλο των συνεργατών της δικαιοσύνης. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει ο Richard Wesiberg, καθηγητής του συνταγματικού δικαίου της νομικής σχολής του Πανεπιστημίου Yeshiva της Νέας Υόρκης και ο Michael Asimow, καθηγητής της νομικής σχολής του Standford, οι οποίοι, στο πλαίσιο της νομικής δεοντολογίας του λαϊκού πολιτισμού και της λογοτεχνίας, εξέτασαν το ερώτημα τι πρέπει να κάνει ένας συνήγορος εάν ο πελάτης του ομολογήσει την τέλεση ενός εγκλήματος.⁷⁷ Οι παραπάνω ερευνητές απέδειξαν ότι ενώ οι κανόνες νομικής δεοντολογίας προβλέπουν διακριτικότητα και εχεμύθεια εκ μέρους των συν-λειτουργών της δικαιοσύνης ως προς τη διαρροή πληροφοριών που αφορούν τους πελάτες τους και τις υποθέσεις τους, η λαϊκή κουλτούρα συνηγορεί υπέρ της θέσης να προδίδουν οι συγκεκριμένοι επαγγελματίες εκείνους που εκπροσωπούν, αποβλέποντας στην προστασία του κοινού. Δεν είναι επίσης λίγα τα έργα που τείνουν να διακρίνουν τα «αξιοπρεπή ανθρώπινα όντα» από τους αποτελεσματικούς δικηγόρους που αντιδικούν έντονα ως διαστρεβλωτές της αλήθειας, αντί να τους αντιμετωπίζουν ως εκπροσώπους των διαδίκων των οποίων τις υποθέσεις υπερασπίζονται όταν αυτές κρίνονται από το δικαστικό σύστημα. Τόσο ο Richard Weisberg όσο και ο Michael Asimow επιμένουν ότι τα έργα αυτά αντανakλούν τις πεποιθήσεις των αναγνωστών σχετικά με το πώς λειτουργούν οι νομικοί παράγοντες και οι δικαιοδοτικοί θεσμοί, επειδή για μερικούς ανθρώπους η ποπ κουλτούρα και η λογοτεχνία αποτελούν τις μοναδικές πηγές πληροφοριών πάνω στο θέμα αυτό.⁷⁸

2.2 Απάντηση στις αμφισβητήσεις

Στις παραπάνω θέσεις των διαφωνούντων, σχετικά με την ικανότητα του λογοτεχνικού κανόνα να παρέχει βήμα στην κριτική του νομικού πολιτισμού, απαντούν οι οπαδοί του ακαδημαϊκού κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία*. Θέτοντας επιχειρήματα προσπαθούν να τεκμηριώσουν την άποψη ότι τα έργα μυθοπλασίας παρέχουν μια πολύτιμη και ακριβή κριτική στην εφαρμογή της θέλησης του νομοθέτη. Επίσης υπερασπίζονται τη θέση ότι αν και οι λογοτέχνες δεν διαθέτουν ακαδημαϊκή νομική παιδεία, ώστε να είναι σε θέση να

⁷⁷ Asimow, M., Wesiberg, R., «When the Lawyer Knows the Client is Guilty: Client Confessions in Legal Ethics, Popular Culture, and Literature» στο *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, τ. 18, 2008, σ. 229.

⁷⁸ Asimow, M., Wesiberg, R., *ό.π.*, σ. 248.

προτείνουν λύσεις σε ζητήματα δικαιοδοτικού ενδιαφέροντος, ωστόσο μπορούν μέσω της συγγραφής νομικής λογοτεχνίας να συμβάλλουν στην καλλιέργεια του δικαιοδοτικού έργου.

Συγκεκριμένα ο καθηγητής της νομικής του Πανεπιστημίου McGill Patrick Glenn υποστηρίζει ότι το επίτευγμα των συγγραφέων δεν είναι οι ακριβείς απεικονίσεις των πράξεων της δικαστικής ή δικαιοδοτικής εξουσίας, αλλά η αποτύπωση διαφορετικών οπτικών τους.⁷⁹ Πρόκειται για τη διαφορετική προοπτική που παρέχει η δημιουργική διαδικασία την οποία ακαδημαϊκοί, όπως ο Posner, δυσκολεύονται να αποδεχτούν, διότι αδυνατούν να δουν τη νομική σκέψη από την οπτική γωνία ενός απλού ανθρώπου. Επιπλέον δηλώνει ότι οι διαφορετικές προοπτικές του δικαιοδοτικού έργου, τις οποίες αποκαλύπτουν τα έργα του έντεχνου λόγου, πρέπει να εξεταστούν μαζί για να επιτευχθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα της νομικής σκέψης και δικαστηριακής πρακτικής.⁸⁰

Απαντώντας στους ερευνητές που τάσσονται υπέρ της θέσης ότι η νουβέλα του Lawrence Joseph «*Lawyerland*» (1997) δεν παρέχει πιο ακριβή απεικόνιση κάποιων κανονιστικών διατάξεων από εκείνη που προσφέρει *Η Δίκη* του Kafka, ο Patrick Glenn αναφέρει ότι ο Lawrence Joseph παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό τον νομικό πολιτισμό από την οπτική γωνία των συν-λειτουργών της Θέμιδας. Συγκεκριμένα το αφήγημά του παρακολουθεί έναν «χυδαίο» δικηγόρο του ποινικού δικαίου που αφηγείται την υπεράσπιση ενός διαρρήκτη, ο οποίος, αφού ξυλοκόπησε άγρια έναν ομοσπονδιακό εισαγγελέα, στη συνέχεια χρησιμοποίησε το νομικό σύστημα για να τον καταστρέψει. Σύμφωνα με τον Glenn, η νουβέλα του Lawrence Joseph σκιαγραφεί την πρακτική και την εμπειρία των συνηγόρων σχετικά με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, το οποίο εφαρμοζόταν στα τέλη του εικοστού και στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα.⁸¹

Σχετικά δε με την άποψη ότι *Η Δίκη* του Kafka χρησιμοποιεί το νομικό σύστημα ως πλαίσιο αναφοράς μέσω του οποίου εξετάζονται προσωπικά θέματα, ο δικαστής του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών John Kennedy διατείνεται ότι το συγκεκριμένο έργο μυθοπλασίας είναι πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα παρά στη φαντασία των ανθρώπων ως προς την απονομή δικαιοσύνης. Μάλιστα τονίζει ότι η οπτική

⁷⁹ Glenn, P., «Franz Kafka, Lawrence Joseph and the Possibilities of Jurisprudential Literature» στο *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, τ. 21, 2011, σσ. 47-94 (:47).

⁸⁰ Glenn, P., *ό.π.*, σ. 40.

⁸¹ Glenn, P., *ό.π.*, σσ. 40-94.

του μυθιστορήματος είναι πολύ σημαντική και θα ωφελούσε τους δικηγόρους να τη διαβάσουν και να την κατανοήσουν. Συνηγορώντας υπέρ αυτής της άποψης, ο Glenn διατείνεται ότι ο χαρακτήρας K αρχικά βρίσκεται σε μια σύντομη αλληλεπίδραση με τις πράξεις της δικαστικής εξουσίας, ενώ στη συνέχεια και για το υπόλοιπο της ζωής του ασχολείται με αρκετά περίεργο τρόπο με τον νόμο. Δηλαδή ο ήρωας αναλώνει τη ζωή του σκεπτόμενος τα δικαιώματά του που καταπατήθηκαν, τις αποτυχίες των άδικων διαδικασιών που ακολουθήθηκαν και την αδυναμία διείσδυσής του στο δικαιοδοτικό σύστημα. Επίσης ο Glenn φρονεί ότι ο Posner δεν έχει αντιληφθεί ότι *Η Δίκη* αντιμετωπίζει το δίκαιο από την οπτική γωνία του νόμου που λειτουργεί έξω από την αίθουσα του δικαστηρίου, από την πλευρά δηλαδή των ανθρώπων που δεν μπορούν να κατανοήσουν και να λειτουργήσουν εντός του δικαστικού συστήματος. Ούτε έχει αντιληφθεί ότι για τον Kafka στην καρδιά της νομολογίας ο νόμος θεωρείται υποκειμενικός και απών. Αντίθετα, η νουβέλα «*Lawyerland*» δίνει μια παρασκηνιακή άποψη της δικαιοσύνης πραγματικότητας. Ως εκ τούτου, οι αποτυπώσεις του χώρου απονομής δικαιοσύνης τόσο από τον Kafka όσο και τον Joseph είναι συμπληρωματικές και όχι αντιφατικές και παρέχουν μια ενιαία αλλά και πολύπλευρη ερμηνεία του νομικού συστήματος.⁸²

Τους ισχυρισμούς περί ανακρίβειας στην απεικόνιση του δικαίου εκ μέρους της πεζογραφίας αντικρούει και η συγγραφέας Brenda Jean Welch. Αφού μελέτησε τους κανόνες και τις διατάξεις που ρύθμιζαν ζητήματα γάμου, γονικής μέριμνας και όσες αναφέρονταν στο δικηγορικό επάγγελμα, η Welch κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Dickens στον *Ζοφερό Οίκο* απεικονίζει πράγματι τις καταχρήσεις των νομικών παραγόντων. Το δίκαιο, όπως διατείνεται η Welch, ήταν ακόμα επιρρεπές στην επίθεση των ρεφορμιστών την εποχή που γράφτηκε το συγκεκριμένο μυθιστόρημα. Άλλωστε, οι απεικονίσεις του Dickens, όσο υπερβολικές κι αν είναι, βασίστηκαν στη μακρόχρονη εμπειρία του με τον κόσμο της νομικής και της δικηγορίας. Ο Dickens, σύμφωνα με την Welch, δεν έγραψε απλά ένα μυθιστόρημα που έχει ως επίκεντρο μια δικαστική διαμάχη.⁸³ Με την παραστατική απεικόνιση των παράλογα αργών ρυθμών που ακολουθούσε η απονομή της δικαιοσύνης τον δέκατο ένατο αιώνα, την οποία αποτύπωσε με εξαιρετική ενάργεια στον *Ζοφερό Οίκο*, ο Dickens βοήθησε να ξεκινήσει μια μεγάλη

⁸² Glenn, P., *ό.π.*, σσ. 40-94.

⁸³ Glenn, P., *ό.π.*, σσ. 40-94.

συζήτηση γύρω από τις ατέλειες του δικαστικού συστήματος της Αγγλίας, η οποία ώθησε τους ιθύνοντες να ορίσουν το 1852 μια Επιτροπή για να διερευνήσει τις διαδικασίες των Πρωτοδικείων της χώρας. Η Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν εγγενείς, αλλά επανορθώσιμες αιτίες καθυστέρησης και υπερβολικά έξοδα στις δικαστικές διαδικασίες που ακολουθούσαν τα καταστήματα απονομής δικαιοσύνης της χώρας. Το πόρισμα της Επιτροπής ανάγκασε τους νομοθέτες της Αγγλίας να προχωρήσουν κατά τη δεκαετία του 1870 σε μια ουσιώδη νομική μεταρρύθμιση. Όμως, αν και η νομοθεσία μεταρρυθμίστηκε και πλέον δεν αντανάκλούσε τις δικαστικές πρακτικές που περιγράφονταν από τον Dickens, οι αδικίες και οι καταχρήσεις στους κόλπους της δικαιοσύνης, σύμφωνα με τον επίτιμο ερευνητή του Πανεπιστημίου της Δυτικής Αυστραλίας Kieran Dolin, συνεχίστηκαν.⁸⁴

Η Ζούγκλα (1906) του Upton Singler (1878-1968) αποτελεί επίσης ενδεικτικό παράδειγμα ακριβής απεικόνισης της δικαιοσύνης και θα μπορούσε να λειτουργήσει ως «κριτική» των υπαρχόντων νομοθετημάτων ή των κενών της νομοθεσίας. Το συγκεκριμένο αφήγημα αφορά τη ζωή του Γιούργκις Ρούντκουσ και της οικογένειάς του που εγκαθίσταται στο Σικάγο, σε μια περιοχή γνωστή για τη βιομηχανία συσκευασίας κρέατος, ελπίζοντας σε μια καλή και πλούσια ζωή. Σύντομα η οικογένεια ανακαλύπτει ότι η έλλειψη κοινωνικών στηρίξεων και οι σκληρές και δυσάρεστες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη δεν της επιτρέπουν να έχει τη ζωή που ονειρευόταν. Αντίθετα, βιώνει τον θάνατο, την εξαπάτηση και τη διάλυση.⁸⁵

Όπως *Η Δίκη* του Kafka έτσι και *Η Ζούγκλα* του Singler δεν ασχολείται προφανώς αποκλειστικά με τη διαδικασία πρόσφορης νομικής λύσης ή την απονομή δικαιοσύνης. Λίγες είναι οι σκηνές που εκθέτουν το νομικό σύστημα, όπως εκείνη που απεικονίζει τον Γιούργκις να προσπαθεί να εξηγήσει την κατάστασή του στον δικαστή, αλλά ο εκπρόσωπος του νόμου να αδυνατεί να τον καταλάβει και να ενδιαφερθεί ουσιαστικά για την περίπτωση του. Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι φρικτές εικόνες που αποκαλύπτουν την έλλειψη ελέγχου των βιομηχανιών συσκευασίας κρέατος και την αδυναμία πρόβλεψης ρυθμίσεων που θα εξασφάλιζαν την υγεία και την ασφάλεια των εργαζομένων. Αλλά και των χαρακτήρων που ζουν απάνθρωπα, όπως του Δέδε Αντάνας, ενός εργαζόμενου που

⁸⁴ Dolin, K., «Law, Literature and Symbolic Revolution: Bleak House» στο *Australian Journal of Victorian Studies* 10, 12(1), 2007, σσ. 115-120 (:115-119).

⁸⁵ Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 92-96.

απασχολείται στο συσκευαστήριο σφουγγαρίζοντας πατώματα όλη μέρα, χωρίς θέρμανση και μέσα σε χημικά που τρώνε τις μπότες του, προκαλώντας πληγές στα πόδια του, οι οποίες δεν επούλωνονται ποτέ. Ζώντας υπό αυτές τις συνθήκες, ο ήρωας αρρωσταίνει βαριά, πέφτει σε κόμμα και δεν ξανασηκώνεται ποτέ. Στο μυθιστόρημά του ο Sinclair αποκαλύπτει επίσης την έλλειψη ρυθμίσεων στις συναλλαγές των αγοραστών με τις βιομηχανίες κρέατος, περιγράφοντας εργοστάσια που πουλάνε άρρωστο κρέας, το οποίο είναι αποθηκευμένο σε μεγάλους σωρούς μέσα σε δωμάτια, όπου το νερό από τη διαρροή των στεγών το καταβρέχει, ενώ χιλιάδες αρουραίοι τρέχουν πάνω του. Ταυτόχρονα καταγγέλλει και την παρασκευή των κονσερβών οι οποίες συσκευάζονται από υπολείμματα και εντόσθια σφαγμένων ζώων, τα οποία είναι τόσο αλλοιωμένα που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για οτιδήποτε άλλο παρά μόνο για κονσερβοποίηση ή για παρασκευή λουκάνικων.⁸⁶

Το μυθιστόρημα όταν εκδόθηκε προκάλεσε δημόσια κατακραυγή για τις ανθυγιεινές πρακτικές της αμερικανικής βιομηχανίας συσκευασίας κρέατος, αλλά και για τις υγειονομικές παραβάσεις της. Εξαιτίας δε της έντονης αποδοκιμασίας του κόσμου, το κράτος εξωθήθηκε σε μεταρρυθμίσεις υγειονομικού ενδιαφέροντος και στην ψήφιση νόμου που καθιστούσε υποχρεωτική την επιθεώρηση κρέατος.⁸⁷

Η Ζούγκλα, παρόμοια με τη *Δίκη*, αντιμετωπίζει το νομικό σύστημα από την οπτική του ατόμου που κινείται εκτός των δικαστικών αιθουσών, ενός μη νομικού, ο οποίος ελέγχεται από τους νόμους, τους οποίους όμως δεν μπορεί να κατανοήσει επαρκώς. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στους ξένους χαρακτήρες της, οι οποίοι είναι επισφαλείς στους αμερικανικούς τρόπους και αποτρέπονται από όσα επιθυμούν να κάνουν λόγω αδυναμίας κατανόησής τους. Ενδεικτικές είναι οι σκηνές όπου οι ήρωες «βοηθούνται» από έναν Αμερικανό πράκτορα που τους παγιδεύει και τους αφαιρεί ένα μεγάλο μέρος από τα πολύτιμα χρήματά τους ή που ξεγελιούνται από άλλον Αμερικανό, ο οποίος τους πουλάει ένα ερειπωμένο σπίτι.⁸⁸

Και το επιστολικό μυθιστόρημα *Η ένοικος του Γουαλντφελ Χολ* (1848) της Anne Bronte (1820-1849) αναδεικνύει τα κακώς κείμενα των ρυθμίσεων που θεμελιώνουν το

⁸⁶ Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 130-132.

⁸⁷ Sinclair, Up., *The Jungle*, Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1988, όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., «Follow the Reader: Literature's Influence on the Law and Legal Actors», 2012, σ. 19, διαθέσιμο: <https://www.otago.ac.nz/data/assets/pdf/0023/327704/follow-the-reader-literatures-influence-on-the-law-and-legal-actors-043944.pdf>, ανακτήθηκε την 30-11-2023.

⁸⁸ Sinclair, Up., *ό.π.*, σ. 20.

δικαιοδοτικό σύστημα της εποχής του. Συγκεκριμένα το πεζογράφημα αποκαλύπτει με ανάγλυφο τρόπο το κανονιστικά αποκρουστέο νομικό δόγμα της υπανδρείας του αγγλικού κοινού δικαίου, το οποίο υπαγόρευε στη γυναίκα να υπαχθεί μετά το γάμο της απόλυτα στον άντρα της. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι ανεξάρτητα από τις συνθήκες που επικρατούσαν στη συζυγική της ζωή, δεν της παρείχε ο νόμος το δικαίωμα να πάρει διαζύγιο, ούτε να εγκαταλείψει τη συζυγική της στέγη ή να διεκδικήσει, αν αποφάσιζε να φύγει, την επιμέλεια του παιδιού της. Αντίθετα, οι άντρες σύζυγοι μπορούσαν να ζητήσουν να εκδοθεί ένταλμα, το «*habeas corpus*», που ανάγκαζε τη σύζυγο και το παιδί να επιστρέψουν στην οικογενειακή εστία, χωρίς προηγουμένως να εξετασθεί από αρμόδιο όργανο εάν ο σύζυγος-πατέρας ήταν ακατάλληλος για την ανατροφή του παιδιού του ή επικίνδυνος για τη σωματική ακεραιότητα της μάνας-συζύγου και των τέκνων τους. Ζώντας λοιπόν σε ένα θεσμικό πλαίσιο που της στερούσε τη νομική της οντότητα, η ηρωίδα της Bronte εγκαταλείπει το σπίτι της για να προστατέψει τον γιο της και τον εαυτό της από τον ακόλαστο και αλκοολικό σύζυγό της, αν και αδυνατεί να διεκδικήσει κάτι από τη συζυγική της παρουσία, γεγονός που καθιστά την επιβίωσή τους δυσχερή.⁸⁹ Το εν λόγω μυθιστόρημα δεν έδωσε το έναυσμα για να ασκηθεί κριτική στη νομοθεσία της εποχής του, βοήθησε όμως ουσιαστικά να γίνει αντιληπτή η δυσχερής θέση της γυναίκας στο οικογενειακό δίκαιο. Τον θεσμό της υπανδρείας καυτηριάζει, με σατυρική όμως διάθεση και ο Dickens στον *Ολιβερ Τουίστ* (1839). Ο ήρωας-σύζυγος του Dickens είναι υπόλογος για τα αδικήματα που έχει διαπράξει η σύζυγός του, η οποία λόγω του θεσμού της υπανδρείας δεν έχει νομική υπόσταση κι ως εκ τούτου δεν μπορεί να διωχθεί ποινικά. Κατακρίνοντας τον παραλογισμό της βούλησης του νομοθέτη ο ήρωας απελπισμένος αναφωνεί: «Ο νόμος είναι βλακώδης, ηλίθιος»!⁹⁰

Επομένως, τα πεζογραφήματα μπορεί να μην παρέχουν πάντα μια τεχνικά σωστή αναπαράσταση του νομικού συστήματος και των παραγόντων του της εποχής που δημιουργήθηκαν, προσφέρουν όμως μια ακριβή απεικόνιση της νομικής σκέψης από πολλές, διαφορετικές οπτικές, όπως από τη θέαση ενός άσχετου με την τεχνική εφαρμογή του νόμου. Το ζήτημα όμως δεν είναι εάν τα έργα μυθοπλασίας επιτρέπουν στους συγγραφείς να ασκούν κριτική στο έργο της νομοθετικής εξουσίας, αλλά αν αυτή η

⁸⁹ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σ. 164.

⁹⁰ Γεωργιάδης, Απ., *ό.π.*, σ. 164.

κριτική είναι απαραίτητη για τον κόσμο του δικαίου, δεδομένου ότι υπάρχουν άλλες πηγές που εξυπηρετούν παρόμοιο σκοπό.

2.3. Η αξία της πεζογραφίας στην κριτική της νομικής επιστήμης

Οι σκεπτικιστές του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* ισχυρίζονται ότι δεν είναι αναγκαίο να στραφούν οι νομικοί προς τον έντεχνο γραπτό λόγο εάν θέλουν να γνωρίζουν την κριτική που ασκείται στους δικαστικούς λειτουργούς, στη θεμελίωση των νομικών τους κρίσεων ή στους δικηγόρους, επειδή υπάρχουν περισσότερα κατάλληλα μέσα που προσφέρουν αυτή τη γνώση. Το γεγονός ότι οι συγγραφείς χρησιμοποιούν ζητήματα νομικού ενδιαφέροντος στα έργα τους δεν σημαίνει ότι πρέπει να στραφεί στα δημιουργήματά τους όποιος επιθυμεί να καταλάβει πως λειτουργεί το δικαιοδοτικό σύστημα, αφού τέτοιου είδους πληροφορίες παρέχουν με μεγαλύτερη ακρίβεια και εγκυρότητα οι πολιτικές, κοινωνιολογικές ή ιστορικές μελέτες.⁹¹ Τα έργα μυθοπλασίας είναι απίθανο να έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν πολύτιμα τεκμήρια για την ιστορία του δικαίου ή για τους εφαρμοστές του.⁹²

Κι όμως, επιμένουν οι επικριτές της παραπάνω θέσης, τα έργα της συγγραφικής τέχνης μπορούν να προσφέρουν μια διαφορετική πτυχή στην κριτική της νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας από αυτήν που της παρέχουν άλλοι κλάδοι. Πρώτα απ' όλα, βοηθούν στη δημιουργία μιας πιο συνεκτικής ερμηνείας των νόμων και των νομολογιών θεραπεύοντας τα ελλείμματα των μονοδιάστατων και ιστορικών «αληθειών» του νομικού λόγου.⁹³ Διότι έχουν την ευχέρεια να παρέχουν μια βαθύτερη κατανόηση των χαρακτήρων και των συγκρούσεών τους βοηθώντας τους αναγνώστες τους να αντιληφθούν καλύτερα τις αντικρουόμενες κοινωνικές και νομικές αρχές. Παράλληλα κάνουν πιο εύληπτο το ανθρώπινο δράμα συμβάλλοντας να γίνει αντιληπτή η βούληση του νομοθέτη από μια πιο συμμετοχική σκοπιά. *Ο Ζοφερός Οίκος* του Dickens, για παράδειγμα, είναι σημαντικός όχι για την άποψη που εκφράζει ως προς το νομικό σύστημα της εποχής του, αλλά για τον

⁹¹ Dominarki, W., «Law –Literature Criticism Q Charting a desirable Course with “Billy Budd”» στο *J Leg Ed*, τ. 34, 1984, σ. 702 (Representations 1161988), όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., «Follow the Reader: Literature’s Influence on the Law and Legal Actors», 2012, σ. 19 διαθέσιμο: https://www.otago.ac.nz/data/assets/pdf_file/0023/327704/follow-the-reader-literatures-influence-on-the-law-and-legal-actors-043944.pdf, ανακτήθηκε την 30-11-2023.

⁹² Gavin, L., «Literature and Legal History: Analysing Methodology» στο *Entertainment and Sports Law Journal*, 3(2), 2006, σ. 1, διαθέσιμο: https://www.researchgate.net/publication/241736259_Literature_and_legal_history_analysing_methodology, ανακτήθηκε την 10-01-2024.

⁹³ Gavin, L., *ό.π.*, σ. 5.

τρόπο που οι επιμέρους χαρακτήρες ανταποκρίνονται τόσο μεταξύ τους όσο και στις δικαστικές πρακτικές που αντιμετωπίζουν.⁹⁴

Η δημιουργική συγγραφή μπορεί επίσης να αποσαφηνίσει τα λάθη και τις αδικίες των ρυθμιστικών κανόνων της πολιτείας και να προσφέρει πειστικές εναλλακτικές απεικονίσεις μιας πιο δίκαιης κοινωνίας. Η αξία της έγκειται στην ικανότητά της να δείχνει στον αναγνώστη μια εναλλακτική πραγματικότητα μιας κατάστασης, η οποία τον βοηθά να συγκρίνει την εναλλακτική πραγματικότητα με τη δική του. Επίσης, του επιτρέπει να αμφισβητήσει τις πεποιθήσεις του για το δίκαιο, να αναθεωρήσει τις αντιλήψεις του πάνω σε διάφορες καταστάσεις κοινωνικού ή νομικού ενδιαφέροντος και να αλλάξει τις αποφάσεις και ενέργειές του.⁹⁵ Το μυθιστόρημα *Το μεδούλι της Παράδοσης* (1901) του Charles Chesnutt (1858-1932) καταδεικνύει πώς η λογοτεχνία μπορεί να παρέμβει στις συζητήσεις που άπτονται κοινωνικών θεμάτων και να τις αλλάξει. Όντας αφιερωμένο στην αμφισβήτηση της «ρατσιστικής λογικής», αποτέλεσε το έρεισμα των φυλετικών ταραχών του 1898 στο Wilmington των Η.Π.Α., καθώς εξέθεσε την υπόθεση *Plessy v. Ferguson* του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών που εκδικάστηκε το 1896. Κατά τη διεξαγωγή της δίκης η πλειοψηφία των δικαστών επικύρωσε την συνταγματικότητα των νόμων που απαιτούσαν τον φυλετικό διαχωρισμό των σιδηροδρομικών βαγονιών για «το κοινό καλό».⁹⁶ Ο Chesnutt στο έργο του αμφισβητεί τη λογική του νομοθέτη που επιτρέπει παρόμοιους διαχωρισμούς, καθώς τάσσεται υπέρ του δόγματος «ξεχωριστό αλλά ίσο», χρησιμοποιώντας παρόμοια γεγονότα με την υπόθεση, τα οποία απεικονίζουν τη φυλετική ανισότητα που οδηγεί στη βία, την ακραία ταπεινότητα, τα βάσανα και τον φόβο. Το μυθιστόρημα αρθρώνει και δραματοποιεί διάφορα σκέλη αντι-μαύρης ρητορικής μέσα από τρεις χαρακτήρες που διαθέτουν εμφανή ελαττώματα, οι απόψεις και οι ενέργειες των οποίων δείχνουν ότι η φύση δεν καθόρισε τη φυλετική ιεραρχία. Το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι θέτει ευθέως υπό αμφισβήτηση το σκεπτικό των δικαστών και φωτίζει πλάνες στα επιχειρήματα του

⁹⁴ Dominarkí, W., *ό.π.*, σ. 703.

⁹⁵ Mathewson, G., «Challenging the court: Charles Chesnut's Marrow of Tradition» στο Thompson, N., *ό.π.*, σ. 22.

⁹⁶ Ferguson, v Pl., 163 US 537, 1896, σ. 539, όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., «Follow the Reader: Literature's Influence on the Law and Legal Actors», 2012, σ. 23, διαθέσιμο: <https://www.otago.ac.nz/data/assets/pdf/0023/327704/follow-the-reader-literatures-influence-on-the-law-and-legal-actors-043944.pdf>, ανακτήθηκε την 30-11-2023.

δικαστηρίου, προσφέροντας τελικά ένα εναλλακτικό όραμα προόδου προς μια πολυφυλετική κοινότητα.⁹⁷

Εκτός από την άσκηση κριτικής για την ορθότητα και την κοινωνική και ηθικοπλαστική ωφελιμότητα των αρχών και των διατάξεων του δικαίου, τα έργα της δημιουργικής διαδικασίας μπορούν με τις ανάγλυφες απεικονίσεις τους να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται διάφοροι τομείς της νομικής επιστήμης. Γονιμοποιός συνιστώσα στην καλλιέργειά τους, για παράδειγμα, θεωρείται η λογοτεχνία της εποχής του Διαφωτισμού, δεδομένου ότι πεζογραφήματα όπως *Εγκληματίας για τη χαμένη του τιμή* του Friedrich Schiller (1759-1805) έδωσαν το ερέθισμα να μετατοπιστεί η προσοχή του νομοθέτη που έδινε προτεραιότητα στο έγκλημα και την αποκατάσταση της διασαλευθείσας τάξης, την οποία επιτύγχανε ο ποινικός κολασμός, στα γεγονότα και περιστατικά που προηγούνταν των παραβατικών πράξεων, στις συνθήκες υπό τις οποίες τελούνταν τα διάφορα εγκλήματα, στην προσωπικότητα του δράστη και στις δυνατότητες επανένταξης στον κοινωνικό ιστό όσων τιμωρούνταν με στερητική της ελευθερίας ποινή.

Επιπλέον, η ανάγνωση λογοτεχνίας δίνει την ευκαιρία να αφυπνιστεί η κριτική σκέψη ενός μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας συγκριτικά με το ποσοστό αφύπνισης που επιτυγχάνει η ενασχόληση με άλλες πηγές δικαίου. Τα έργα μυθοπλασίας δύνανται επίσης να δώσουν φωνή στις επικρίσεις των μελών της κοινωνίας τις οποίες άλλες πηγές σιωπούν.⁹⁸ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η δημοσίευση του βιβλίου *Ο Αθώος* (2007) του John Grisham που αφηγείται τη δολοφονία της Debra Sue Carter, η οποία έλαβε χώρα το 1982 και της άδικης καταδίκης δύο αντρών οι οποίοι απαλλάχτηκαν από την κατηγορία διάπραξης του εν λόγω φόνου μετά τον εντοπισμό στοιχείων DNA του πραγματικού δολοφόνου, αφού πέρασαν πάνω από δέκα χρόνια εγκλειστοί σε σωφρονιστικά ιδρύματα. Αξίζει να μνημονευτεί ότι ο εισαγγελέας της κομητείας και δυο ερευνητές που ενεπλάκησαν στην άδικη καταδίκη ένα χρόνο μετά την έκδοση του βιβλίου άσκησαν μήνυση στον John Grisham, διεκδικώντας αποζημίωση για τη συκοφαντική δυσφήμιση και ψυχική οδύνη που είχαν υποστεί εξαιτίας του βιβλίου του. Αν και *Ο Αθώος* μιλά για «σπασμένο εγκληματικό σύστημα», για «τεμπέληδες εισαγγελείς» και για «κακή αστυνομική δουλειά», ο δικαστής Ronald White που εκδίκασε την υπόθεση

⁹⁷ Mathewson, G., *ό.π.*, σ. 23.

⁹⁸ Ayres, S., «The Silent Voices of the Law» στο *Social Science Research Network*, διαθέσιμο: <https://papers.ssrn.com>, ανακτήθηκε την 12-01-2024.

αναγνώρισε την αξία των γραπτών έντεχνων κειμένων που κριτικάρουν τον νόμο και απόρριψε τους ισχυρισμούς των μηνυτών ότι μέσω του βιβλίου του ο συγγραφέας είχε διαπράξει τα παραπάνω αδικήματα. Στην απόφαση που εξέδωσε ο δικαστής έγραψε ότι «οι λανθασμένες πεποιθήσεις πρέπει να συζητούνται ανοιχτά και με μεγάλο σθένος», καθώς είναι σημαντικό για την κοινωνία να έχει τη δυνατότητα να αναλύει και να ασκεί κριτική στο δικαστικό σύστημα της χώρας, προκειμένου να μην επαναλαμβάνονται λάθη του παρελθόντος.⁹⁹

Διαφορετική οπτική στην κριτική του δικαίου προσφέρει και *Η Ζούγκλα* του Sinclair Upton, καθώς παρέχει το πλαίσιο για να κατανοήσει ο αναγνώστης τη νομοθεσία που ίσχυε ή δεν λειτουργούσε στη βιομηχανία συσκευασίας κρέατος το 1900. Οι εικόνες που αποτυπώνει αποκαλύπτουν πως οι άνθρωποι που τηρούσαν τη βούληση του νομοθέτη ανταποκρίθηκαν στην έλλειψη ρύθμισης της απασχόλησης και της υγιεινής των τροφίμων. Το έργο του Sinclair παρέχει και μια ανησυχητική άποψη των ρυθμιστικών κανόνων και ποινικών διατάξεων της πολιτείας, καθώς σκιαγραφεί τις αδικίες και τις αποκρουστικές εξελίξεις στη βιομηχανία κρέατος σε σημείο να σοκάρει τους αναγνώστες και να τους ωθεί να συμπάσχουν με τους χαρακτήρες του μυθιστορήματος.¹⁰⁰ Παράλληλα *Η Ζούγκλα* παρουσιάζει μια εναλλακτική πραγματικότητα αφού ο αναγνώστης, παρακολουθώντας τον ήρωα που μπαίνει κατά λάθος σε ένα σοσιαλιστικό συλλαλητήριο, μαθαίνει ότι αντιλαμβάνεται ένας σοσιαλιστής για τους εργατικούς κανονισμούς. Ουσιαστικά το συγκεκριμένο αφήγημα προτείνει ως διέξοδο των εργατών από την φρικτή τους κατάσταση την ενεργή συμμετοχή τους στο σοσιαλιστικό κόμμα. Εκτός των άλλων, μέσω των αναπαραστάσεων των αδικιών που υπέστη η οικογένεια του Γιούργκις από τις παράνομες δραστηριότητες της βιομηχανίας συσκευασίας κρέατος, ο Sinclair δίνει φωνή στους εργάτες, επισημαίνοντάς τους τον βαθμό της ευθύνης τους για την κατάστασή τους.¹⁰¹

Εν κατακλείδι, τα έργα της συγγραφικής τέχνης προσφέρουν στους αναγνώστες τους διαφορετική οπτική για τους κανόνες δικαίου και τους εφαρμοστές τους από αυτήν που θα είχαν εάν δεν τα μελετούσαν. Και παρότι υπάρχουν αρκετοί επιστημονικοί κλάδοι που

⁹⁹ Murphy, S., «Judge Dismisses Libel Suit Against John Grisham» στο *Entertainment The Huffington Post* (online εκδόσεις), Η.Π.Α., 26 Αυγούστου 2008, όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., *ό.π.*, σ. 19, ανακτήθηκε την 12-01-2024.

¹⁰⁰ Mathewson, G., *ό.π.*, σσ. 219-240.

¹⁰¹ Sinclair, U., *ό.π.*, σ. 20.

ασχολούνται με την ανάλυση και την κριτική των θεσπισμένων κανόνων και διατάξεων, η μυθοπλασία παρέχει διαφορετική πτυχή στην κριτική τους καθώς αποτυπώνει την άποψη εκείνου που δεν συμμετέχει άμεσα στην έννομη αποκατάσταση της διασαλευθείσας τάξης δημιουργώντας εικόνες που προβληματίζουν τον αναγνώστη, ενώ παράλληλα προτείνει εναλλακτικές λύσεις στο τρέχον δικαϊκό σύστημα. Μάλιστα η κριτική της νομικής σκέψης την οποία ασκούν τα μυθιστορήματα, τα θεατρικά έργα ή τα ποιήματα, έχει τη δύναμη, σύμφωνα με τους θιασώτες του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία*, να συμβάλλει σε κάποιο βαθμό στη μεταρρύθμιση του δικαιοδοτικού έργου.

3. Η διασταύρωση των δυο γραμματειών

Τομή μεταξύ των έργων του έντεχνου γραπτού λόγου και της νομικής σκέψης απαντάται συνεχώς στην ανθρώπινη δραστηριότητα. Για την καλύτερη κατανόηση της σχέσης και αλληλεπίδρασης τους θεωρείται σκόπιμη η παρουσίαση χαρακτηριστικών περιπτώσεων όπου η γραμματεία του ενός κλάδου διασταυρώνεται με τη γραμματεία του άλλου.

3.1 Η ανάδυση της δικαστικής συγγραφής

Η συγγραφή έργων που αντλούν τα θέματά τους από ποινικές ή αστικές υποθέσεις και προβάλλουν με ρεαλισμό την λειτουργία και επιρροή της νομοθετικής πολιτικής στο άτομο και στην κοινωνία παρέχει την ευκαιρία στο κοινό τους να αποκτήσει βαθύτερη γνώση και κατανόηση του νόμου. Το μυθιστόρημα *Λιου Χεζζέν* (1986) του διάσημου Κινέζου συγγραφέα και σεναριογράφου Zhong Acheng που είναι γνωστός με το ψευδώνυμο Ah Cheng, για παράδειγμα, έχει ως θέμα του τα σφάλματα της δικαστικής εξουσίας. Αφηγείται την ιστορία μιας γυναίκας που καταδικάστηκε σε θάνατο για τη συμμετοχή της σε έναν φόνο στον οποίο δεν είχε καμία πραγματική συμμετοχή. Η περιγραφή του εσωτερικού κόσμου και των εμπειριών της ηρωίδας αφυπνίζει τη βαθιά σκέψη των αναγνωστών όσον αφορά στην απονομή δικαιοσύνης και την ανθρώπινη συνείδηση. Επίσης αποκαλύπτει μειονεκτήματα των δικαστικών πρακτικών, όπως η ανακριβής έρευνα, η έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων ή η άδικη δίκη, τα οποία έχουν προκαλέσει ευρεία ανησυχία και διαμάχη στην κοινωνία της Κίνας. Με λίγα λόγια το *Λιου Χεζζέν*, μέσω της λογοτεχνικής απεικόνισης της παθογένειας του δικαστικού συστήματος της χώρας του, επιτυγχάνει να κατανοήσουν οι αναγνώστες του τη λειτουργία της δικαιοσύνης και ως εκ τούτου και της κοινωνίας την οποία συγκροτούν ως μέλη της.¹⁰²

Θεατρικά έργα και ταινίες επίσης συνιστούν σημαντικές μορφές δικαστικής δημιουργικής συγγραφής. Το διάσημο έργο *Ο Κώδικας Ντα Βίντσι* (2020) του Βρετανού θεατρικού συγγραφέα John Osborne (1929-1994) και η αμερικανική ταινία *Φιλαδέλφεια* (1993) του Jonathan Demme, λόγου χάρη, εκθέτουν ποικίλα θέματα της έννομης τάξης και κοινωνικής επιρροής. Τόσο η θεατρική όσο και η κινηματογραφική παραγωγή παρέχουν

¹⁰² Chun-xi, H.U., «Law and Literature: Exploring the Intersection of Two Fields» στο *Journal of Literature and Art Studies*, Μάρτιος 2023, 13(3), σσ. 170-172, διαθέσιμο: <https://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/645da03bc1344.pdf>, ανακτήθηκε την 30-11-2023.

βαθιά γνώση και κατανόηση της βούλησης του νομοθέτη, ενδυναμώνοντας τη σκέψη και την προσοχή του κοινού σε ζητήματα νομικού ενδιαφέροντος. Το δράμα *Ο Κώδικας Ντα Βίντσι* περιστρέφεται γύρω από έναν μυστηριώδη κώδικα, η αποκωδικοποίηση του οποίου αναδεικνύει την εκκλησιαστική δύναμη, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, την εκτίμηση της τέχνης και πολλές άλλες πτυχές της κοινωνικής, πολιτισμικής ή θρησκευτικής ζωής. Η αφήγηση της έντονης και συναρπαστικής πλοκής του και οι προσωπικότητες των χαρακτήρων του επιτυγχάνουν να προκαλέσουν προβληματισμό και συζήτηση πάνω στα προβλήματα που αποκαλύπτει, τα οποία αποσιωπούνται από την εκκλησία και τη θρησκεία αν και συνιστούν σημαντικές εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού.¹⁰³

Η ταινία δε *Φιλαδέλφεια* του Jonathan Demme αφηγείται περιστατικά από τη ζωή ενός δικηγόρου, φορέα του AIDS, που υποβάλλει μήνυση στην εταιρεία στην οποία εργαζόταν κατηγορώντας την για διάκριση εις βάρος του, επειδή τον απόλυσε εξαιτίας της ασθένειάς του. Η προβολή της οδήγησε στην ενδελεχή διερεύνηση του αντίκτυπου των διακρίσεων και των προκαταλήψεων στην εφαρμογή της νομοθετικής επιταγής. Εξερευνώντας περιπτώσεις που θίγουν τις θεμελιώδεις ελευθερίες του συντάγματος, όπως της ισότητας, ο σκηνοθέτης κατάφερε να κεντρίσει την προσοχή των θεατών σε ιδιαίτερα και ευαίσθητα κοινωνικά ζητήματα που εξακολουθούν να αποτελούν ταμπού, όπως την ομοφυλοφιλία και το AIDS.¹⁰⁴

Με λίγα λόγια η δικαστική λογοτεχνία είναι ένα καλλιτεχνικό είδος που έχει ως θέμα ή υπόβαθρό του τη διασάλευση της έννομης τάξης. Μέσα από τη μορφή των έργων της, η πραγματική λειτουργία και κοινωνική επιρροή της εφαρμοστέας νομοθετικής και δικαστικής πολιτικής προβάλλεται καλύτερα, καθώς το κοινό, αφενός αποκτά βαθύτερη γνώση και κατανόηση επί ζητημάτων απονομής της δικαιοσύνης, αφετέρου του διεγείρεται το ερέθισμα να σκεφτεί και να προβληματιστεί σχετικά με ποικίλης φύσεως ζητήματα που απασχολούν τον κόσμο που τον περιβάλλει.

3.2 Η αισθητική ως πραγματισμός

Στις αρχές του εικοστού αιώνα αναδύεται από το περιθώριο του αισθητικού και λογοτεχνικού πεδίου η παραστατική τέχνη, καθώς τα έργα της βρίσκονται στο επίκεντρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η απόφαση της επιτροπής Νόμπελ να απονεμίσει Βραβείο

¹⁰³ Chun-xi, H.U., *ό.π.*, σ. 174.

¹⁰⁴ Chun-xi, H.U., *ό.π.*, σ. 175.

Λογοτεχνίας το 2015 στη Svetlana Alexievich, καθιέρωσε τη λογοτεχνική φύση των κειμένων που συνθέτουν μαρτυρίες ιστορικών πραγματικών γεγονότων και φαινομένων. Ποτέ άλλοτε η θεσμική αναγνώριση του ντοκιμαντέρ ως έργο τέχνης δεν ήταν τόσο πολύ δεδομένη. Βέβαια μια τέτοια αναγνώριση δεν είναι σύγχρονη. Ήδη από τον πρωτοπόρο της τέχνης του εικοστού αιώνα, καλλιτέχνη και θεωρητικό Marcel Duchamp (1887-1968), είναι γνωστό ότι ο συγγραφικός, αλλά κυρίως ο θεσμικός προσδιορισμός ενός αντικειμένου ως έργο τέχνης είναι ικανός να μεταμορφώσει μια θήκη μπουκαλιού ή μια εγκαταλελειμμένη τουαλέτα σε γλυπτό. Αυτή η σύμβαση ισχύει ιδιαίτερα για τα ντοκιμαντέρ. Η θεσμική αναγνώριση είναι συστατική της «τεχνητής» ή «λογοτεχνικής» φύσης τους, καθώς μεταμορφώνονται από ακατέργαστα υλικά που δεν είναι απαραίτητα προορισμένα για αισθητική ενατένιση σε έργα τέχνης ή λογοτεχνίας.¹⁰⁵

3.3 Ντοκιμαντέρ και δίκαιο

Τα ντοκιμαντέρ διαφέρουν από τις άλλες μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, καθώς δεν επιδιώκουν να αναπτύξουν κυρίως αισθητικές αλήθειες, όπως τα έργα μυθοπλασίας, ούτε στοχεύουν πρωτίστως να επιχειρηματολογήσουν, να πείσουν ή να διεκδικήσουν εμπειρικές αλήθειες όπως τα δοκίμια, οι φιλοσοφικές πραγματείες και οι δημοσιεύσεις κοινωνικών επιστημών. Ως έργα τέχνης επιτρέπουν στον αναγνώστη ή στον θεατή να αναστείλει τις συνηθισμένες μορφές κατανόησης, πεποιθήσεων και κρίσεων του, τον παροτρύνουν να βιώσει υποκειμενικές συναισθηματικές αντιδράσεις και αισθητική ευχαρίστηση και να ασκήσει κριτική αξιοποιώντας κριτήρια αποκομμένα από ηθικές ή πολιτικές επιταγές. Εκτός των άλλων, προβάλλουν γνωσιολογικούς και κριτικούς ή πολιτικούς ισχυρισμούς.¹⁰⁶

Τα ντοκιμαντέρ είναι επιστημικά, με την έννοια ότι συχνά επιδιώκουν να αποκαλύψουν ή να δείξουν μια πραγματικότητα που θεωρείται ανεπαρκώς γνωστή ή αναγνωρισμένη, συνεισφέροντας στη γνώση του κοινού τους. Είναι κριτικά καθώς δεν επιδιώκουν να παρουσιάσουν απλά γεγονότα ή να ανακυκλώσουν το περιεχόμενο κάποιων εγγράφων.

¹⁰⁵ Pouillaude, Fr., *Représentations factuelles*, Paris: Cerf, 2020 όπως παραπέμπεται στο Toth, N., «Introduction Just Art. Documentary poetics and justice», σ. 21, διαθέσιμο: <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/27557/21907>, ανακτήθηκε την 30-11-2023.

¹⁰⁶ Toth, N., “Just Art. Documentary poetics and justice” στο *Synthesis*, τ. 13, 2020 διαθέσιμο: <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/27557/2190>, ανακτήθηκε 30-10-2023.

Ρητά ή σιωπηρά διατυπώνουν μια ερμηνευτική θέση σχετικά με την πραγματικότητα που προωθούν, η οποία προτείνει ή πραγματοποιεί τον μετασχηματισμό της. Επομένως, επικαλούνται ικανότητες κρίσης που ξεπερνούν κατά πολύ το πεδίο της αισθητικής. Με άλλα λόγια, ένα ντοκιμαντέρ αξιώνει από το κοινό του να το αξιολογήσει ως έργο τέχνης, να βιώσει και να εκτιμήσει τις τυπικές του ιδιότητες και τη συναισθηματική φόρτιση που προκαλεί η ιδιαίτερη καλλιτεχνική του φύση, η οποία συνιστά συστατικό της τέχνης που είναι ικανή να αποτυπώνει την αλήθεια -μια αλήθεια ακριβή ως προς την αναφορική πραγματικότητα στην οποία υποτάσσεται οικειοθελώς και εκθέτει- και να προάγει την απονομή της δικαιοσύνης.¹⁰⁷

Από τις απαρχές τους, οι μορφές και οι μέθοδοι της παραστατικής τέχνης όπως και η λογοτεχνία έχουν συνδεθεί με ζητήματα νομικής φύσεως και δικαστικές πρακτικές. Το δικαστικό καθεστώς της απόδειξης, για παράδειγμα, έχει εμπνεύσει έργα που αμφισβητούν ή καθιερώνουν αναγνωρισμένα γεγονότα τα οποία αφορούν ποικίλης φύσεως εγκλήματα, τόσο συγκεκριμένα όσο και συστημικά. Αλλά και οι μαρτυρίες ανθρώπων που εμφανίζονται στην τηλεόραση έχουν ως πρότυπο τις καταθέσεις των μαρτύρων που «συμπληρώνουν» το αποδεικτικό υλικό κατά τη διεξαγωγή μιας δίκης. Επίσης, η θεατρικότητα και η αναστολή εκδίκησης μιας υπόθεσης έχουν ασκήσει επίδραση στα ντοκιμαντέρ που αξιοποιούν την προφορικότητα του θεάτρου. Τα έγγραφα δε που παράγονται κατά τη διάρκεια της δικαστικής διαδικασίας εμφανίζονται σε αναρίθμητα έργα κολάζ, ενώ τα μέσα κολασμού -από την επιβολή προσωρινής κράτησης μέχρι τη θανατική ποινή- έχουν προσελκύσει καλλιτέχνες του ντοκιμαντέρ όπως και συγγραφείς μυθοπλασιών.¹⁰⁸

Αν και καταπιάνονται με πτυχές του δικαστικού συστήματος και συχνά εξαρτώνται από το πηγαίο υλικό των νομικών ζητημάτων που παρουσιάζουν, ωστόσο ξεχωρίζουν από τον δικαιοκτικό θεσμό, καθώς, όπως διατείνονται οι δημιουργοί τους, αποτελούν έργα τέχνης. Ο ισχυρισμός αυτός στηρίζεται στο γεγονός ότι κυκλοφορούν σε εξωδικαστικές σφαίρες κριτικές που διαφέρουν από εκείνες της νομικής επιστήμης. Τα ντοκιμαντέρ διακρίνονται επίσης για την ικανότητά τους να προσελκύουν κοινό που ζει και κινείται μακριά από τα

¹⁰⁷ Toth, N., «Just Art. Documentary poetics and justice» στο *Synthesis*, τ. 13, 2020, σσ. 175-76, διαθέσιμο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/27557/21907>, ανακτήθηκε την 30-11-2023.

¹⁰⁸ Leibovici, Fr., *Desopérations d'écriture qui ne dissent pas leur nom*. Paris: Questions Théoriques, coll. Hidden Beach, 2020, σσ. 176-183, όπως παραπέμπεται στο Toth, N., *ό.π.*

αστυνομικά τμήματα, τις δικαστικές αίθουσες και τα καταστήματα κράτησης και να δημιουργούν ένα εξωδικαστικό φόρουμ, όπου το νομικό σύστημα μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, η παρουσίαση των στοιχείων του να αποκλίνει από την προβλεπόμενη νομιμότητα της πορείας τους και οι εναλλακτικές αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη να αποδειχτούν ουτοπικές.¹⁰⁹ Πώς όμως και γιατί τα συγκεκριμένα έργα μπορούν -ή και όχι- να προάγουν την απονομή δικαιοσύνης;

3.3.1 Ντοκιμαντέρ και δικαιοσύνη

Στο έργο της *Statement of Acts* (2010) που απαντά και ως βιβλίο και ως παράσταση, η Αμερικανίδα συγγραφέας και νομικός Vanessa Place επαναφέρει τα κείμενα για τους άπορους σεξουαλικούς παραβάτες με τρόπο που οι ενδιαφερόμενοι, θύματα και καταδικασθέντες, να μην είναι αναγνωρίσιμοι. Το κείμενο κατευθύνει την προσοχή του θεατή ως προς τη συναισθηματική του αντίδραση. Αυτή η προσέγγιση, υποστηρίζει ο Γάλλος φιλόσοφος και συγγραφέας Francis Haselden, βοηθά να γίνουν αντιληπτές οι τραυματικές επιδράσεις που σχετίζονται με τον βιασμό και να εκφραστούν με τρόπο που αδυνατεί μια αίθουσα δικαστηρίου να ικανοποιήσει, δεδομένου ότι μία δίκη εστιάζει μόνο στον προσδιορισμό των αντικειμενικών γεγονότων.¹¹⁰

Ο Haselden αναφέρει ότι στο κείμενο της Place έχει ασκηθεί κριτική για την επανεγγραφή της βίας που έχουν υποστεί τα θύματά της. Απαντώντας έμμεσα σε αυτήν την κριτική ισχυρίζεται ότι είναι απαραίτητο η εμπειρία να αναγνωρίζεται, καθώς έτσι επιτυγχάνεται η μετατροπή των σχετικών επιδράσεων σε κάτι αναγνωρίσιμο. Η κακουργηματική πράξη του βιασμού με αυτόν τον τρόπο γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικό φαινόμενο και κάθε ποινική δίκη που την εκδικάζει δεν αντιμετωπίζεται ως μια ειδική και συγκεκριμένη περίπτωση βιασμού.¹¹¹

Αν και η αισθητική υπόσταση των ντοκιμαντέρ μπορεί να ενισχύει την ανάγκη διατύπωσης του αιτήματος για καλύτερη δικαιοσύνη, η μεταφορά εγγράφων στις αίθουσες τέχνης δεν εξασφαλίζει από μόνη της το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. «Δεν αρκεί να αντιπροσωπεύουμε την αδικία στα γραπτά μας», σημειώνει η Susan Briante, καθηγήτρια του University of Arizona και συγγραφέας, «άλλωστε η απλή αναπαράσταση της βίας

¹⁰⁹ Leibovici, Fr., *ό.π.*, σσ. 176 -183, όπως παραπέμπεται στο Toth, N., *ό.π.*

¹¹⁰ Fitterman, R., Place, V., *Notes on Conceptualisms*, Νέα Υόρκη: Ugly Duckling Press, 2013.

¹¹¹ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 9.

μπορεί να δημιουργήσει τη δική της βία». Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν οι καλλιτέχνες και οι συγγραφείς που οικειοποιούνται τα υλικά των ντοκιμαντέρ δεν λαμβάνουν υπόψη το πλήρες φάσμα της οικονομίας των σημασιών που βρίσκεται στο πρωτότυπο έγγραφο. Η έκθεση νεκροψίας ενός νεαρού μαύρου που σκοτώθηκε από την αστυνομία και η ζωγραφική ιδιοποίηση της φωτογραφίας από τη Dana Schutz με το φέρετρο του Emmett Till στο *Open Casket* (2017) είναι δύο πολύ γνωστά πρόσφατα παραδείγματα. Και στις δύο περιπτώσεις οι καλλιτέχνες φαίνεται να έχουν αγνοήσει την ιστορία της λευκής αμερικανικής οικειοποίησης μαύρων σωμάτων, τόσο εντός όσο και εκτός των τεχνών και την αμφιθυμία που αναπόφευκτα χαρακτηρίζει τις εμφανίσεις του μαύρου που υποφέρει από τους λευκούς. Τα έργα των Schutz και Till ενήργησαν κατά των δηλωθέντων προθέσεων, προκαλώντας οργή όχι μόνο στην αμερικανική μαύρη κοινότητα, αλλά και στους αντιρατσιστικούς ακτιβιστές. Είναι αλήθεια ότι η τέχνη μπορεί να ανοίξει πολιτικές δυνατότητες. Οι δυνατότητες όμως αυτές κυμαίνονται από μια συντηρητική επέκταση των λογικών του εγγενούς υλικού της πηγής μέχρι την έξαρση αυτών και την κατασκευή εναλλακτικών αφηγήσεων που επιτίθενται στις εν λόγω λογικές.¹¹²

Υπάρχουν ντοκιμαντέρ που εστιάζουν κυρίως στην αφήγηση καταστάσεων από ανθρώπους που ήταν αυτόπτες ή αυτήκοοι μάρτυρες συγκεκριμένων γεγονότων. Η δημοσίευση και η κυκλοφορία καταθέσεων μαρτύρων εμφανίστηκε εν όψει της μεγάλης κλίμακας πολιτικής βίας που χαρακτήρισε τις αρχές του εικοστού αιώνα, η αντιμετώπιση της οποίας βασίστηκε σε καταθέσεις. Η παρουσίαση των κειμένων αυτών ως λογοτεχνία διέτρεχε τον κίνδυνο να αφομοιωθεί στο μοντέλο της αλήθειας που κυριαρχεί στη μυθοπλασία, το οποίο δεν εξαρτάται από την αναφορική επαληθευσσιμότητα ή την ακρίβεια των γεγονότων που σχετίζονται με την υπόθεση που εκθέτουν, αλλά από την ικανότητα του έργου να εξάγει από την αφήγηση γενικεύσιμες, καθολικές αλήθειες για τους νόμους της ανθρώπινης φύσης ή λειτουργίας. Για έναν στρατιώτη, λόγου χάρη, που διηγείται τη δική του εμπειρία στα χαρακώματα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ή σχετικά με το Άουσβιτς, είναι υψίστης σημασίας να αναγνωριστεί η αναφορική ακρίβεια της κατάθεσής του, έτσι ώστε τα γεγονότα που σχετίζονται να διαβάζονται κυριολεκτικά και όχι μεταφορικά. Το είδος της αφήγησης του μάρτυρα προέκυψε από αντίδραση στη ρομαντική ιδέα της λογοτεχνίας και της τέχνης εν γένει, που την αντιμετώπιζε όχι μόνο ως αυτόνομη, αλλά και ως ικανή να σχετίζει «ανώτερες» αλήθειες, αξιοποιώντας αυτό που οι

¹¹² Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 9.

Detue Frederick και Lacoste Sharlotte, καθηγητές των Universite Cote d' Azur και Universite de Lorraine, αντίστοιχα, αποκαλούν «επιλογή του μικρού».¹¹³

Οι Detue και Lacoste σημειώνουν ότι το είδος της μαρτυρίας των ντοκιμαντέρ δημιουργήθηκε από κείμενα που γράφτηκαν όχι από τους ισχυρούς, αλλά από τα θύματα και τους επιζώντες μιας επίμαχης βίας. Η διαπίστωση της αλήθειας για το παρελθόν από την οπτική των θυμάτων καθιστά επίσης καθηλωτική την ταινία *Parragirls Past Present* (2017) των Lily Hibberd, Alex Davies και Volker Kuchelmeister, η οποία εστιάζει στη διαπίστωση της αλήθειας για το παρελθόν από την οπτική των θυμάτων. Στο εν λόγω ντοκιμαντέρ πρώην φιλοξενούμενοι του ιδρύματος Parramatta Girls Home, που είχε έδρα στο δυτικό Σίδνεϋ, παρουσιάζουν τον εγκαταλελειμμένο πλέον χώρο που φέρει τα σημάδια του αποικιακού παρελθόντος της Αυστραλίας και αφηγούνται την εμπειρία τους για την κατάχρηση που σημειώθηκε εκεί. Στην προκειμένη περίπτωση η προσφυγή στην τέχνη δεν θεωρήθηκε εμπόδιο, αλλά εργαλείο για τη θεμελίωση της ιστορικής αλήθειας και τον κατευνασμό των αποτυχιών του δικαστικού συστήματος.¹¹⁴

Τα γυρίσματα της ταινίας συνέτειναν στη συλλογική απομνημόνευση των θυμάτων, βοηθώντας τη δημιουργία συνδέσεων που έριξαν φως στη δομική φύση της κακοποίησης την οποία υπέστησαν. Δημιουργώντας το πλαίσιο για ένα εναλλακτικό φόρουμ, διαφορετικό από των καταθέσεων που δίνονται σε μια αίθουσα δικαστηρίου, το οποίο είναι τραυματικό, οδυνηρό και απειλητικό για τους μάρτυρες-θύματα, η ταινία βοήθησε τους πρωταγωνιστές να νιώσουν ότι μπορούσαν να γίνουν πιστευτοί και ότι δεν θα τιμωρηθούν ξανά. Εξαιτίας της δημιουργικής διαδικασίας της ιδιαίτερης αυτής τέχνης του κινηματογράφου οι κυβερνητικές έρευνες και το δικαστικό σύστημα άνοιξαν ξανά, αναπαράχθηκαν τα αισθήματα ντροπής και τραύματος και οι μάρτυρες-θύματα έγιναν συγγραφείς της δικής τους ιστορίας, κατορθώνοντας να μεταμορφώσουν το συναίσθημα του ονειδούς σε αίσθημα ενδυνάμωσης. Με τον τρόπο αυτό τα συναισθήματα της ηθικής μείωσης και του εξευτελισμού μετατοπίστηκαν από το θύμα στον θεσμικό δράστη, βοηθώντας το να νιώσει αρκετά δυνατό και θεμιτό για να μιλήσει κι όχι ανίσχυρο και εξαρτημένο από το κράτος που συνηθίζει να το εκθέτει σε δημόσιο έλεγχο κατά την κατάθεση μαρτύρων, τη διεξαγωγή επίσημων ερευνών και άλλων νομικών διαδικασιών. Μέσω της τέχνης του, το εν λόγω ντοκιμαντέρ δημιούργησε ένα πλαίσιο όπου μπόρεσαν

¹¹³ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 10.

¹¹⁴ Kuchelmeister, V., «Parragirls Past present» (2017), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://www.parragirls.org.au/parragirls-past-present-video>, ανακτήθηκε την 2-10-2024.

να αναδυθούν ορισμένες αλήθειες που αφορούσαν την εμπειρία των θυμάτων του Parramatta Girls Home.

3.4 Επίθεση ή επιβεβαίωση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης;

Η επιδίωξη για τη δημιουργία ενός άλλου συστήματος δικαιοσύνης εμπυχώνει πολλά έργα ντοκιμαντέρ και συνιστά όχι μόνο την αναφορική αλλά και την κριτική και πολιτική τους απαίτηση. Οι δημιουργοί τους ισχυρίζονται ότι μέσω των εργαλείων τους επιδιώκουν να προάγουν τον λόγο της δικαιοσύνης, δείχνοντας συχνά την απόσταση μεταξύ του νομικού συστήματος που ελέγχει την ισχύ του δικαίου, ένα ιδανικό στο όνομα του οποίου ο νόμος ασκείται. Μια τέτοια κριτική είναι λίγο πολύ θεμελιώδης.¹¹⁵

Υπηρετώντας αυτόν τον σκοπό, το *Zong!* (2008) του M. NourbeSe Philip, ένα έργο που γρήγορα έγινε ορόσημο του σύγχρονου ντοκιμαντέρ, εξαπολύει ριζοσπαστική επίθεση στη νομοθεσία που εφαρμόζεται στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα στη Βρετανία, η οποία νομιμοποιεί τη δουλεία και τους απανθρωποποιημένους μαύρους. Το *Zong!* οικειοποιείται εκ νέου το κείμενο του James Gregson που στρέφεται εναντίον της απόφασης του δικαστικού λειτουργού Gilbert σχετικά με τη σφαγή του 1781 στο σκλαβόπλοιο που είχε το όνομα Zong και την απώλεια των εμπορευμάτων για τα οποία η εταιρεία ζήτησε ασφαλιστική αποζημίωση. Σε ένα κείμενο που τεμαχίζει την απόφαση σε γλωσσικά κομμάτια και την ανασυνθέτει, έτσι ώστε να σχηματιστεί μια ελεγεία για τους νεκρούς, ο M. NourbeSe Philip αρχίζει μια μετωπική επίθεση στο θέλημα του νομοθέτη.¹¹⁶ Ωστόσο, δεν ικανοποιείται με την καταγγελία ενός περιττού πλέον νομικού πλαισίου. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα τέτοιο έργο βρίσκει τεράστια απήχηση δύο αιώνες αφού συνέβη το γεγονός με το οποίο καταπιάνεται. Η πραγμάτωση του έργου, που κατέτεινε στην αφύπνιση του κοινού σχετικά με τον Trayvon Martin, τον δεκαεπτάχρονο μαύρο έφηβο που σκοτώθηκε στο Stanford της Florida το 2012, αντηχεί όλη την ιστορία του δικαιοδοτικού θεσμού και τα σύγχρονα ερωτήματα που αφορούν τη νομοθετική πολιτική και τους εκπροσώπους της ενώπιον των οποίων τέθηκαν τα σώματα των μαύρων –αστυνομία, δικαστές, σύστημα σωφρονισμού– καταδεικνύοντας ότι οι παλιές λογικές δεν έχουν πεθάνει για τους τελειωτικούς θανάτους, αλλά έχουν πάρει νέες μορφές.

¹¹⁵ Fleetwood, N., *Marking Time. Art in the Age of Mass Incarceration*. Βοστόνη: Harvard UP, 2020, και Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 12.

¹¹⁶ Connor, G., «Why This Poet Declared War on Her Own Book» στο *The Walrus*, 2022, διαθέσιμο: <https://thewalrus.ca/why-this-poet-declared-war-on-her-own-book/>, ανακτήθηκε την 30-12-2023.

Η χρήση της αφήγησης ως μέσο για να διορθωθούν τα λάθη των κανόνων δικαίου είναι επίσης το θέμα του άρθρου της Sofia Balino, καθηγήτριας του University of Genève, που εστιάζει στις αδικίες που υπέστη η μαύρη κοινότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες, καθώς μιλά για την υπόθεση *Jogger* του New York Central Park του 1989. Προσφεύγοντας στην αφήγηση, η Balino παρουσιάζει σύγχρονες αλλά και παλαιότερες περιπτώσεις που οδηγήθηκαν στις δικαστικές αίθουσες, όπως του Central Park Five, γνωστή σήμερα ως Exonerated Five. Διακριτικά και ενάργεια εκθέτει τις αφηγήσεις της φυλής, της τάξης και της ταυτότητας της ίδιας της πόλης της Νέας Υόρκης που επηρέασαν τη δίκη, αλλά και τις αποφάσεις των δικαστηρίων που συνέβαλαν στην άδικη καταδίκη των πέντε μαύρων αγοριών από το Χάρλεμ.¹¹⁷

Τα μη φανταστικά δοκίμια της Αμερικανίδας συγγραφέως Joan Didion, που δημοσιεύτηκαν την εποχή που διεξαγόταν η δίκη και η πρόσφατη επαναδραματοποίηση της εκδίκας της υπόθεσης στη μίνι σειρά της Ava Duvernay και του Attica Locke στο Netflix, με τίτλο *When They See Us* (2019), η οποία τοποθετεί την άποψη των άδικα καταδικασμένων στο κέντρο της αφήγησης, όχι μόνο ανιχνεύουν τη δύναμη των αφηγήσεων που εξιστορούνται στο πλαίσιο της έννομης τάξης, αλλά προτείνουν εναλλακτικές αφηγηματικές δομές για να τις αντικρούσουν. Υπό αυτή την έννοια, το άρθρο της Balino δείχνει τη συνάφειά του με την καθιερωμένη πλέον παράδοση του κινήματος *Δίκαιο και Λογοτεχνία* που εφαρμόζει την αφηγηματική θεωρία στο δίκαιο για να κατανοήσει καλύτερα τις λογικές του και να αναδείξει στα έργα της δημιουργικής συγγραφής την εξερεύνηση υποκειμενικών θέσεων και εναλλακτικών αφηγήσεων που είναι ανακουφιστικές για το νόμο.¹¹⁸

Κάποια έργα ντοκιμαντέρ, δουλεύοντας έξω από τους κόλπους του δικαστικού συστήματος, δεν επιδιώκουν να ασκήσουν κριτική στην απονομή δικαιοσύνης, αλλά να εργαστούν για να επηρεάσουν άμεσα τις αποφάσεις των κρινόντων ή να τους παρέχουν τις απαραίτητες συμπληρωματικές εργασίες, οι οποίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής των δικαστηριακών διαδικασιών. Τέτοιου είδους προσέγγιση επιτυγχάνει το ερευνητικό ινστιτούτο Forensic Architecture, που εδρεύει στο Goldsmiths του University of

¹¹⁷ Baliño, S., «Rios, rebalancing the extra judicial scale: documentary aesthetic and the legacy of the Central Park Five» στο *Synthesis* (Anglophone journal of comparative literary studies), ό.π., διαθέσιμο: <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/27562>, ανακτήθηκε την 20-12-24.

¹¹⁸ Austin, S., Franckand, C.O., Anderson, M., «Introduction» στο Sarat κ.ά. (εκδ.), *Teaching Law and Literature*, Νέα Υόρκη: Modern Language Association, 2011, σσ. 1-30.

London.¹¹⁹ Με επικεφαλής τον Eyal Weizman, ο συγκεκριμένος ερευνητικός οργανισμός διεξάγει έρευνες για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συμπεριλαμβανομένης της βίας που διαπράττεται από τις πολιτείες, την αστυνομία, τον στρατό ή τις εταιρείες, όπου δηλαδή οι έρευνες της τοπικής αυτοδιοίκησης αποδεικνύονται ελλιπείς. Χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της αρχιτεκτονικής, την έρευνα τεκμηρίωσης, τις συνεντεύξεις και την ακαδημαϊκή συνεργασία, παράγει κυρίως ταινίες που παρουσιάζονται συχνά ενώπιον εθνικών και διεθνών δικαστηρίων, επιδιώκοντας να σταθμίσει τη δικανική σκέψη των νομικών αποφάσεων. Αυτή η παραγωγή τεχνογνωσίας για χάρη του νομικού συστήματος δείχνει τη δύναμη της νομικής φαντασίας στο πλαίσιο των μορφών αμφισβήτησης του νομοθέτη.¹²⁰ Η έκθεση των επίμαχων ζητημάτων και των ευρημάτων από τις έρευνες παρουσιάζεται επίσης σε ένα πολύ ευρύτερο κοινό εκτός του δικαστικού συστήματος, όπως σε κορυφαία πολιτιστικά ιδρύματα, σε διεθνή μέσα ενημέρωσης και σε κοινοτικές συνελεύσεις. Μάλιστα τα εν λόγω δημιουργήματα σημειώνουν αξιοσημείωτη επιτυχία, δεδομένου ότι η Forensic Architecture μπήκε στη βραχεία λίστα για το Βραβείο του διάσημου Turner το 2018. Αυτή η κίνηση υποδηλώνει την ανάγκη υπέρβασης του νομικού συστήματος προκειμένου να επιτευχθεί δικαιοσύνη, αφού το υπάρχον δικαιοδοτικό σύστημα μόνο του θεωρείται ανεπαρκές.¹²¹

Η προσπάθεια ανθρώπων ή οργανισμών να επιστήσουν στο κοινό μεγαλύτερη προσοχή σε συγκεκριμένα αδικήματα που διαπράχθηκαν είναι ορατή στο έργο της Alana Valentine Parramatta Girls που περιλαμβάνει τις αποφάσεις για τις «Parragirls», οι οποίες είχαν φυλακιστεί στο παρελθόν στη βιομηχανική σχολή θηλέων Parramatta Girls Home. Το Parramatta Girls Home ήταν ένα ίδρυμα για παιδικούς παραβάτες ηλικίας από 3 έως 15 ετών που κοιμόντουσαν από τις 6 μ.μ. έως τις 6 π.μ. σε σανίδες, περιφέρονταν ελεύθερα μέσα στα όρια του σωφρονιστικού καταστήματος σαν άγρια ζώα, υφίσταντο βάνουση χρήση σωματικής τιμωρίας, τον υποβιβασμό σε κοιτώνα κατώτερης βαθμίδας, τον διαχωρισμό ή την απομόνωση σε μοναχικά κελιά με περιορισμένη διαίτα, τη χρήση αντιψυχωσικών φαρμάκων ή ηρεμιστικών είτε τη φυλάκιση στο κατάστημα κράτησης Long Bay για τρεις μήνες ή μετά το 1961 στο Hay Girls Institute.¹²² Οι έγκλειστες του εν λόγω ιδρύματος επανενώθηκαν για πρώτη φορά μετά την αποχώρησή τους από το

¹¹⁹ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 12.

¹²⁰ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 12.

¹²¹ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 13.

¹²² Kuchelmeister, V., *ό.π.*

Parramatta Girls Home στη συγκέντρωση (reunions) που καλύφθηκε από μια σειρά εκπομπών στο πρόγραμμα ABC TV Stateline το 2003 και το 2004. Τον Μάρτιο του 2007 πραγματοποιήθηκε το πρώτο Hay Girls Reunion που συνέπεσε με την Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας και το έργο της Alana Valentine *Parramatta Girls* (2017) που έκανε πρεμιέρα στο Belvoir St Theatre. Αναζητώντας αποζημιώσεις που δεν μπορούν να μετρηθούν με οικονομικούς όρους, τα θύματα θέλησαν να αποκαταστήσουν το όνομά τους και να διασφαλίσουν ότι έχουν ληφθεί μέτρα για να αποτραπεί η επανάληψη της εμπειρίας τους.

Τα ντοκιμαντέρ, όπως και οι ταινίες, τα πεζογραφήματα ή τα ποιήματα που ασχολούνται με τη νομοθετική και δικαστική πολιτική, δεν αποτελούν απλώς τέχνη. Ρητά ή άρρητα προσπαθούν να αποδώσουν δικαιοσύνη. Δεν επιδιώκουν να υποκαταστήσουν τη δικαστική εξουσία, αλλά να αλληλεπιδράσουν μαζί της, αντλώντας στοιχεία από τις μορφές και τα έγγραφά της, προσφέροντας μάρτυρες, διεξάγοντας έρευνες ή παρέχοντας αποδεικτικά στοιχεία που επιδιώκουν την επανόρθωση των αποτυχιών και των λαθών της νομοθεσίας, φτάνοντας στο σημείο, σε ορισμένες περιπτώσεις, να επιτεθούν στα ίδια τα θεμέλια του δικαίου. Ο αντίκτυπος που μπορεί να έχει ένα τέτοιο έργο με πρακτικούς όρους είναι μερικές φορές ορατός. Το διερευνητικό μυθιστόρημα της Fiona Kidman *This Mortal Boy* (2019), για παράδειγμα, οδήγησε στο αίτημα να ανοίξει ξανά η υπόθεση Albert Black, η οποία αφορά έναν από τους τελευταίους Νεοζηλανδούς που καταδικάστηκε σε θανατική ποινή. Μετά την προβολή της σειράς της Ava Duvernay στο Netflix *When They See Us* (2019), η Elizabeth Lederer, η γενική εισαγγελέα στο Central Park που ανέλαβε την περίπτωση των πέντε εφήβων που καταδικάστηκαν χωρίς να είναι ένοχοι για την απαγωγή μιας λευκής γυναίκας από το New York City's Central Park το 1989, αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την έδρα της στη νομική σχολή της Columbia University το 2019.¹²³ Οι ανακατασκευές επίσης σκηνών εγκλήματος από τη Forensic Architecture που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο και η προβολή του ντοκιμαντέρ μικρού μήκους *Triple Chaser* (2017) στην Whitney Biennale of American Art το 2019 οδήγησαν στην παραίτηση ενός εκ των αντιπροέδρων του διοικητικού συμβουλίου της Whitney, καθώς η εμπορική δραστηριότητα του τον ενέπλεξε στην παραγωγή δακρυγόνων. Στη Γαλλία δε, η μαρτυρία της Camille Cousner για αιμομιξία, που παρουσίασε το ντοκιμαντέρ *La Familia Grande* του Anton Califano, προκάλεσε την

¹²³ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σσ. 13-14.

παραίτηση του Olivier Duhamel, πρώην μέλους της Ευρωπαϊκής Βουλής και διευθυντή του αναγνωρισμένου κύρους ιδρύματος *Fondation Nationale des Sciences Politiques (FNSP)*.¹²⁴

Η επίδραση αυτών των έργων δεν είναι τόσο εύκολα εντοπίσιμη πρωτίστως στο μυαλό και το σώμα των θεατών και των αναγνωστών όπου συνεχίζει να ενεργεί, διευρύνοντας την αντίληψή τους για το πραγματικό και μεταμορφώνοντας, ίσως, την ιδέα τους για το πώς μπορεί να μοιάζει, να γίνεται αντιληπτή και να ακούγεται μια πιο δίκαιη κοινωνία, και ίσως, παρακινώντας τους να αναλάβουν δράση. Αν η δικαιοσύνη είναι ο ορίζοντας για τον οποίο το δίκαιο αγωνίζεται, τα έργα ντοκιμαντέρ, προσκολλημένα στο ρόλο που διαδραματίζουν, κατατείνουν να μας πουν πολλά σχετικά με το πώς θα μπορούσε να είναι ένας πιο δίκαιος κόσμος.

3.5 Ποίηση και δίκαιο

Η ποίηση και το δίκαιο είναι δημιουργήματα της ανθρώπινης ευφυΐας και φαντασίας τα οποία αναζητούν την αλήθεια και τη δικαιοσύνη με διαφορετικούς τρόπους βέβαια το καθένα. Το βασικότερο κοινό σημείο τους είναι η γλώσσα. Μέσω του γραπτού ή προφορικού τους λόγου, ο οποίος τους δίνει σχήμα και δομή και τα μετουσιώνει σε εικόνες και ιδέες που αντανakλούν και μετασχηματίζουν τον πολιτισμό του δημιουργού τους και του περίγυρού του, βοηθούν τον αναγνώστη ή ακροατή τους να γνωρίσει μια ανθρώπινη κατάσταση, να την κατανοήσει, να την υιοθετήσει ή να την απορρίψει. Η διασταύρωσή τους ξεκινά από την αρχαιότητα, πριν αλλά και μετά την ανακάλυψη της γραφής, όταν οι νόμοι εκφράζονταν σε έμμετρο ρυθμό προκειμένου να είναι εφικτή η αποστήθισή τους από τους πολίτες και ως εκ τούτου εφαρμοστέοι, ιδιαίτερα κατά τις εποχές που η εξουσία αδυνατούσε να τους επιβάλει.¹²⁵

Βέβαια ο ποιητικός λόγος ανήκει στον χώρο της τέχνης, ενώ ο δικαιοσύνης στις επιστήμες. Ο πρώτος λειτουργεί στηριζόμενος στη διαισθητική και συναισθηματική πλευρά του εγκεφάλου, εκεί που η φαντασία και η έμπνευση αναπτύσσονται ελεύθερα χωρίς να υπόκεινται σε κοινωνικούς ή πολιτειακούς πειθαναγκασμούς. Ο δεύτερος στηρίζεται στη λογική και αναλυτική πλευρά του εγκεφάλου και πειθαρχεί σε κανόνες που επιβάλλονται από τους νομοθέτες ή τους δικαστικούς λειτουργούς. Στους μόνους περιορισμούς που

¹²⁴ Toth, N., *ό.π.*, 2020, σ. 16.

¹²⁵ Eberle, E., Grossfeld, B., «Law and Poetry» στο *Roger Williams U.L. Rev.*, τ. 11, 2006, σσ. 357-360.

μπορεί να υπακούουν οι ποιητές είναι ως προς την αισθητική, τη μορφή δηλαδή που πρέπει να δώσουν στα ποιήματά τους, η οποία τους υπαγορεύει να ακολουθούν συγκεκριμένους στιχουργικούς κανόνες, όπως για παράδειγμα, όταν συνθέτουν δύο από τα δημοφιλέστερα είδη της κλασικής λυρικής ιαπωνικής ποιητικής παράδοσης, είτε χαϊκού ή τάνκα, δηλαδή ποιήματα που αποτελούνται από τριάντα μία συλλαβές και ο κάθε ανομοιοκατάληκτος στίχος τους περιορίζεται στις 5-7-5 συλλαβές, είτε «πάντουμ», η στιχουργική μορφή των οποίων διαμορφώνεται από τετράστιχες στροφές που έχουν σταυρωτή ομοιοκαταληξία και ο δεύτερος και τέταρτος στίχος κάθε στροφής αποτελούν τον πρώτο και τον τρίτο στίχο της επόμενης.¹²⁶

Βέβαια υπάρχουν χαρακτηριστικά του νομικού λόγου που επιτρέπουν σε κάποιους ακαδημαϊκούς της νομικής κοινότητας να προσομοιάζουν περισσότερο με τους ποιητές παρά με τους παραγωγούς νόμων ή νομολογιών, δεδομένου ότι τα κείμενά τους έχουν την ικανότητα να εμπνέουν τους αναγνώστες τους και όχι να τους εξαναγκάζουν να αποδέχονται άκριτα οτιδήποτε γράφουν. Σ' αυτήν την ομάδα νομικών ανήκουν οι δικηγόροι, οι οποίοι μπορούν να αξιοποιούν το προσόν τους να επηρεάζουν με τη ρητορική τους δεινότητα τους πελάτες τους, αλλά όχι και να θέτουν κανόνες και διατάξεις.¹²⁷

Εξάλλου σκοπός του δικαίου, σύμφωνα με τον Archibald MacLeish (1882-1982), ποιητή, σεναριογράφο και δικηγόρο των Η.Π.Α., είναι: «...να μειώσει τη σύγχυση [της ανθρώπινης ζωής], να τη θέσει σε τάξη... να της δώσει προοπτική, σκοπό και αξιοπρέπεια.». Ενώ σκοπός της ποίησης, όπως ο ίδιος γράφει, είναι: «...να δημιουργήσει μια τάξη την οποία η άγρια και θυμωμένη καρδιά μας μπορεί να αναγνωρίσει. Να σκεφτούμε τον άνθρωπο».¹²⁸

3.5.1 Επιρροές της ποίησης στον νομικό λόγο

Η επιρροή που δέχεται ένα νομικό κείμενο από την ποίηση φαίνεται στις δικαστικές αποφάσεις που εκδίδουν οι λειτουργοί της Θέμιδας όταν επιζητούν να εμπλουτίσουν τα νομικά τους κείμενα αντλώντας στοιχεία από την ποιητική δημιουργία, προκειμένου να είναι πιο κατανοητές οι σκέψεις τους και πιο ανθρώπινες οι δικαιοδοτικές πράξεις τους.

¹²⁶ Roberts, A.J., «Constructing a Canon of Law related Poetry» στο *Texas L. Rev.*, τ. 90, 2012, σσ. 1520-1530.

¹²⁷ Λαϊνά, Μ., *Ξένη Ποίηση του 20^{ου} αιώνα* (επιλογή από ελληνικές μεταφράσεις), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ. 162.

¹²⁸ Eberle, E., Grossfeld, B., *ό.π.*, σσ. 357-360.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση που εκδόθηκε στην υπόθεση *Texas v. Johnson*, η οποία εκδικάστηκε το 1989 από το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Κατά τη συζήτηση της υπόθεσης οι πλειοψηφούντες δικαστές υποστήριξαν ότι ο νόμος, με τον οποίο η κυβέρνηση απαγόρευε τη βεβήλωση της σημαίας του αμερικανικού έθνους, αποτελούσε ουσιαστικά παραβίαση της ελευθερίας του λόγου των Αμερικανών πολιτών. Ο δικαστής Rehnquist μειοψήφησε εκθέτοντας αναφορές αποσπασμάτων ποιημάτων και την επίκληση στον εθνικό ύμνο των Η.Π.Α, αποσκοπώντας να επισημάνει την ιδιαίτερη σημασία που εξέφραζε η σημαία για το έθνος. Για να ενισχύσει τα νομικά του ερείσματα και να θεμελιώσει τη μείζονα σκέψη του αξιοποίησε τον ποιητικό λόγο, καθώς εκτίμησε ότι εκείνος της νομοθεσίας και νομολογίας στην προκειμένη περίπτωση αποδεικνυόταν ανεπαρκής.¹²⁹

Άλλο παράδειγμα από το οποίο καταφαίνεται ότι η ποίηση μπορεί να εμπλουτίσει με μη νομικές εκφράσεις, σκέψεις ή ιδέες τη γλώσσα των νομικών γραπτών είναι η απόφαση του Εφετείου του Σικάγου που αφορούσε την επιστροφή στην Εκκλησία Κανακαρίας, η οποία βρίσκεται στην κατεχόμενη Κύπρο, τεσσάρων ψηφιδωτών που είχαν κλαπεί από τον Τούρκο αρχαιοκάπηλο Aydin Dikmen. Η διεξαγωγή της δίκης έλαβε χώρα το 1990 μεταξύ της Αυτοκέφαλης Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου και της Goldberg and Feldman Fine Arts. Στην απόφαση που εκδόθηκε, ο δικαστής William J. Bauer θεμελιώσε τον νομικό ισχυρισμό του, ο οποίος δικαίωνε τις απαιτήσεις της Εκκλησίας της Κύπρου, εκθέτοντας στίχους από το ποίημα «Πολιορκία της Κορίνθου» (1816) του Άγγλου φιλέλληνα ποιητή Λόρδου Βύρωνα (1788-1824).¹³⁰

Έχουν εκφραστεί ωστόσο και αντιδράσεις από δικαστικούς κύκλους για τους δικαστικούς λειτουργούς που διατυπώνουν τις απόψεις τους αποκωδικοποιώντας ουσιαστικά το γράμμα του νομοθέτη με παράθεση στίχων ή που εκδίδουν ολόκληρες δικαστικές αποφάσεις σε έμμετρο λόγο. Οι νομικοί αυτοί ενίστανται στις παραπάνω τακτικές, διότι θεωρούν ότι οι δικαστικοί λειτουργοί που αξιοποιούν τον ποιητικό λόγο περιορίζοντας τη νομική γλώσσα ουσιαστικά μειώνουν τη βαρύτητα της νομικής τους σκέψης με συνέπεια να πλήττεται το κύρος της ίδιας της δικαιοσύνης. Απαντώντας στον ισχυρισμό αυτόν ο Michael Eakin, δικαστής του Ανωτάτου δικαστηρίου της Πελσουλβάνια, υποστηρίζει ότι ο

¹²⁹ 491 U.S.397, 400 n.1 (1989), 109 S. Ct. 2533, 105 L.Ed.2d 342, Τσακίρης, Σ.Σ., *Δίκαιο και Ποίηση*, Αθήνα: εκδόσεις Ε.Κ.Π.Α., 1989, σ. 60.

¹³⁰ *Autocephalous Greek Orthodox Church of Cyprus v. Goldberg and Feldman Fine Arts, Inc.* 917 F. 2d278 (7th Cir. 1990).

εμπλουτισμός των νομικών κρίσεων με ποιήματα ή έμμετρη διατύπωση προσελκύουν την προσοχή του αναγνώστη. Εκτός αυτού, η νομική γραφή γίνεται πιο εύληπτη, καθώς διαφωτίζει καλύτερα όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με δικαιοκούς όρους, αλλά και λιγότερο βαρετή αφού δεν είναι μονότονη αλλά δημιουργική. Επιπλέον, με την έμμετρη σύνταξη επιτυγχάνεται οικονομία έκφρασης και παρέχεται δυνατότητα ανάλυσης του περιεχομένου της νομικής σκέψης.¹³¹

Εκτός από άμεση επιρροή, τα νομικά κείμενα δέχονται και έμμεση από την ποίηση. Κι αυτό συμβαίνει επειδή οι συγγραφείς τους βρίσκονται σε διάδραση με τις πολιτισμικές δυνάμεις εν γένει της ανθρωπότητας, μία εκ των οποίων είναι η ποιητική δημιουργία. Η διαδραστικότητα μεταξύ ποιητικού και νομικού πολιτισμού κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, για παράδειγμα, εμφανίζεται από την απόπειρα κωδικοποίησης του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη. Βέβαια το εγχείρημα να ταξινομηθεί η έννομη τάξη βάσει φυσικών αρχών και κανόνων που θα ρύθμιζαν κάθε ενδεχόμενο της ζωής με τρόπο κατανοητό για τα δρώντα άτομα τελικά δεν ολοκληρώθηκε. Θεωρήθηκε ωστόσο επιτυχής η δημιουργία του γαλλικού Αστικού Κώδικα που θεσμοθετήθηκε το 1804 για να ρυθμιστεί δια της λογικής η γαλλική κοινωνία.¹³²

Με την έλευση του μοντερνισμού στις αρχές του εικοστού αιώνα η ποίηση αναθεωρεί τη σχέση συγγραφέα και θέματος, αναζητεί εκ νέου τον ορισμό του υποκειμενικού και αντικειμενικού, αλλάζει την οπτική των ποιητών για την ποιητική γλώσσα, μελετά τις δυνάμεις της αλλά και τους περιορισμούς της και τη δύναμη της φαντασίας να δομεί, να αποδομεί και να αναδομεί την πραγματικότητα. Χρησιμοποιώντας τους μηχανισμούς της γλώσσας, οι εκπρόσωποί της T.S. Eliot (1888-1965), William Carlos Williams (1883-1963) και ο Ezra Pound (1885-1972) συνθέτουν έργα που αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα που οι ίδιοι πλέον δημιουργούν, τις ιδέες και τα σχήματα που αντιλαμβάνονται με τις αισθήσεις τους.

Τα έργα του μοντέρνου ποιητικού λόγου προαναγγέλλουν επίσης τη μετανεωτερική ανάπτυξη της νομικής θεωρίας, δηλαδή τη στροφή του δικαίου προς τον νομικό ρεαλισμό που άλλαξε εν μέρει την άποψη της αντικειμενικής πραγματικότητας και συγκεκριμένα την ιδέα για το ρόλο που επιτελούσε ο ποινικός και πολιτικός κώδικας εντός της κοινωνίας. Αν και ο νομικός κλάδος μέχρι τον δέκατο ένατο αιώνα θεωρούταν αυτοτελής,

¹³¹ Kearney, M.K., «The propriety of Poetry in Judicial opinion» στο *Widener L.J.*, τ. 12, 2003, σσ. 597-617.

¹³² Μουσταΐρα, Ε.Ν., *Συγκριτικό Δίκαιο*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, σσ. 55-56.

αυτοδύναμος και ριζικά διαφορετικός ως γραμματειακό είδος και κειμενική παράδοση από την ποίηση, καθώς θεμελιωνόταν σε παγκόσμιες, αντικειμενικές και σταθερές αρχές που δεν του επέτρεπαν να διέπεται από την υποκειμενικότητα που χαρακτήριζε την ποιητική γραφή, μετά την έλευση του μοντερνισμού και τη μελέτη του φάνηκε ότι δεν είναι τόσο αντικειμενικός ή αμετάβλητος. Διότι με την επικράτηση του νομικού ρεαλισμού η τυπική και αφηρημένη μορφή των νομικών ρυθμίσεων εγκαταλείφθηκε για να αποτελέσει το δίκαιο ένα κανονιστικό συμπύκνωμα αποφάσεων της πολιτικής εξουσίας και βαθύτερων τάσεων του συλλογικού γίνεσθαι.¹³³ Ο δικαστής πλέον αναζητά πρόσφορες νομικές λύσεις βασιζόμενος όχι σε προϋπάρχοντα δεδικασμένα, αλλά στα στοιχεία που παρουσίαζαν οι διάδικοι ως πειστικά επιχειρήματα. Ουσιαστικά δηλαδή συντελείται εντυπωσιακή αλλαγή πλεύσης, αφού η συνειδητή αποχή κάθε ερμηνευτή από αξιολογήσεις ουσιαστικής ορθότητας εγκαταλείπεται. Από την εκ των προτέρων εγγεγραμμένη στο ισχύον δίκαιο κρίση, ο νομικός στρέφεται στο στοχασμό πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, η νομολογία μιας δικαστικής απόφασης αποτελεί τώρα το βασικό δικαιοπλαστικό στοιχείο της έννομης τάξης.¹³⁴ Σε αυτό το σημείο ποιητικός και δικαιικός λόγος συγκλίνουν, αφού τόσο τα νομοθετήματα και οι δικαστικές αποφάσεις όσο και τα έργα των ποιητών αντανακλούν την προοπτική ή την ιδέα των δημιουργών τους.

Κατά τη δύση του εικοστού αιώνα, με πρωτοπόρους τους διανοούμενους M. Foucault (1926-1984) και J. Derrida (1930-2004), άρχισε να διαμορφώνεται μια μεταμοντέρνα αντίληψη για το δίκαιο από ένα ετερόμορφο κίνημα για τις «κριτικές νομικές σπουδές» (Critical Legal Studies). Πρόκειται για μια προσπάθεια αποδόμησης της δυτικής νομικής σκέψης στην οποία κυριαρχεί η ιδέα ότι στα νομικά κείμενα εγχαράσσεται ο *Ορθός Λόγος* με τρόπο μονοσήμαντο. Οι νομικές κρίσεις γίνονται αντιληπτές ως αποτέλεσμα προσωπικών ή αυθαίρετων συλλογισμών των δημιουργών τους, κυρίως στα δυσχερή ερμηνευτικά ζητήματα. Η μεταμοντέρνα αυτή θεώρηση του δικαιοδοτικού έργου στηρίζεται σε στοιχεία της λογοτεχνικής θεωρίας. Βάσει της άποψης περί «κειμενικότητας» που συστήνεται έξω από το επιστημονολογικό έδαφος της νομικής επιστήμης, το κείμενο αποτελεί φορέα μηνυμάτων ανοικτών στην γλωσσική ελευθεριότητα των δημιουργών του.¹³⁵ Στόχος του κινήματος είναι να δημιουργηθεί ένα

¹³³ Σταμάτης, Κ., *ό.π.*, σ. 106.

¹³⁴ Σταμάτης, Κ., *ό.π.*, σ. 161.

¹³⁵ Σταμάτης, Κ., *ό.π.*, σ. 161.

νέο αφήγημα του κόσμου, όπου το δίκαιο θα αντιμετωπίζεται ως κοινωνική πολιτική που θα λαμβάνει διάφορες κατευθύνσεις για να επιτυγχάνεται η χρηστικότητα του απέναντι στην κοινωνία, να εξασφαλίζεται η οικονομική δικαιοσύνη, η κοινωνική ένταξη και η οικονομική επάρκεια του ατόμου. Φυσικό ήταν επομένως η μοντέρνα ποίηση να έχει επηρεάσει σημαντικά τη νομική θεωρία και την ίδια την ιδέα του δικαίου, όχι όμως και τους κανόνες του όσο αναμενόταν.

3.5.2 Επιρροές του δικαιοδοτικού έργου στην ποίηση

Οι ποιητές αναφέρονται συχνά σε έννοιες του δικαίου και της δικαιοσύνης στα έργα τους καταδεικνύοντας ότι, όχι μόνο η ποίηση αλλά και πλήθος νομοθετημάτων επηρεάζουν τον πολιτισμό τον οποίο απαθανατίζουν στους στίχους τους. Τα ποιήματά τους δεν υμνούν μόνο το παράπονο και τον πόνο του ανθρώπου ή δεν αρκούνται στην καταγγελία των κακών κειμένων, αλλά υπενθυμίζουν συνεχώς στον αναγνώστη τα δικαιώματά του, υπερασπίζονται την έννοια της ισότητας ή της αντίστασης σε κάθε μορφή κακοποίησης και καταπίεσης, διαμαρτύρονται για τους άδικους πολέμους που οδηγούν στην εξαθλίωση των λαών. «Τι είναι η ποίηση...», γράφει ο Πολωνός ποιητής *Cheslav Milosz* (1911-2004), «που δε σώζει/Εθνη και λαούς;/ Συνενοχή με τις επίσημες ψευτιές /Τραγούδι μεθυσμένων που οι λαιμοί τους θα κοπούν σε λίγο». ¹³⁶

Τα θέματα δικαιοδοτικού ενδιαφέροντος, όπως και οι υπόλοιπες διαστάσεις του ανθρώπινου πολιτισμού, προβάλλονται από την ποίηση από διάφορες οπτικές γωνίες οι οποίες σαν σύνολο ολοκληρώνουν την εικόνα του νομικού κοινωνικού γίνεσθαι. Για παράδειγμα ο Αμερικανός ποιητής *Carl August Sanburg* (1878-1967) στο ποίημά του «Δικηγόροι» γράφει:

«Όταν οι ένορκοι καταθέτουν μια ετυμηγορία/μετά από εβδομάδες άμεσων και διασταυρωμένων εξετάσεων/ένθερμες συγκρούσεις δικηγόρων και ψύχραιμες αποφάσεις του δικαστή,/ υπάρχουν σημεία μεγάλης σιωπής---το τσάκισμα των αντιχείρων μένει στο τέλος---/...Ένας δικηγόρος υπεράσπισης καθαρίζει το λαιμό του και κρατιέται έτοιμος/ εάν η λέξη είναι «ένοχος» να υποβάλλει πρόταση για μια νέα δίκη...». ¹³⁷

¹³⁶ Λαϊνά, Μ., *Ξένη Ποίηση του 20^{ου} αιώνα* (μτφρ. Σπ. Τσακνιά), Θεσσαλονίκη: ΡΩΜΗ, 2021, σσ. 292-293.

¹³⁷ Kurlansky, A., «Carl August Sanburg, “Lawyers”» στο *Hamilton County Law Library*, 2021, διαθέσιμο: <https://lawlibrary.hamiltoncountyohio.gov/lawyer-by-carl-sandburg/>, ανακτήθηκε την 02-02-2024.

Ο εθνοπατέρας των Η.Π.Α. Benjamin Franklin (1706-1790) ασκεί κριτική στο νομικό σύστημα και τις φαινομενικά παράλογες αποφάσεις του, αναδεικνύει τον παραλογισμό των δικαστικών διαφορών και του οικονομικού οφέλους που έχουν οι δικηγόροι από τις συγκρούσεις των διαδίκων στους στίχους του ποιήματός του «Το όφελος από τη νομική»:

*«Δυο ζητιάνοι ταξιδεύουν μαζί,/ Ο ένας τυφλός, ο άλλος κουτσός/ Βρήκαν ένα στρείδι στο δρόμο/Το οποίο αξίωναν και οι δύο:/ Το θέμα πήρε τέτοιες διαστάσεις, που/ Αποφάσισαν να πάνε στο νόμο,/ Όπως κάνουν συχνά οι πλουσιότεροι ανόητοι/ Που τσακώνονται για ένα άχυρο/ Ένας δικηγόρος ανέλαβε την υπόθεση/ Που ήξερε ότι δουλειά του ήταν/ Να μην νοιαστεί ούτε για τη μια ούτε για την άλλη πλευρά/ Έτσι αυτός στη δικαιοσύνη την έδωσε/ και έτσι ο δικηγόρος την έλυσε/ Αυτό που ο καθένας θα έπρεπε να κάνει:/ Ο τυφλός ενάγων και ο κουτσός εναγόμενος να μοιραστούν/Το φιλικό δίκαιο της αμερόληπτης φροντίδας/Ένα κέλυφος για τον έναν, ένα κέλυφος για τον άλλον/ Η μέση είναι η αμοιβή του δικηγόρου ...».*¹³⁸

Ο δε Αμερικανός ποιητής Carl August Sanburg (1878-1967) στο ποίημα του «Οι δικηγόροι γνωρίζουν τόσα πολλά» σκιαγραφεί το επάγγελμα των δικηγόρων με τα μελανότερα χρώματα: «... οι δικηγόροι Μπομπ γνωρίζουν... τα πάντα, ακόμη και το τι έγγραψε ένας νεκρός... ακόμη και τη σκέψη ενός νεκρού...».¹³⁹ Αντίθετα, ο Άγγλος ποιητής Geoffrey Chaucer (1340-1400) στο έμμετρο λογοτεχνικό του έργο «Οι ιστορίες του Καντέμπουρι» δίνει μια άλλη διάσταση του δικηγορικού επαγγέλματος: «... μπορούσε να σχεδιάσει ένα συμβόλαιο με τόση σαφήνεια, που κανείς άνθρωπος δεν θα μπορούσε να σφάλει».¹⁴⁰

Καυστικό χαρακτηρίζεται και το ποίημα του Τίτου Πατρίκιου «Οι δικαστές» όσο αφορά το δικαστικό λειτούργημα. Οι στίχοι του απεικονίζουν τους εκπροσώπους του νόμου να λειτουργούν επιδερμικά, θίγοντας την αδυναμία τους να εγκύψουν σε βαθύτερη διερεύνηση του εκάστοτε ανακύπτοντος ζητήματος για να αποδώσουν δικαιοσύνη κυριευμένοι από τα πάθη τους και τις αδυναμίες τους:

¹³⁸ Franklin, B., «Το όφελος από τη νομική» στο *All poetry*, 2016, διαθέσιμο: <https://allpoetry.com/Benjamin-Franklin>, ανακτήθηκε την 02-02-2024.

¹³⁹ Sanburg, C.A., «Οι δικηγόροι γνωρίζουν τόσα πολλά» στο *All poetry*, 2016, διαθέσιμο: <https://allpoetry.com/Geoffrey-Chaucer>, ανακτήθηκε την 02-02-2024.

¹⁴⁰ Shaucer, G., «The Canterbury Tales: General Prologue» στο *Poetry Foundation*, διαθέσιμο: <https://www.poetryfoundation.org/poem/43926/the-canterbury-tales-general-prologue>, ανακτήθηκε την 02-02-2024.

*«Κι αντίκρυ μου κάθισαν οι δικαστές./Ο ένας πόρνος, μπεκρής και τετραπέρατος/
κρυφά χλευάζοντας και φανερά δοξολογώντας/ μίαν εξουσία που τον ξέρει και τον
χρειάζεται./ Ο άλλος αδιάφορος για ό,τι δεν ήτανε δικό του/ προσυπογράφοντας το
καθετί που του ζητούσαν/ φτάνει ν' ακούει επαίνους για τις επιδόσεις του...».¹⁴¹*

Κριτική στους δικαστές ασκεί και ο Ασημάκης Πανσέληνος (1903-1984) στο «Τριμελές Πλημμελειοδικείο». Με τους στίχους του επιχειρεί να ωθήσει τους κρίνοντες, που το καθήκον τούς υπαγορεύει να μεριμνούν για την εκτέλεση της βούλησης του νομοθέτη, να μπουν σε μια διαδικασία ενδοσκόπησης. Είναι ο μόνος τρόπος, φρονεί ο ποιητής, να αποκτήσουν βαθύτερη γνώση του εαυτού τους, να αναστοχαστούν πάνω στις προκαταλήψεις, τις παγιωμένες στάσεις και πεποιθήσεις τους, να συνειδητοποιήσουν πιθανόν αθέατες επιρροές που υφίστανται και να προσπαθήσουν να τις αλλάξουν:

«Πάνω στην ξύλινη έδρα καθισμένοι,/ μια γνώμη, μια καρδιά ευχαριστημένη,/ τρεις ομοιόμορφοι, ήσυχοι ανθρωπάκοι/ κι ο εισαγγελέας, με Φαίρμπανξ μουστακάκι!/ Ένας εργάτης κάθεται στον πάγκο.../Ο πρόεδρος είναι μάνα στη δουλειά του/ κι είναι αυστηρός στα ήθη και στους τρόπους,/ κοιτάει το νόμο μέσα από τα γυαλιά του/ και μέσα από τον νόμο τους ανθρώπους/ «Δύο χρόνια φυλακή και εξορία»/ και τον ακούει ο εργάτης καθιστός.../Πάνω στην ξύλινη έδρα καθισμένοι,/ μια γνώμη μια καρδιά ευχαριστημένη,/ δικάζουνε τον κλέφτη, τον αλήτη/ κι απέ παίρνουν το τραμ και πάνε σπίτι./ τρων και μιλάν για το Άδικο με πάθος/ διδάσκουν στα παιδιά τους ηθική/ βέβαιοι αυτοί πως είναι κατά βάθος/ πιο τίμιοι απ' όσους κλείνουν στη φυλακή.»¹⁴²

Στον ίδιο τον νόμο αναφέρεται ο Αμερικανός ποιητής Edgar Lee Masters (1868-1950) στο ποίημά του «Hod Putt». Οι στίχοι του που εμπεριέχονται στην ανθολογία του *Spoon River Anthology* παρουσιάζουν το δικαιοκώ σύστημα και τις τακτικές του σκληρές και απάνθρωπες, εστιασμένες στην εξυπηρέτηση των εξουσιαστικών διαθέσεων και στην ικανοποίηση της ανάγκης των λίγων και προνομιούχων να χειραγωγούν το σύνολο των πολιτών. Ειδικότερα ο ποιητής γράφει:

«Εδώ βρίσκομαι δίπλα στον τάφο/ του Γέρου Bill Piersol/ Που πλούτισε από τις συναλλαγές του με τους ινδιάνους/ Και ο οποίος στη συνέχεια έκανε χρήση του

¹⁴¹ Πατρίκιος, Τ., «Ποιήματα Α' 1943-1959», Αθήνα: Εκδόσεις Κίχλη, 2017, σ. 407.

¹⁴² Πανσέληνος, Α., «Τριμελές Πλημμελειοδικείο», διαθέσιμο: <https://www.witzikas.wordpress.com>, ανακτήθηκε την 12-12-2023.

*πτωχευτικού νόμου/ Και έγινε πλουσιότερος από ποτέ/ Εγώ που κουράστηκα
μεγαλωμένος μέσα στη φτώχεια/ Και παρατηρώντας πως ο Γέρο Bill Piersol και
άλλοι έγιναν πλούσιοι/ Λήστεψα ένα ταξιδιώτη μια νύχτα δίπλα/ Στο Proctor's
Grove/ Τον σκότωσα άθελά μου/ Γι' αυτό δικάστηκα και κρεμάστηκα/ Αυτός ήταν
ο τρόπος μου να χρεοκοπήσω/ Τώρα εμείς που χρησιμοποιήσαμε τον πτωχευτικό
νόμο/ Με το δικό μας τρόπο/ Αναπαυόμαστε ειρηνικά δίπλα-δίπλα».¹⁴³*

Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η οπτική γωνία του Αμερικανού ποιητή William Cullen Bryant (1794-1878) που γράφει ποιήματα ενώ παράλληλα ασκεί δικηγορία κατά την περίοδο διαμόρφωσης του αμερικανικού δικαίου. Ο ποιητικός του λόγος αποτυπώνει το ταξίδι του, μια εξερεύνηση της διαμάχης μεταξύ φυσικού δικαίου και νομικού θετικισμού, που στο πλαίσιο της ανθρώπινης ηθικής ευθύνης προσθέτει τη δικαιοσύνη στις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας σε μια αιτιατά καθορισμένη φυσική τάξη.¹⁴⁴ Στο ποίημα «Αρουραίοι και ποντίκια» (1839) απεικονίζει την κυριαρχία του δυνατού επί του αδυνάτου, η οποία εμπεριέχεται στη φυσική τάξη και η οποία ανατρέπεται από το νομικό σύστημα της Αμερικής, ένα σύστημα που στηρίζεται στον ορθό λόγο, την ισότητα και τη δικαιοσύνη, προστατεύοντας το αδύναμο μέρος της κοινωνίας και εξασφαλίζοντας τη δημοκρατία:

*«Μια φορά κι έναν καιρό, .../μέσα σε ένα μικρό κτίριο/ ένα έθνος άνθισε στη δόξα
του/ του οποίου οι πολίτες ήταν αρουραίοι και ποντίκια./Οι πολιτικοί
ενημερούσαν/ αναζητώντας το θαύμα/ βασισμένοι σε λογικούς νόμους/ και ίσα
δικαιώματα των παρασίτων:-/καλά σχεδιασμένα, ώστε να προστατεύουν το κοινό
καλό/ και να κρατούν καθαρή την ερμείνα της δικαιοσύνης».¹⁴⁵*

Ποιητικά έργα που μιλούν για τη λειτουργία της δικαιοσύνης έχουν γράψει και σύγχρονοι ποιητές-νομικοί. Ο Αμερικανός ποιητής Lawrence Joseph, λόγου χάρη, ανακαλεί τις εμπειρίες του από την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος στο ποίημά του «Variations on variations on a Theme»:

¹⁴³ Masters, E.L., «Hod Putt» στο *All poetry*, 2016, διαθέσιμο: <https://allpoetry.com/Edgar-Lee-Masters>, ανακτήθηκε την 12-12-2023.

¹⁴⁴ Richman, St.M., *William Cullen Bryant and The Poetry of Natural Law*, The University of Akron, Ιούλιος 2015, διαθέσιμο: <https://ideaexchange.uakron.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1453&context=akronlawreview>, ανακτήθηκε την 05-02-2024.

¹⁴⁵ Richman, St.M., *ό.π.*

«Και έτσι είναι το δίκαιο. Να φέρει στο φως τα πιο κρυμμένα βάθη. Η έννομος ουρλιάζει στον συνήγορο υπεράσπισης, τον διάβολο που την κοιτάζει έντονα, κάνοντάς την τρελή. Η έντονη πίεση που σχηματίζει την αλήθεια, όλη την αλήθεια, τίποτ' άλλο εκτός από προτάσεις».¹⁴⁶

Εν κατακλείδι, η ποίηση και το δίκαιο είναι δύο εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού που συνδέονταν ανέκαθεν μεταξύ τους. Οι μελέτες που έχουν διεξαχθεί έχουν βοηθήσει να αντληθούν στοιχεία σχετικά με τους κανόνες δικαίου, τόσο εκείνους που ίσχυαν κατά το παρελθόν όσο και των πιο πρόσφατων εποχών, οι οποίες καταδεικνύουν την άμεση ή έμμεση επίδραση που ασκούσαν και ασκούν στην ευρύτερη κοινωνία εν γένει και ειδικότερα στους ποιητές, όχι μόνο αυτές καθαυτές οι νομοθετικές ρυθμίσεις, αλλά και οι παράγοντες που «διαχειρίζονται» την εφαρμογή τους. Επίσης οι έρευνες έχουν αποδείξει ότι η ανάγνωση ποιημάτων είναι μια διεργασία που παρέχει στον νομικό τα εχέγγυα να αναπτύξει έναν εσωτερικό διάλογο σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ασκεί δημόσια εξουσία, προκειμένου να ανακαλύψει σε ποιο βαθμό υπερασπίζεται το γράμμα του νόμου και ως εκ τούτου προασπίζεται το σύγχρονο σύστημα αξιών που πρέπει να διέπει μια κοινωνία.

¹⁴⁶ Eberle, E., Grossfeld, B., *ό.π.*, σσ. 382.

4. Η δημιουργική διαδικασία ως εργαλείο μεταρρύθμισης του νόμου

Τα τελευταία χρόνια πολλοί συγγραφείς ταυτίζονται με τη θέση ότι τα έργα του έντεχνου γραπτού λόγου μπορούν να ασκήσουν πολύτιμη κριτική στην απονομή δικαιοσύνης, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στη νομοθετική μεταρρύθμιση. Αντίθετα, οι επικριτές τους έχουν την πεποίθηση ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν την επιρροή τους στην αλλαγή των κανόνων δικαίου και ότι ο ρόλος που διαδραματίζουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι τους στερεί τη δυνατότητα να συμβάλουν σε οποιονδήποτε μετασχηματισμό της έννομης τάξης. Διότι οι συγγραφείς που πραγματεύονται κοινωνικά ζητήματα καταπιάνονται με το κίνημα για κοινωνική αλλαγή, αντί να συμμετέχουν ενεργά στο δικαιοδοτικό έργο.

4.1. Η συμβολή του λογοτεχνικού κανόνα στη μεταρρύθμιση του νομοθετικού έργου

Ένα από τα πιο συζητημένα παραδείγματα πεζογραφίας που θεωρείται ότι έχει συμβάλλει στη νομική μεταρρύθμιση είναι ο *Ζοφερός Οίκος* του Charles Dickens. Σύμφωνα με τον Βρετανό συγγραφέα και λογοτέχνη George Orwell (1903-1950), ο Dickens είχε πρόθεση να ασκήσει κριτική στην κοινωνία, όμως εν τέλει η κριτική του εστίασε περισσότερο στην ηθική της παρά στη μεταρρύθμιση της έννομης τάξης.¹⁴⁷ Στο *Ζοφερό Οίκο* συγκεκριμένα, αναφέρει ο Βρετανός συγγραφέας, δεν σημειώνεται καμία εποικοδομητική πρόταση για την εφαρμογή ενός διαφορετικού νομικού συστήματος από αυτό που ήδη ίσχυε στην εποχή του, ούτε φαίνεται ότι επιδιώκεται η ανατροπή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, καθώς το μυθιστόρημα βάζει περισσότερο κατά της ανθρώπινης φύσης παρά κατά του νόμου.¹⁴⁸

Το κίνημα για τη μεταρρύθμιση της υπάρχουσας νομοθεσίας ξεκίνησε το 1852, πριν δηλαδή τη δημοσίευση του *Ζοφερού Οίκου*.¹⁴⁹ Ωστόσο οι αδικίες της δικαστικής εξουσίας εξακολουθούσαν να υφίσταντο και μετά τις μεταρρυθμίσεις. Ο Αυστραλός καθηγητής της νομικής σχολής Kieran Dolin θεωρεί ότι ο Dickens αντί να ασκήσει πίεση για να τροποποιηθεί το σύνολο των κανόνων που ρύθμιζαν την κοινωνική συμβίωση,

¹⁴⁷ Orwell, G., «A Collection of Essays» στο *Wertheim*, τ. 82, 1946, σ. 117.

¹⁴⁸ Orwell, G., *ό.π.*, σ. 120.

¹⁴⁹ Dolin, K., *ό.π.*, σ. 15.

προσπάθησε να επηρεάσει τη μεταρρύθμισή τους απεικονίζοντας στο μυθιστόρημά του τις αδυναμίες τους.¹⁵⁰ Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Αμερικανός δικηγόρος Joseph Tartakovsky, ο οποίος επισημαίνει ότι ο εν λόγω συγγραφέας ήταν δικηγόρος στο «δικαστήριο της κοινής γνώμης» και όπως για τους δικηγόρους έτσι και για τους μυθιστοριογράφους η καλύτερη ιστορία είναι αυτή που κερδίζει.¹⁵¹ Ο ίδιος ο Dickens δεν μπορούσε να κάνει μεταρρυθμίσεις για να προστατεύσει τους πελάτες του ή για να σχεδιάσει δικαιότερους νόμους. Για το λόγο αυτό συνεργάστηκε στενά με τους συναδέλφους του που ασκούσαν δικηγορία, προκειμένου να επισημάνει τις βελτιώσεις που χρειαζόταν το νομικό σύστημα. Αν και οι μελετητές δεν μπορούν να υποδείξουν την άμεση επίδραση που μπορεί να είχε ο *Ζοφερός Οίκος* στη διαμόρφωση της βούλησης του νομοθέτη κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, η υπόθεση *Jarndyce v. Jarndyce*, που αφορά στη διαθήκη στην οποία εστιάζει ο συγγραφέας με την πλοκή του μυθιστορηματός του, η εγκυρότητα της οποίας εκδικάστηκε από το αγγλικό Πρωτοδικείο, έγινε αναμφισβήτητο σημείο αναφοράς των επικρίσεων που δέχτηκε το Πρωτοδικείο της Αγγλίας.¹⁵² Σήμερα ο *Ζοφερός Οίκος* αναφέρεται συχνά για τις επιστημονικές πληροφορίες που παραθέτει, οι οποίες αφορούν τη νομική δεοντολογία.¹⁵³

Το μυθιστόρημα *The Jungle* (1906) έχει πάρει επίσης τα εύσημα για τη συμβολή του στη μεταρρύθμιση του νομοθετικού έργου. Το συγκεκριμένο πεζογράφημα θεωρήθηκε εξαιρετικά επιτυχημένο, δεδομένου ότι πούλησε πάνω από 25.000 αντίτυπα μέσα σε έξι εβδομάδες από την έκδοσή του.¹⁵⁴ Σύμφωνα με τον Richard Posner, έχει αναγνωριστεί ότι οδήγησε στην ομοσπονδιακή ρύθμιση της επεξεργασίας τροφίμων, καθώς συνέβαλε στη θέσπιση του νόμου «των καθαρών τροφίμων και φαρμάκων».¹⁵⁵ Εκατομμύρια αναγνώστες «αρρώστησαν» από τις εικόνες που αποτυπώθηκαν με τις ζωντανές περιγραφές του Upton Sinclair (1878-1967) στις σκηνές επεξεργασίας του κρέατος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ξεσηκωθεί η κοινή γνώμη ως προς την ιδέα της επιθεώρησης του κρέατος καθαρών τροφίμων και φαρμάκων και να αναγκαστεί ο Πρόεδρος των Η.Π.Α. Franklin Roosevelt

¹⁵⁰ Lobban, M., «Preparing for Fusion: Reforming the Court of Chancery: Part One» στο *LHR*, τ. 22, 2004, σσ. 383-428, όπως τίθεται στο Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 15-16.

¹⁵¹ Tartakovsky, J., «Dickens v. Lawyers» στο *The Opinion Pages New York Times* (online εκδόσεις), Νέα Υόρκη, 6 Φεβρουαρίου 2012, Α 23.

¹⁵² Dolin, K., *ό.π.*, σ. 16.

¹⁵³ Dolin, K., «Continuing Professional Education in Legal Ethics through Literature: An Example Using Dickens' Bleak House» στο *Law and Humanities*, 6(1), 2012, σσ. 111- 112.

¹⁵⁴ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 458.

¹⁵⁵ Sinclair, U., *ό.π.*, σ. 145, όπως παραπέμπεται στο Pure Food and Drug Act, 1906.

να διατάξει τους κυβερνητικούς ερευνητές να ετοιμάσουν μια έκθεση για τα εργοστάσια του Σικάγο, η οποία αποδείχτηκε «σχεδόν τόσο επαναστατική όσο και το μυθιστόρημα».¹⁵⁶ Το 1906 ο Franklin Roosevelt υπέγραψε νομοσχέδιο που ρύθμιζε τον χειρισμό και την επεξεργασία του κρέατος. Αναμφίβολα, όταν έγραφε το αφήγημά του ο Sinclair ως στόχο του είχε τις μεταρρυθμίσεις της νομοθεσίας, καθώς πίστευε ότι η δύναμη της εμπειρικής έρευνας και έκθεσης «των γεγονότων» θα οδηγούσαν μια δημοκρατική κοινωνία στην αλλαγή των σχετικών ρυθμίσεων και ότι αν οι πολίτες αντιλαμβάνονταν τι ακριβώς συνέβαινε σε κάποιες επιχειρήσεις θα ξεσηκωνόνταν για να απαιτήσουν τη διακοπή τους.

Δυστυχώς, το μυθιστόρημα είχε στην πραγματικότητα το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που προσδοκούσε ο δημιουργός του. Η ανησυχία του συγγραφέα αφορούσε κυρίως στους εργάτες της βιομηχανίας και τις οικογένειές τους και όχι τόσο στους ανθυγιεινούς τρόπους παραγωγής κρέατος. Κυρίως ευελπιστούσε το έργο του να συμβάλει στη διαδικασία απελευθέρωσης της εργατικής τάξης από την εκμετάλλευση των εργοδοτών της, όμως οδήγησε στη δημιουργία δυσκολότερων συνθηκών για το εργατικό δυναμικό, το οποίο εφάρμοσε τα πρότυπα υγιεινής που θεσμοθετήθηκαν.¹⁵⁷ Απογοητευμένος από τα αποτελέσματα της νομοθετικής μεταρρύθμισης, ο Sinclair έγραψε: *Στόχευα στην καρδιά του κοινού... και κατά λάθος τη χτύπησα στο στομάχι*. Ακόμη και σήμερα οι αναγνώστες εξακολουθούν να δίνουν πολύ λίγη προσοχή στην εκμετάλλευση των εργατών, αν και τίθεται στο επίκεντρο του βιβλίου του Sinclair.

4.2 Ο ρόλος της δημιουργικής συγγραφής στην κοινωνία

Μια ομάδα μελετητών θεωρεί ότι λόγω του ρόλου που διαδραματίζουν τόσο τα έργα της δημιουργικής διαδικασίας στην κοινωνία όσο και οι ίδιοι οι δημιουργοί τους, η τέχνη του γραπτού εντέχνου λόγου δεν έχει τη δυνατότητα να συνεισφέρει στην αναδόμηση της κοινωνίας.¹⁵⁸ Υποστηρίζουν δηλαδή ότι τίθεται ένας περιορισμός στους δημιουργούς, ο οποίος τους αναγκάζει να παραμείνουν μακριά από κάθε προσπάθεια κοινωνικών αλλαγών, καθώς η λογοτεχνική τους δεινότητα αρκείται στην ευχαρίστηση που παρέχει η ερμηνεία ενός κειμένου ή η κατανόηση ενός ποιήματος. Η δε αποτελεσματικότητά της αφορά το επίπεδο της εννοιολογικής ανάλυσης και δεν περιλαμβάνει την προτροπή

¹⁵⁶ Sinclair, U., *ό.π.*, σσ. 144-145.

¹⁵⁷ Sinclair, U., *ό.π.*

¹⁵⁸ Fish, St., *ό.π.*, 1988β, σσ. 138-139.

διευθέτησης μιας λίστας κοινωνικών θεμάτων. Ενδεχομένως, πολλά από τα δημιουργήματά τους να περιέχουν προτάσεις, όμως αυτές δεν επικεντρώνονται στην επίλυση θεμάτων άμεσης προτεραιότητας, αλλά παρέχουν απλώς το υλικό που επιτρέπει στον αναγνώστη να διερευνήσει βαθύτερα το περιεχόμενο και το νόημα του κείμενου που διαβάσει. Όσον αφορά δε στην πεποίθηση ότι οι ποιητές είναι οι «ανομολόγητοι νομοθέτες» του κόσμου, ο Stanley Fish, θεωρητικός της λογοτεχνίας και μελετητής του δικαίου, απαντά ότι πρόκειται για ισχυρισμό αφηρημένο και δύσκολα επαληθεύσιμο.¹⁵⁹

Ο Fish δηλώνει επίσης κατηγορηματικά ότι τα αποτελέσματα των δράσεων ενός καλλιτέχνη περιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την επιστημονική του κατάρτιση ή το επιστημονικό του περιβάλλον. Κι αν κάποιος που ασχολείται με τη δημιουργική συγγραφή ισχυρίζεται ότι το έργο του στοχεύει να θεμελιώσει μια «γενικότερη, ενοποιημένη» σοφία, στην πραγματικότητα καταπιάνεται με τη δουλειά κάποιου άλλου τομέα. Τα αντικείμενα ενός πεδίου δημιουργούνται από το λεξιλόγιο των συγκεκριμένων εργασιών με τις οποίες πραγματώνονται σε συνάρτηση με τους σκοπούς που επιτελούν. Αν δηλαδή ένας συγγραφέας αξιοποιήσει διαφορετικές εργασίες για να προβάλει ένα αντικείμενο, το αποτέλεσμα των εργασιών του δεν θα αναδείξει τελικά την πολυπλοκότητα του αντικειμένου του, αλλά τη δημιουργία ενός διαφορετικού αντικείμενου.¹⁶⁰ Από αυτή την άποψη, όσοι καταπιάνονται με τη δημιουργική συγγραφή ασκούν μικρή επιρροή στην αλλαγή της πολιτικής πραγματικότητας, γιατί όσο ασχολούνται με το δημιούργημά τους κανένας άλλος εκτός από τους κριτικούς της λογοτεχνίας δεν τους ακούει. Άλλωστε, αν οι κριτικοί καταπιάνονταν με θέματα που δεν αφορούσαν τη λογοτεχνική κριτική, προκειμένου να θεωρούνται πολιτικά πιο αποτελεσματικοί, τότε δεν θα ασκούσαν λογοτεχνική κριτική αλλά κάτι διαφορετικό. Ασφαλώς, η κριτική του έντεχνου γραπτού λόγου κατέχει ουσιαστική θέση στη συνείδηση του κοινού, ωστόσο η κοινωνία μας σήμερα δεν επιτρέπει στις ερμηνείες των λογοτεχνικών έργων να συνδεθούν με θέματα που συζητούνται στον πολιτικό στίβο.¹⁶¹

Απαντώντας στο επιχείρημα ότι ορισμένα κείμενα όπως τα φεμινιστικά γραπτά έχουν ασκήσει επίδραση στη δημόσια σφαίρα, ο Fish λέει ότι αυτό δεν αποδεικνύει ότι μια ακαδημαϊκή εργασία μπορεί να ασκεί επιρροές σε μια ευρύτερη κοινωνική

¹⁵⁹ Fish, St., *Professional Correctness: Literary Studies and Political Change*, H.P.A.: Oxford University Press Incorporated, 1995, όπως παραπέμπεται στο Baron, J., *ό.π.*, σ. 1078.

¹⁶⁰ Fish, St., *ό.π.*, 1995, σ., 137.

¹⁶¹ Fish, St., *ό.π.*, 1995, σσ. 50-53, 64-65.

πραγματικότητα, αλλά ότι ορισμένοι διαμεσολαβητές, όταν ήδη συμβαίνουν αλλαγές στο κοινωνικό γίνεσθαι, συνδέουν την ακαδημαϊκή εργασία τους με τις αλλαγές αυτές. Τα λογοτεχνικά πλαίσια, ο Fish φρονεί, χρησιμοποιούν συχνά μια ακαδημαϊκή εργασία για να υποστηρίξουν ήδη υπάρχοντα επιχειρήματα και ιδέες. Αυτά τα εξωλογοτεχνικά πλαίσια παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεπηρέαστα από την λειτουργία της δημιουργικής συγγραφής.¹⁶² Πιθανόν η λογοτεχνική κριτική μπορεί πράγματι να επιφέρει μακροπρόθεσμα αποτελέσματα, όμως μια κοινωνική μεταρρύθμιση απαιτεί γενική αναδιάρθρωση της επιρροής και της δύναμής της στην κουλτούρα και τη συνείδηση του αναγνώστη και θεατή, κάτι που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο από τους ανθρώπους που δηλώνουν πρόθυμοι να το κάνουν.¹⁶³

Άλλοι μελετητές ταυτίζονται με τη θέση ότι η ανάγνωση μυθοπλασίας μπορεί να έχει ηθικές και πολιτικές προεκτάσεις, δεδομένου ότι η πληροφόρηση και η πειθώ επηρεάζουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου και τα συγκεκριμένα έργα διαθέτουν την ικανότητα να πληροφορούν και να πείθουν.¹⁶⁴ Όμως, η πολιτική ή άλλη συμπεριφορική επιρροή ενός λογοτεχνικού έργου είναι «στο ζενίθ» τη στιγμή ή λίγο μετά αφότου το έργο εκδίδεται, όταν δηλαδή δεν έχει γίνει ακόμη κλασικό αλλά αποτελεί μέρος της ποπ κουλτούρας.

Ο Joseph Duong, καθηγητής του Baylor University School of Law, αν και αμφιβάλλει για την ικανότητα της τέχνης να συνεισφέρει στο δίκαιο με ποικίλους τρόπους, πιστεύει ωστόσο ότι η ρητορική δύναται να βοηθήσει ουσιαστικά προς αυτήν την κατεύθυνση, προωθώντας τον κοινωνικό ακτιβισμό, ο οποίος μπορεί να οδηγήσει στη νομοθετική μεταρρύθμιση.¹⁶⁵ Διότι η ρητορική δεινότητα που επιδεικνύουν οι συγγραφείς όταν εκφράζουν ιδέες και συναισθήματα στα έργα τους, έχει τη δύναμη να γεννήσει ιδέες και συναισθήματα στον αναγνώστη, που θα του εμφανιστούν ως «αλήθειες» και θα τον πείσουν να εμπλακεί στον κοινωνικό ακτιβισμό και στον μετασχηματισμό του νόμου και της νομολογίας.¹⁶⁶

Την άποψη αυτή συμμερίζονται ο Ian Ayres, καθηγητής του Yale Law School και ο συγγραφέας J. Ashburn, καθώς υποστηρίζουν ότι ένας χαρακτήρας σε μια ταινία, για παράδειγμα, μπορεί να δώσει φωνή σε εκείνους που δεν έχουν, βοηθώντας τους να

¹⁶² Fish, St., *ό.π.*, 1995, σ. 91.

¹⁶³ Fish, St., *ό.π.*, 1995, σσ. 68-69.

¹⁶⁴ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ 457.

¹⁶⁵ Duong, W. N., *ό.π.*, σσ. 13-14.

¹⁶⁶ Duong, W. N., *ό.π.*, σσ. 13-14.

μιλήσουν και να ασκήσουν πιέσεις, προκειμένου να τροποποιηθεί η έννομη τάξη για το κοινό καλό.¹⁶⁷ Ο Ayres εξετάζει ιστορίες γυναικών που αποκλείονται από τους κανόνες δικαίου, αλλά αναγνωρίζονται από τα έργα της δημιουργικής συγγραφής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα καταπίεσης της γυναικείας φωνής θεωρεί την υπόθεση *United States v. Morrison* (2000), η οποία εκδικάστηκε μετά τη μήνυση που άσκησε η πρωτοετής φοιτήτρια Christy Brzonkala για την επίθεση που δέχτηκε το 1994 στην πανεπιστημιούπολη Virginia Tech από τον Antonio Morrison, τον James Crawford και δυο άλλους φοιτητές, επικαλούμενη τον νόμο για τη βία κατά των γυναικών του άρθρου 13981/1994 του Κογκρέσου. Το Περιφερειακό Δικαστήριο της Βιρτζίνια που την εκδίκασε, στηριζόμενο στην τροπολογία του Συντάγματος η οποία περιόριζε την ομοσπονδιακή εξουσία σε σχέση με την πολιτειακή, αποφάνθηκε ότι ο εν λόγω νόμος για τη βία των γυναικών υπερέβαινε τις εξουσίες του Κογκρέσου. Η απόφαση του Περιφερειακού Δικαστηρίου της Βιρτζίνια, η οποία ουσιαστικά ακύρωνε τη βούληση του νομοθέτη που έδινε το δικαίωμα στα θύματα βίας να μηνύουν τους επιτιθέμενους σε ομοσπονδιακό δικαστήριο, επικυρώθηκε στις 15-5-2000 από την πλειοψηφία των δικαστών -πέντε ήταν υπέρ και τέσσερις κατά- που συγκροτούσαν το Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. Ο Ayres συγκρίνει το σκεπτικό της συγκεκριμένης δίκης με το μυθιστόρημα *A Thousand Acres: A Novel* (1991) της Αμερικανίδας συγγραφέως Jane Smiley, το οποίο θίγει το ζήτημα της βίας κατά των γυναικών, η οποία (βία) στο πεζογράφημα αντιμετωπίζεται ως καθαρά οικογενειακή υπόθεση.¹⁶⁸

Εν ολίγοις αμφισβητείται από αρκετούς ερευνητές το γεγονός ότι τα έργα της δημιουργικής διαδικασίας, λόγω των χαρακτηριστικών που τα διακρίνουν και της θέσης που κατέχουν στην κοινωνία, ασκούν επιρροή στην αλλαγή του συλλογικού πράττειν και στους νόμους της πολιτείας. Αν και συχνά ο λογοτεχνικός κανόνας παρουσιάζει θέματα που θυμίζουν εκείνα της κοινωνικής μεταρρύθμισης, στην πραγματικότητα όμως δεν διαδραματίζει τόσο σοβαρό ρόλο στην κοινωνική αλλαγή. Αυτό βέβαια μπορεί να μη συμβαίνει πάντα, καθώς υπάρχουν παραδείγματα δημιουργών τα έργα των οποίων αμφισβητούν την ιδέα ότι ο ρόλος τους δεν τους επιτρέπει να συμβάλλουν στην αλλαγή της υφιστάμενης νομοθεσίας. Αλλά και παραδείγματα που καταδεικνύουν ότι η αλλαγή που επήλθε στο γράμμα του νόμου δεν ήταν εκείνη που επιδίωκε ο συγγραφέας τους.

¹⁶⁷ Duong, W. N., *ό.π.*, σσ. 13-14.

¹⁶⁸ Ayres, S., «The Silent Voices of the Law» στο Law, M., (εκδ.) *Literature and Law*. Rodopi, Νέα Υόρκη, 2004.

4.2.1 Αναπτύσσοντας τις ηθικές ικανότητες του αναγνώστη/θεατή

Αντιγνώμια έχει αναπτυχθεί και στο ζήτημα της δυνατότητας του έντεχνου γραπτού λόγου να αναπτύσσει τις ηθικές ικανότητες του αναγνώστη/θεατή. Συγκεκριμένα οι ακαδημαϊκοί της *Οικονομικής ανάλυσης του δικαίου* υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν πολλά που θα μπορούσε να κάνει ένας συγγραφέας για να διδάξει και να αναπτύξει τις ηθικές και δημιουργικές ικανότητες του ατόμου που διαβάσει λογοτεχνία. Διότι, ενώ οι αναλυτικές ικανότητες και η γνώση μπορούν να διδαχθούν, η οξυδέρκεια, η συνήθεια να εξετάζει ο αναγνώστης σε βάθος κάθε κείμενο που διαβάσει, είναι θέμα χαρακτήρα και δεν μπορεί να αποκτηθεί μέσω της εκπαίδευσης.¹⁶⁹ Βέβαια δεν αποκλείεται να υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ της άσκησης ηθικών, κοινωνικών και πολιτικών αρετών και των μαθημάτων των πανεπιστημιακών σχολών, αλλά οι επιπτώσεις τους είναι δυνητικές, δεν μπορούν να σχεδιαστούν ή να στοχευτούν. Επομένως, η ανάγνωση έργων δημιουργικής συγγραφής είναι απίθανο να ενδυναμώσει τις ηθικές ιδιότητες του αναγνώστη τους.¹⁷⁰

Τις παραπάνω θέσεις αποδοκιμάζουν οι θιασώτες της σχολής *Δίκαιο και Λογοτεχνία* που διατείνονται ότι από τη στιγμή που οι αφηγήσεις των μυθοπλαστών έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν μια υποκατάστατη εμπειρία, η οποία επιτρέπει στο κοινό της να συμμετέχει σε καταστάσεις που δεν γνωρίζει, ουσιαστικά συνδράμει στο να αποκτήσει ο αναγνώστης/θεατής ενσυναίσθηση και συμπάθεια για ανθρώπους και καταστάσεις που δεν θα ένιωθε αν δεν του τις αποκάλυπταν τα έργα του λογοτεχνικού κανόνα.¹⁷¹ Άλλωστε, σκοπός του έντεχνου λόγου είναι η σκιαγράφηση «πραγμάτων που μπορούν να συμβούν» στην ανθρώπινη ζωή. Η πραγμάτωση αυτού του στόχου επιτρέπει σε όσους μελετούν ανάλογα δημιουργήματα να αντιληφθούν ή να φανταστούν άλλους κόσμους, δηλαδή να παρακολουθήσουν τη ζωή των συνανθρώπων τους και να κατανοήσουν τα συναισθήματα και τις επιθυμίες που προβάλλουν οι πράξεις τους.¹⁷² Το γεγονός ότι τα αφηγήματα δίνουν μια στενή και οικεία εμπειρία σε χαρακτήρες, οι οποίοι μπορεί να προκαλέσουν συναισθήματα και να κάνουν τους αναγνώστες/θεατές τους να αισθανθούν ότι εμπλέκονται άμεσα στην υπόθεση που παρακολουθούν, τους βοηθά να αναπτύξουν τη συμπάθεια και την κατανόησή τους για την ανθρώπινη φύση εν γένει.¹⁷³

¹⁶⁹ Fish, St., *Save the World on Your Own Time*, Η.Π.Α.: Oxford University Press, 2008.

¹⁷⁰ Posner, R., *Law and Literature*, Η.Π.Α.: Harvard University Press, 2^η έκδ., 1998.

¹⁷¹ Nussbaum, M., *Poetic Justice: The Literature Imagination and Public Life*, Η.Π.Α.: Beacon Press, 1997, όπως παραπέμπεται στο Ward, I., «Literature and the Legal Imagination» στο *NILQ*, τ. 49, 1998, σ. 167.

¹⁷² Nussbaum, M., *ό.π.*, όπως παραπέμπεται στο Posner, R., *ό.π.*, σ. 478.

¹⁷³ Menkel-Meadow, C., *Telling stories in Law School: using Case Studies to teach Legal*, σ. 792.

Εκτός των άλλων, μια ομάδα νομικών υποστηρίζει, τα έργα του λογοτεχνικού κανόνα μπορούν να διευρύνουν τους συναισθηματικούς μας ορίζοντες δημιουργώντας μας συναισθηματικές αντιδράσεις πάνω σε εμπειρίες που δεν διαθέτουμε.¹⁷⁴ Ο συγγραφέας Charles Chesnutt στο βιβλίο του *Το μεδούλι της Παράδοσης*, για παράδειγμα, επιτυγχάνει να ενδιαφερθούμε για το καλό των συνανθρώπων μας, η ζωή των οποίων είναι πιο μακρινή από τη δική μας.

Ωστόσο, κάποιοι ακαδημαϊκοί αμφισβητούν την ικανότητα των έντεχνων κειμένων να προκαλούν ενσυναίσθηση. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τη νουβέλα του Lawrence Joseph «*Lawyerland*», η οποία απεικονίζει πολλούς χαρακτήρες δικηγόρων από μια αρνητική οπτική, προσπαθούν να αποδείξουν ότι παρόμοια αναγνώσματα δεν καλλιεργούν πάντα την ενσυναίσθηση για μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, αλλά αντίθετα προκαλούν την αποξένωση και την απόγνωση κάποιων μελών της.¹⁷⁵

Αντικρούοντας το παραπάνω επιχειρήμα ο Patrick Glenn, καθηγητής της νομικής του McGill University, διατείνεται ότι μέσω των απεχθών χαρακτήρων της οι νομικοί που διαβάζουν τη συγκεκριμένη νουβέλα συνειδητοποιούν τον τύπο του συνηγούρου που δεν θα ήθελαν να είναι. Με τον τρόπο αυτό το εν λόγω πεζογράφημα συνδράμει στη διαμόρφωση της σκέψης τους και ως εκ τούτου και των πράξεών τους. Άλλωστε δεν είναι αναγκαίο το κοινό του να αισθάνεται ενσυναίσθηση και συμπάθεια μόνο για τους νομικούς χαρακτήρες του. Ο αναγνώστης του «*Lawyerland*» μπορεί να νιώθει ενσυναίσθηση για τον χαρακτήρα-διαρρήκτη, ο οποίος, ενώ διέπραξε έγκλημα, έπεσε θύμα του νομικού συστήματος και των παραγόντων του. Αυτή η υποκατάστατη εμπειρία που διεγείρει τη συμπάθεια και ενσυναίσθηση του μελετητή είναι ικανή να του διδάξει έναν νέο τρόπο ανάγνωσης και κατανόησης διαφόρων καταστάσεων αναπτύσσοντάς του τις ηθικές του ικανότητες.

Επίσης η φιλιανγνωσία μυθοπλασιών επιτρέπει να γίνεται αντιληπτό ότι μια κατάσταση μπορεί να είναι διαφορετική από μια άλλη και ότι κάθε άτομο χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητά του. Στο μυθιστόρημα *David Copperfield* του Dickens, αν και ο χαρακτήρας James Steerforth θεωρείται κακός, καθώς καταστρέφει τις ζωές των ανθρώπων γύρω του, η δυνατότητα του αναγνώστη/μελετητή να διακρίνει ότι ο εξαιρετικά περίπλοκος αυτός

¹⁷⁴ Posner, R., *ό.π.*, 1987, σ. 7.

¹⁷⁵ Krakoff, S., *ό.π.*, σ. 1742.

χαρακτήρας έχει βιώσει ένα ατυχές οικογενειακό ιστορικό μπορεί να τον οδηγήσει στην ανάπτυξη του συναισθήματος του ελέους.

Από την άλλη, η φιλόσοφος Martha Nussbaum προειδοποιεί λέγοντας ότι ο νομικός που ασχολείται απλώς με την ανάγνωση αφηγήσεων που διαδραματίζονται σε έναν μακρινό χρόνο και τόπο δεν μπορεί να αποκτήσει τις γνώσεις που είναι απαραίτητες να κατέχει. Όμως, αυτό δεν σημαίνει ότι η λογοτεχνική φαντασία δεν διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην οικοδόμηση μιας κατάλληλης ηθικής θεωρίας και στην ανάπτυξη των ικανοτήτων που είναι απαραίτητες για να γίνει πραγματικότητα αυτή τη θεωρία.¹⁷⁶

Ο Levy Warnken Byron, καθηγητής στο Notre Dame Law School University of Baltimore, αμφιβάλει για την ικανότητα του λογοτεχνικού κανόνα να συμβάλει στην καλλιέργεια της ηθικής κρίσης του ανθρώπου. Συγκεκριμένα γράφει ότι «σίγουρα πολλοί αναισθητοι και βάνουσοι άνθρωποι έχουν διαβάσει υπέροχα βιβλία, όμως η ενασχόλησή τους με τη μυθοπλασία δεν τους βοήθησε να βελτιωθούν, προκειμένου να μην είναι εντελώς αναισθητοι ή κτηνώδης». Ως παράδειγμα χρησιμοποιεί τη Γερμανία του εικοστού αιώνα, ενός έθνους που αν και διέθετε αξιοσημείωτη καλλιέργεια στην κλασική μουσική, τη φιλοσοφία, την ιστορία και τις τέχνες, η παιδεία του ωστόσο δεν κατάφερε να το μπολιάσει, έτσι ώστε να εναντιωθεί στις ενέργειες του Χίτλερ.¹⁷⁷

Απαντώντας στο παραπάνω παράδειγμα ο White τονίζει ότι σίγουρα το αποτέλεσμα της ανάγνωσης είναι διαφορετικό για διαφορετικούς τύπους αναγνωστών, όχι μόνο επειδή ο καθένας διαβάζει ένα κείμενο με διαφορετικό τρόπο, αλλά και επειδή υπάρχουν άτομα που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στα θετικά ερεθίσματα που δύναται να εγείρει η μελέτη αφηγημάτων σε άλλα. Επομένως, θα πρέπει να περιμένουμε διαφορετικότητα στις απόψεις, στην κατεύθυνση της σκέψης, τις πολιτικές θέσεις και τις θεμελιώδεις ανησυχίες από υποκείμενο σε υποκείμενο.¹⁷⁸ Άλλωστε, οι συγγραφείς αναγνωρίζουν ότι οι ιδέες ενός αφηγήματος δεν καταπολεμούν πάντα τις βαθιές προκαταλήψεις όλων των αναγνωστών και θεσμών. Η κοινωνία είναι γεμάτη από αρνήσεις που δεν αφήνουν ένα άτομο να προσεγγίσει ένα άλλο με ενσυναίσθηση και συμπόνια. Η αλήθεια όμως αυτή δεν είναι αποτέλεσμα των αδυναμιών των περιεχομένων των βιβλίων, αλλά των κοινωνικών

¹⁷⁶ Nussbaum, M., «Equality and mercy» στο *Philosophy and Public Affairs*, τ. 2, 1993, σσ. 111-112.

¹⁷⁷ Baron, J., *ό.π.*, σ. 1066.

¹⁷⁸ White, J.B., «Introduction to Symposium - Law and Literature: “No Manifesto”» στο *Mercer Law Review*, τ. 39, 1987-1998, σ. 739 στο Thompson, N., *Follow the Reader: literature’s Influence on the Law and Legal Actors*, Bachelor of Law at University of Otago, 2012, σσ. 36-38.

όντων που δεν καλλιεργούν τη φαντασία τους ή που καλλιεργούν τις ανθρώπινες συμπάθειές τους άνισα και στενά – αν και θα μπορούσαν να πετύχουν μια πιο συνεπή και ανθρωπιστικού περιεχομένου καλλιέργεια του πνεύματός τους. Η ενασχόληση επομένως με τα έργα της συγκεκριμένης τέχνης δεν εγγυάται τη «δημιουργία» ενός ηθικά υγιούς υποκειμένου, επειδή η ηθική και το ήθος εξαρτάται από τη διάθεση και τις προθέσεις του ίδιου. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι οι λογοτέχνες-νομικοί δεν είναι υπεύθυνοι για ό,τι παρουσιάζουν όταν σκιαγραφούν τον κόσμο ως δικηγόροι ή δικαστές, ή για οτιδήποτε κρίνουν ατομικά ή συλλογικά.¹⁷⁹

4.3 Ο ρόλος των δικηγόρων και δικαστικών λειτουργών

Κατά μία άποψη, ο ρόλος που διαδραματίζει ένας δικηγόρος στην κοινωνία δεν απαιτεί να είναι πιο ηθικός από ό,τι ορίζουν οι κώδικες της νομικής δεοντολογίας. Δηλαδή οι προσωπικές ηθικές απόψεις του δεν πρέπει να επηρεάζουν τις ενέργειες του ως συν-λειτουργού της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, όποιος ασκεί δικηγορία εκτελεί, αφενός μεν χρέη συνηγόρου του πολίτη, αφετέρου δε αποτελεί τον ενδιάμεσο παράγοντα μεταξύ νόμου και πολιτών – και δεν πρέπει κατά την άσκηση του λειτουργήματός του να προωθεί τις προσωπικές του πεποιθήσεις.¹⁸⁰ Άλλωστε, οι συνεργάτες της δικαιοσύνης ως νομικοί σύμβουλοι δεν είναι ηθικά υπεύθυνοι για τις προθέσεις και τους σκοπούς των πελατών τους. Η ηθική ανταπόκρισή τους σε κάθε περίπτωση εξαρτάται από το αν ενεργούν σύμφωνα με την προσωπική ή την επαγγελματική τους ιδιότητα.¹⁸¹ Ο ρόλος τους βασίζεται στην έννοια του «κράτους δικαίου» που απαιτεί από όσους ασκούν θεσμοθετημένη εξουσία να συμμορφώνονται αυστηρά στους κανόνες που έχει θεσπίσει η πολιτεία.¹⁸² Η συνεπής εφαρμογή των νομοθετημάτων είναι σημαντική, καθώς επιτρέπει σε όλα τα ανθρώπινα όντα να αντιμετωπίζονται ως ίσα, παρά τις διαφωνίες τους πάνω σε ηθικά ζητήματα.¹⁸³ Εάν οι συνηγόροι επιβάλλουν τις ηθικές τους πεποιθήσεις, αντί να ακολουθούν αυστηρά τη βούληση του νομοθέτη, θα θέτουν υπό αμφισβήτηση τις προθέσεις τους και τις ενέργειες

¹⁷⁹ White, J.B., *ό.π.*, σ. 38.

¹⁸⁰ Duncan, W.E., *Ethics, Professional Responsibility and the Lawyer*, Wellington: Lexis Nexis NZ Limited, 2^η έκδ., 2006, σ. 39.

¹⁸¹ Freedman, M., «Personal Responsibility in a Professional System» στο *Cath UL Review*, τ. 27, 1977-1978, σσ. 191-194.

¹⁸² Massaro, T., [1989] «Empathy, Legal Story Telling, and the Rule of Law: New Words, Old Wounds?» στο *Mich L Rev*, 87(8), 2009, σ. 2102.

¹⁸³ Wendel, B., *ό.π.*, σ. 18.

τους.¹⁸⁴ Η ενσωμάτωση προσωπικών πεποιθήσεων στην άσκηση του νομικού επαγγέλματος βλάπτει επίσης την αντικειμενικότητα του δικαιοδοτικού έργου, επειδή οι υποκειμενικές αξίες και πεποιθήσεις των εκπροσώπων των πολιτών σε νομικής φύσεως υποθέσεις θα υπερέχουν του νόμου κατά την αξιολόγηση των προβλημάτων του πελάτη τους και τη ρύθμιση των καθημερινών του αλληλεπιδράσεων.¹⁸⁵

Ωστόσο, υπάρχει και η αντίθετη άποψη η οποία διατείνεται ότι ο ρόλος ενός συνηγόρου επιτρέπει στον νομικό παράγοντα που τον ασκεί να συμπληρώνει τον κώδικα ηθικής με την προσωπική του ηθική και ήθος. Οι ακαδημαϊκοί της νομικής κοινότητας που συντάσσονται με τη θέση αυτή θεωρούν ότι η απαίτηση να ενεργούν οι συν-λειτουργοί της δικαιοσύνης χωρίς να προσφεύγουν στις πεποιθήσεις τους, εκτός του ότι αξιώνει πάρα πολλά από αυτούς, παράλληλα αποτυγχάνει να αναγνωρίσει τη θεμελιωδώς ηθική φύση των νομικών επιστημόνων.¹⁸⁶ Άλλωστε, ο διαχωρισμός του ρόλου τους από το πρόσωπό τους υποδηλώνει ότι η νομική ως επιστήμη είναι απλώς μια τεχνική που δεν απαιτεί από το άτομο που την ασκεί να εκφράζει καμία σημαντική πτυχή του εαυτού του.¹⁸⁷

Εκτός των άλλων, η άσκηση δικαίου αφορά τόσο την αγάπη και τη συμπόνια όσο και τα δικαιώματα και τους θεσμοθετημένους κανόνες και διατάξεις.¹⁸⁸ Είναι αναγκαίο επομένως όσοι ασκούν δικηγορία να υιοθετούν μια ηθική στάση που θα τους ωθεί να ανησυχούν για το καλό των συμπολιτών τους, αλλά και για την ορθή εφαρμογή των νομοθετημάτων και την τήρηση των επίσημων διαδικασιών κατά τη διεξαγωγή των δικών.

189

Όσον αφορά τους δικαστές, τους λειτουργούς της δικαιοσύνης, μια ομάδα επιστημόνων έχει την άποψη ότι για τους ίδιους λόγους που οι συνήγοροι δεν πρέπει να ενσωματώνουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις στον επαγγελματικό τους ρόλο και οι εκπρόσωποι του νόμου δεν πρέπει να προτάσσουν τις προσωπικές ηθικές πεποιθήσεις τους κατά τη διαδικασία λήψεως μιας απόφασης.¹⁹⁰ Στον αντίποδα της άποψης αυτής είναι η θέση ότι τα συναισθήματα των δικαστικών λειτουργών δεν πρέπει να μειώνονται κατά τη

¹⁸⁴ Duncan, W.E., *ό.π.*, σ. 34.

¹⁸⁵ Webb, D., *ό.π.*

¹⁸⁶ Webb, D., *ό.π.*

¹⁸⁷ Noonan, J., Painter, R., *Professional and Personal Responsibilities*, Νέα Υόρκη: The Foundation Press Incorporated, 1997, σ. vi.i.

¹⁸⁸ Nussbaum, M., *Poetic Justice: The Literary Imagination and Public Life*, Η.Π.Α.: Beacon Press, 1997, σσ. 175-180.

¹⁸⁹ Nussbaum, M., *ό.π.*

¹⁹⁰ Green, B., «The Role of Personal Values in Professional Decision Making» στο *Geo Journal of Legal Ethics*, τ. 11-19, 1997-1998, σ. 34.

θεμελίωση των νομικών τους κρίσεων, αλλά να αποτελούν μέρος τόσο του τυπικού νομικού λόγου τους όσο και των «αντικειμενικών» δικαιοκτών ρυθμίσεων και αξιών τους.¹⁹¹ Διότι ένας λειτουργός της Θέμιδας που καλείται να συντάξει μια απόφαση ακολουθώντας τον επίσημο τρόπο μπορεί να υποκύψει στον ουσιαστικό ορθολογισμό του νόμου αγνοώντας τον αντίκτυπό της στα υποκείμενά της. Είναι σημαντικό για την απονομή της δικαιοσύνης να αναπτύσσει συμπονετικά συναισθήματα για πράγματα που ο ίδιος δεν έχει βιώσει, προκειμένου να μπορεί να ταυτιστεί με το ευρύ φάσμα των χαρακτήρων που συναντά στην αίθουσα του δικαστηρίου ή να καλλιεργεί συναισθήματα που θα τον βοηθήσουν να δει τον κατηγορούμενο ως υποκείμενο ενός πολύπλοκου πλέγματος περιστάσεων. Αν ο δικαστής δεσμεύεται από την «ενσυναίσθητική ματιά» που πρέπει να ρίχνει κατά την κρίση των δράσεων ενός ατόμου, θα δίνει το παράδειγμα του ρόλου που πρέπει να παίζει το έλεος σε περιπτώσεις όπου η δικαστική διακριτική ευχέρεια επιτρέπει να προσφέρεται. Επίσης, είναι εξίσου απαραίτητο οι κρίνοντες που αποφαινόμενοι για ζητήματα νομικού ενδιαφέροντος να εξετάζουν ολόκληρη την ιστορία και τα επιμέρους στοιχεία μιας υπόθεσης και οι αποφάσεις τους να ενημερώνονται όχι μόνο από νομικά προηγούμενα, αλλά και από την γνώση που τους παρέχει η ενσυναίσθηση.¹⁹²

Εν κατακλείδι, ο αποδεκτός ρόλος των νομικών παραγόντων επί του παρόντος δεν είναι τόσο ηθικός όσο απαιτεί το έργο που διατελούν, καθώς απαιτεί από τους νομικούς φορείς να συμμορφώνονται στο κράτος δικαίου αποκλείοντας το δικό τους προσωπικό ήθος και ηθική. Φυσικά υπάρχουν καλά επιχειρήματα για να στηριχτούν οι ακαδημαϊκοί που ταυτίζονται με έναν τέτοιο ρόλο, όπως η βεβαιότητα ότι έτσι θα εφαρμόζονται απαρέγκλιτα οι θεσμοθετημένοι κανόνες και διατάξεις, καθολικά και ομοιόμορφα, ανεξάρτητα από τις ηθικές πεποιθήσεις του κάθε λειτουργού και συνλειτουργού της δικαιοσύνης. Ωστόσο, υπάρχουν και σημαντικά ερείσματα για εκείνους που έχουν την πεποίθηση ότι οι εν λόγω παράγοντες πρέπει με το δικό τους προσωπικό ήθος και ηθική να συμπληρώνουν τα κενά και τις αδυναμίες της έννομης τάξης, κυρίως όμως να λαμβάνουν υπόψη τα επιχειρήματα που βοηθούν να αναγνωρίζεται ο νομικός επιστήμονας ως ηθικό πρόσωπο, ικανό να απονέμει δικαιοσύνη. Είτε πιστεύει κανείς είτε όχι ότι οι νομικοί που απονέμουν ή συμμετέχουν στην απονομή δικαιοσύνης πρέπει να

¹⁹¹ Green, B., *ό.π.*, σσ. 19 και 34.

¹⁹² Nussbaum, M., «Equity and Mercy» στο *Philosophy & Public Affairs*, τ. 83, 1993, σσ. 114-115.

αναπτύσσουν το ήθος και την ηθική τους κι όχι απλώς να τηρούν απαρέγκλιτα όσα περιλαμβάνουν οι κώδικες δεοντολογίας, ο τρόπος που επιλέγουν να ασκούν το λειτούργημά τους εξαρτάται από την άποψη των ιδίων σχετικά με τον ρόλο που καλούνται να επιτελέσουν κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Βέβαια η άσκηση και των δύο ρόλων έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Ωστόσο επικρατέστερη είναι η πεποίθηση ότι οι κρίνοντες που επιβάλλουν τον νόμο και την τάξη και οι δικηγόροι που το επάγγελμά τους τους υπαγορεύει να τα υπερασπίζονται, πρέπει να συμπληρώνουν τους κανόνες δεοντολογίας με την προσωπική τους ηθική και ήθος. Στην ανάπτυξη αυτών των ιδιοτήτων σημαντική μπορεί να αποδειχτεί η ενασχόληση τους με έργα της δημιουργικής διαδικασίας.

4.3.1 Η καλλιέργεια ήθους και ηθικής των παραγόντων απονομής δικαιοσύνης

Πίσω από τον ισχυρισμό ότι τα έργα της δημιουργικής συγγραφής μπορούν να ενδυναμώσουν το ήθος και την ηθική της νομικής κοινότητας βρίσκεται η πεποίθηση ότι το να γίνουν τα μέλη της πιο ηθικά θα έχει πολύ θετικό αποτέλεσμα για την ίδια τη δικαιοσύνη. Ωστόσο άλλοι ειδικοί αμφιβάλλουν ότι ο ρόλος των δικαστικών λειτουργών και των συν-λειτουργών της δικαιοσύνης απαιτεί δεοντολογικά και ηθικά πρότυπα πέρα από αυτά που καθορίζονται από τους κώδικες νομικής δεοντολογίας. Διότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν γενικές υποχρεώσεις για τα ανθρώπινα όντα. Οι υποχρεώσεις προκύπτουν μόνο από την ανάληψη ενός ιδιαίτερου ρόλου ή λειτουργίας.¹⁹³

Σύμφωνα με μια ομάδα ακαδημαϊκών τα κείμενα των συγγραφέων μυθοπλασίας μπορούν να βοηθήσουν τους εκπροσώπους του νόμου στην ορθή συγκρότηση των νομικών τους κρίσεων, τους νομοθέτες στη νομοθεσία που θεσπίζουν και τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής στη μέτρηση της ποιότητας ζωής των πολιτών. Συγκεκριμένα, η εποικοδομητική Σχολή Νομικής και Λογοτεχνίας ισχυρίζεται ότι τα δημιουργήματα του γραπτού έντεχνου λόγου μπορούν να αναπτύξουν τις ηθικές ικανότητες της δικαστικής εξουσίας και των συνεργατών της και επομένως να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται και εφαρμόζουν το θέλημα του νομοθέτη, καθώς η τέχνη τους έχει τη δυνατότητα να τους «εξανθρωπίσει».

Όμως, η θέση αυτή συναντά έντονη κριτική από τους επιστήμονες που διατείνονται ότι η ανάγνωση πεζογραφημάτων και ποιημάτων ή η θέαση ταινιών και θεατρικών έργων δεν

¹⁹³ Fish, St., *ό.π.*, 2008, σσ. 138-139.

συμβάλλουν στην καλλιέργεια ηθικών αρχών, καθώς τα εν λόγω δημιουργήματα δεν είναι εγγενώς ηθικά και ότι η ενθάρρυνση ενασχόλησης του ατόμου με τα έργα των συγγραφέων και ποιητών, προκειμένου να καλλιεργηθεί το ήθος του και η ηθική του, θα κατεύθυνε και την πολιτική ατζέντα κάθε δημιουργού. Εκτός των άλλων, οι πολλαπλές ερμηνείες που επιτυγχάνονται από τη μελέτη έργων έντεχνης γραφής καθιστούν δύσκολη την καθοδήγησή του κοινού τους και επομένως οι θετικές επιδράσεις που μπορεί να του επιφέρουν είναι ελάχιστες.

4.3.2 Η διαμόρφωση ήθους και ηθικής στους κανόνες δικαίου

Ένα λογοτεχνικό κείμενο μπορεί να ασκήσει κριτική στην κείμενη νομοθεσία και να τη μεταρρυθμίσει, σύμφωνα με μια ομάδα συγγραφέων. Η δε μελέτη του έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει την ηθική και το ήθος των νομικών παραγόντων, επηρεάζοντας κατ' επέκταση και το ήθος και την ηθική του ίδιου του δικαίου.¹⁹⁴ Ο ισχυρισμός αυτός βρίσκει έρεισμα στην ιδέα ότι τέτοια κείμενα μπορούν να επιφέρουν την «ηθική αποκατάσταση» των επιστημονικών και τεχνικών οπτικών των θεσμοθετημένων κανόνων και διατάξεων, βελτιώνοντας παράλληλα ηθικοπλαστικά τους δικαστές και τους δικηγόρους που τα εφαρμόζουν.¹⁹⁵ Η ανάγνωση δηλαδή ή η παρακολούθηση του έντεχνου λόγου έχει τη δυνατότητα να διαπλάσει κατά κάποιο τρόπο τις ηθικές ικανότητες όσων απονέμουν δικαιοσύνη με τέτοιο τρόπο που θα επηρεάσει θετικά τις αποφάσεις που παίρνουν, τόσο στον προσωπικό όσο και στον επαγγελματικό τους τομέα. Βέβαια το τι θεωρούν «ηθοπλαστικό» ή «ηθικοπλαστικό» σπάνια ορίζεται από τους υποστηρικτές της παραπάνω θέσης. Αυτό που επισημαίνουν είναι η διαφορά μεταξύ συγκεκριμένων κωδίκων νομικής δεοντολογίας και της «συνηθισμένης» έννοιας περί δεοντολογίας, η οποία αφορά τις ηθικές αρχές που πρέπει να διέπουν τις επιλογές και επιδιώξεις μας.¹⁹⁶ Οι θιασώτες της σχολής που υποστηρίζει τη σύζευξη λογοτεχνίας και δικαίου έρχονται αντιμέτωποι με ισχυρά επιχειρήματα, όπως ότι δεν υπάρχει ανάγκη οι νομικοί φορείς να είναι πέραν του δέοντος ηθικοί ως χαρακτήρες και ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνουν ότι τα δράματα, τα ποιήματα ή οι ταινίες μπορούν να ενισχύσουν τις ηθικές ικανότητες και να

¹⁹⁴ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 467.

¹⁹⁵ Ward, I., *From Literature to Ethics: The Strategies and Ambitions of Law and Literature*, 1994.

¹⁹⁶ «Ethics» στο Audi, R. (εκδ.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2^η έκδ., 1999, σ. 285, Dolin, K., *ό.π.*, σ. 111.

ενδυναμώνουν το ήθος τους με τρόπο που θα επηρεάσει θετικά το δικαιοδοτικό τους έργο που αποβλέπει στην υπεράσπιση του δικαίου.

4.4 Η ηθική της δημιουργικής διαδικασίας

Η πεποίθηση ότι μπορεί να οικοδομηθεί η ηθική των δικηγόρων και των δικαστικών λειτουργιών μέσω της μελέτης συγκεκριμένου είδους βιβλίων βρίσκει έρεισμα στο ότι οι εν λόγω επαγγελματίες όταν ασκούν το λειτούργημά τους βασίζονται υπερβολικά στον αφηρημένο συλλογισμό της νομικής επιστήμης τους αντί στα συναισθηματικά και άλλα σενάρια που κάποια κείμενα μπορεί να τους παρέχουν. Από αυτή την οπτική, η ανάγνωση λογοτεχνημάτων μπορεί να τους βοηθήσει να αποκτήσουν την ηθική εκπαίδευση που χρειάζονται για να διαθέτουν ηθικές κρίσεις, δεδομένου ότι η νομική είναι μια επιστήμη εγγενώς κενή από αξίες, ενώ τα πεζογραφήματα, η ποίηση, το θέατρο και ο κινηματογράφος, έχουν τις αξίες τις οποίες ο νομοθέτης θα έπρεπε να αναζητεί.

Βέβαια, η αλήθεια είναι ότι δεν διαθέτουν όλα τα κείμενα συναισθηματικό περιεχόμενο και ηθική, αλλά ούτε και όλες οι εκφάνσεις του δικαίου είναι πάντα ανήθικες.¹⁹⁷ Εξάλλου ο ρόλος της δημιουργικής συγγραφής δεν είναι ηθικός. Ο Oscar Wilde (1854-1900) έγραψε ότι τα βιβλία δεν είναι ούτε ηθικά ούτε ανήθικα, απλώς καλά ή κακά, ενώ ο George Orwell (1903-1950) πίστευε ότι τα έργα των συγγραφέων δεν πρέπει να στηρίζονται στην ηθική τους ανάταση.¹⁹⁸ Ενισχύοντας τις παραπάνω θέσεις ο Posner υποστηρίζει ότι η λογοτεχνία είναι τέχνη για την τέχνη και βασική προϋπόθεση της δεν είναι οι χαρακτήρες της να είναι ηθικά καλοί, αλλά να προκαλούν το ενδιαφέρον του κοινού. Άλλωστε, σκοπός της τέχνης είναι να ακολουθεί το αισθητηριακό μονοπάτι με αποτέλεσμα συχνά να «περιπλανιέται» εκτός ηθικών ορίων. Επομένως, οι δημιουργοί της δεν στοχεύουν στην απονομή δικαιοσύνης, αλλά επιδιώκουν να κατακτήσουν τα έργα τους το αισθητικό ιδανικό.¹⁹⁹

Άλλωστε, η λογοτεχνική συγγραφή δεν θεωρείται εγγενώς ηθική γιατί συχνά απεικονίζει ηθικές φρικαλεότητες με «άκριτη αποδοχή» και «απόλαυση», όπως βιασμούς, φόνους και ανθρωποθυσίες. Λόγω των ακραίων καταστάσεων και του δράματος που περιέχει ελκύει τους αναγνώστες της.²⁰⁰ Είναι συχνό επίσης φαινόμενο οι συγγραφείς της να

¹⁹⁷ Baron, J., *ό.π.*, σ. 43.

¹⁹⁸ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 456.

¹⁹⁹ Duong, W.N., *ό.π.*, σ. 53.

²⁰⁰ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 462-463.

επιδοκιμάζουν μια ηθική με την οποία οι αναγνώστες δεν συμφωνούν, όπως στην τραγωδία *Οθέλλος* (1603) στην οποία ο William Shakespeare (1564-1616) απεικονίζει φυλετικά μικτά ζευγάρια να είναι επιρρεπή σε καταστροφές. Ο Posner πιστεύει ότι τα σπουδαία λογοτεχνικά κείμενα πρέπει να ωθούν τον αναγνώστη να αναστέλλει την ηθική του κρίση –κι αυτό είναι δυνατό επειδή το ηθικό περιεχόμενό τους είναι απλώς η πρώτη ύλη με την οποία οικοδομούνται. Εκτιμά δε ότι αν οι αναγνώστες έπαιρναν σοβαρά τα ήθη που υπονοούνται σε κάποια από αυτά θα «καπιλούταν η πολιτισμένη κοινωνία».²⁰¹

Άλλωστε, οι δημιουργοί τους έχουν άδεια να γράφουν οτιδήποτε επιθυμούν χωρίς να περιορίζονται στο τι είναι ηθικά σωστό και χωρίς να έχουν κάποιες επιπτώσεις, σύμφωνα με την Jan Melissa Schramm, λέκτορα του Πανεπιστημίου του Cambridge και ερευνήτρια της λογοτεχνίας του δέκατου ένατου αιώνα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει τη συγγραφή άρθρων από εκείνους που έγραφαν ως νομικοί εκπρόσωποι των εγκληματιών κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, όπως στην περίπτωση του John Thurtell (1794-1824) που ήταν κατηγορούμενος για τη δολοφονία του συντρόφου του. Το κατηγορητήριό του στηρίχτηκε στις ομολογίες δύο φερόμενων ως συνεργών του και άλλα περιστασιακά στοιχεία. Στην ουσία ο Thurtell δικάστηκε από τις εφημερίδες με στοιχεία που δεν θα καταθέτονταν ενώπιον του δικαστηρίου χωρίς τη συμβολή του έντυπου τύπου. Με τον τρόπο αυτόν κρίθηκε ένοχος. Οι δημοσιογράφοι που δίκασαν τον Thurtell διακρίνονταν για έλλειψη ορίων, υποστηρίζει η Schramm. Η ίδια έλλειψη χαρακτηρίζει συχνά και την καλλιτεχνική συγγραφή. Διότι οι δημιουργοί της δεν έχουν τη συνακόλουθη ευθύνη να προσκομίσουν αποδεικτικά στοιχεία κατά τη διεξαγωγή μιας δίκης και επομένως δεν έχουν και το δικαίωμα να διαμορφώνουν την κοινή γνώμη σχετικά με την απονομή δικαιοσύνης. Αυτήν την ευθύνη την έχουν οι συντελεστές της, καθώς ο ρόλος τους επιβάλλει να ακολουθούν και να τηρούν τα εσωτερικά πρότυπα του δικαίου.²⁰²

Εκ διαμέτρου αντίθετη ήταν η άποψη του Πλάτωνα που υποστήριζε ότι πρέπει να υπάρχει ηθική στα λογοτεχνικά έργα. Αλλά και του Αμερικανού Ψυχολόγου Howard Gardner που

²⁰¹ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σ. 462-463.

²⁰² Schramm, J.M., «Is Literature More Ethical than Law? Fitzams Stephen and Literary Responses to the Advent of Full Legal Representation for Felons» στο Freeman, M.D.A., Lewis, A.D.E. (εκδ.), *Law and Literature*, Μεγάλη Βρετανία: Oxford University Press, 1999, σσ. 417-437, Thompson, M., *ό.π.*, σ. 42.

έχει εκφράσει τη γνώμη ότι η τέχνη πρέπει να είναι ηθική και ότι η πρώτη δουλειά της κριτικής είναι να κρίνει ένα έντεχνο γραπτό κείμενο για την ηθική του αξία.²⁰³

Σήμερα οι περισσότεροι Αμερικανοί νομικοί μελετητές πιστεύουν ότι ο νόμος ασκεί εξουσία στους υπηκόους του γιατί είναι κυρίως δίκαιος και ηθικός. Παράλληλα όμως η Δύση θεωρεί ότι η ηθική του δεν πρέπει να γίνεται άκριτα αποδεκτή και ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες θα μπορούσαν να απομακρυνθούν από την επιρροή του για να του ασκούν αμερόληπτα κριτική. Οι ηθικές πεποιθήσεις μας θεμελιώνονται από τις αντιλήψεις μας για την κοινή μας φύση, η οποία ενημερώνεται από τις εμπειρίες μας, τις οποίες τα αφηγήματα αποτυπώνουν στις ιστορίες τους. Εάν δεν τις κατέγραφαν δεν θα τις βιώναμε και έτσι δεν θα είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τις ηθικές μας πεποιθήσεις. Με τον τρόπο αυτόν ο αφηγηματικός λόγος μπορεί να παρέχει ένα σημείο κοινής αναφοράς για ηθική κριτική και ανάπτυξη.²⁰⁴

²⁰³ Gardner, J., «Premises on Art and Morality» στο George, St. (εκδ.), *Ethics, Literary, and Theory: An Introductory Reader*, Η.Π.Α.: Rowman & Little Field Publishers Incorporated, 2^η έκδ., 2005, όπως παραπέμπεται στο Posner, R., *ό.π.*, σ. 450.

²⁰⁴ West, R., «Authority, Autonomy, and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner» στο *Harv L Review*, τ. 99, 1985-1986, όπως παραπέμπεται στο Thompson, N., *ό.π.*, σ. 43.

5. Δίκαιο και Λογοτεχνία: το επίκαιρο παράδειγμα της γυναικοκτονίας

Στις ανθρώπινες κοινωνίες συντελούνται διάφορες μορφές εκφοβισμού και κακοποίησης που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα πρακτικών. Αυτές εκκινούν από την απλή μορφή λεκτικής βίας και φτάνουν μέχρι τη μαζική εξόντωση ολόκληρων πληθυσμών. Η έκταση και η έντασή τους έχει διαφορετικές μορφές και ποιότητες ανάλογα με την ιστορική και πολιτισμική συνθήκη στην οποία αναπαράγονται.

Μια από τις μορφές βίας που έχουν απεικονίσει πολλά έργα δημιουργικής συγγραφής καθώς αποτελεί την κορυφή ενός παγόβουνου, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου παραμένει αθέατο, κρυμμένο πίσω από τους τοίχους κατοικιών ή χώρων εργασίας, η οποία έχει οργανωθεί και εφαρμοστεί στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας της πατριαρχίας, είναι η γυναικοκτονία. Λόγω της αναπαράστασης του παγκόσμιου αλλά και διαχρονικού αυτού φαινομένου από τις τέχνες και της εντυπωσιοθηρικής προβολής του από τα ΜΜΕ, πυκνώνουν συνεχώς οι φωνές που συντάσσονται με τις φεμινίστριες, ακτιβίστριες, ερευνήτριες και νομικούς που αγωνίζονται να κατοχυρώσουν σε κοινωνικό και νομικό επίπεδο τον όρο «γυναικοκτονία».

Όμως τι ακριβώς σημαίνει «γυναικοκτονία»; Πότε εμφανίστηκε και καθιερώθηκε ο όρος που σήμερα απασχολεί μετ' επιτάσεως τον δημόσιο διάλογο; Πώς έχουν αποτυπώσει οι κορυφαίοι δημιουργοί στα έργα της παγκόσμιας και ελληνικής πεζογραφίας εγκλήματα που διαπράχθηκαν εξαιτίας της ιδεοληψίας της ιδιοκτησιακής κουλτούρας του γυναικείου σώματος ή του σεξισμού του δράστη; Πώς έχει σκιαγραφηθεί από την τέχνη του κινηματογράφου η ανισότητα των δύο φύλων που υφέρπει στην πρακτική του φόνου εις βάρος των γυναικών;

5.1 Η ιστορική προέλευση του όρου: «γυναικοκτονία» και η εξέλιξή του

Η διάπραξη κακουργημάτων από δόλο που έχουν υπόβαθρο μισογνισμού ή σεξιστικό και αφορούν την προσβολή της σωματικής ακεραιότητας και της γενετήσιας ελευθερίας των γυναικών ή κοριτσιών από άνδρες²⁰⁵ δεν είναι σύμπτωμα της εποχής μας αλλά μια παγκόσμια πρακτική «τόσο αρχαία όσο και η πατριαρχία». Συναντάται στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα του αρχαίου κόσμου που προέβαινε στη δολοφονία

²⁰⁵ Russell, D.E.H., *Οι ορισμοί της γυναικοκτονίας* (μτφρ. Κ. Σεργίδου), Αθήνα: εκδ. Έρμα, 2023, σ. 2.

θηλυκών βρεφών, στην εθιμική πρακτική της σύγχρονης Ινδίας όπου τα θηλυκά έμβρυα φέροντας τον υπέρτατο βαθμό απαξίας σε σχέση με τα αρσενικά αποτελούν αιτία έκτρωσης, στην καύση των μαγισσών της πρώιμης νεωτερικής εποχής, στις δολοφονίες «άπιστων» όπως της Δεισδαιμόνας από τον Οθέλλο, στα εγκλήματα του προηγούμενου αιώνα που τελούνταν για «λόγους τιμής» αλλά και στα «εγκλήματα πάθους» και «κακιάς στιγμής» της μετανεωτερικότητας.²⁰⁶

Η συστημική βία με έμφυλο πρόσημο στη σύγχρονη εποχή καθιερώθηκε με τον όρο «femicide» στις Βρυξέλες το 1976 από την κοινωνιολόγο Daiana E.H. Russell, όταν κατά τη διάρκεια του Πρώτου Διεθνούς Δικαστηρίου Εγκλημάτων κατά των γυναικών κατέθεσε για τα θανατηφόρα εγκλήματα μισογυνισμού. Ήταν η πρώτη δημόσια φεμινιστική φωνή του αγώνα αφαίρεσης του συσκοτιστικού πέπλου των ανδροκεντρικών προκατειλημμένων όρων ανθρωποκτονία (ο όρος Homicide προέρχεται από τη λατινική λέξη *Hom* που σημαίνει άνδρας) και δολοφονία (*manslaughter*), που προέτρεπε τον κόσμο να συνειδητοποιήσει ότι πολλές ανθρωποκτονίες στην πραγματικότητα είναι γυναικοκτονίες.²⁰⁷ Εκτός από την Russell, στην τετραήμερη εκείνη ριζοσπαστική φεμινιστική παγκόσμια ομιλία γυναικών την οποία χαιρέτησε η Simon De Beauvoir (1908-1986) χαρακτηρίζοντάς την ως «την αρχή μιας ριζικής αποαποικιοποίησης των γυναικών», άλλες δυο χιλιάδες γυναίκες περίπου από 40 χώρες εξέθεσαν τις εμπειρίες τους για ακραίες εκδηλώσεις έμφυλης βίας.²⁰⁸

Αν και σήμερα ο όρος «femicide» αντιμετωπίζεται ως νεολογισμός, οι ιστορικές έρευνες έχουν δείξει ότι χρησιμοποιείται σχεδόν δύο αιώνες για να περιγράψει περιπτώσεις δολοφονίας γυναικών. Για πρώτη φορά καταγράφεται το 1801 στο βιβλίο *A satirical View of London at the Commencement of the Nineteenth Century*, όπου ο συγγραφέας John Correy δηλώνει τη δολοφονία μιας γυναίκας.²⁰⁹ Αλλά και στην τρίτη έκδοση της αυτοβιογραφίας του William Macnish με τίτλο: *The Confession of an Unexecuted Femicide*, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο όταν εξιστορεί πως δολοφόνησε μια

²⁰⁶ Segal, N., «The Femme Fatale: A Literary and Cultural Version of Female» στο *Qualitative Sociology Review*, 13(3), σσ. 102-117 διαθέσιμο: <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/19597/1/19597.pdf>, ανακτήθηκε την 10-04-2024.

²⁰⁷ Russell, D.E.H., *ό.π.*, σσ. 22-23.

²⁰⁸ Russell, D.E.H., *Defining Femicide*, 2012, διαθέσιμο: https://www.dianarusell.com/f/Definihn_Femicide_-_United_Speech_by_Diana_e._h._Russell_E.H.Russell_Ph.D.pdf, ανακτήθηκε την 10-04-2024.

²⁰⁹ Russell, D.E.H., 2023, *ό.π.*, σ. 23.

γυναίκα την οποία είχε αποπλανήσει και είχε αφήσει έγκυο. Επίσης στην έκδοση του 1989, το *Oxford English Dictionary* περιλαμβάνει το λήμμα «femicide», όταν κάνει αναφορά στο λεξικό της νομικής επιστήμης *Wharton's Law Lexicon* του 1848, το οποίο μεταξύ των ποινικά κολάσιμων αδικημάτων συμπεριλάμβανε και τη γυναικοκτονία.²¹⁰

Μετά την πρώτη χρήση του όρου από τη Russell, η αποδοχή του στα χρόνια που ακολούθησαν συνάντησε έντονες αντιστάσεις ακόμη και από τις φεμινίστριες θεωρητικούς. Μόνο μετά τη δολοφονία δεκατεσσάρων φοιτητριών της Πολυτεχνικής σχολής του Μόντρεαλ το 1989 από τον Marc Lepine, ο οποίος τη στιγμή που τις εκτελούσε με το όπλο του φώναζε: «σας μισώ γαμημένες φεμινίστριες», άρχισε να μελετάται σοβαρά η σεξιστική διάσταση των περισσότερων δολοφονιών γυναικών από άνδρες.

Η πρώτη συστηματική επεξεργασία της έννοιας «femicide» πραγματοποιήθηκε μόλις το 1990, όταν εκδόθηκε το βιβλίο *The Politics of Woman* της Jane Caputi και Daiana E.H. Russell. Η γυναικοκτονία στο εν λόγω βιβλίο δεν αναφέρεται απλώς ως μισογυνική δολοφονία αλλά ως «την πιο ακραία μορφή σεξιστικής τρομοκρατίας», τα κίνητρα της οποίας εντοπίζονται στο «μίσος, την περιφρόνηση, τη σεξουαλική ευχαρίστηση ή την αίσθηση ιδιοκτησίας που νιώθουν οι άντρες για τις γυναίκες».²¹¹

Το 1992 η εγκληματολόγος Jill Radford και η κοινωνιολόγος Daiana E. H. Russell επιμελήθηκαν την έκδοση του συλλογικού τόμου *Femicide: The Politics of Woman Killing*, όπου διερευνάται ο όρος γυναικοκτονία για να αναδειχτούν τα έμφυλα κίνητρα που κρύβονται πίσω από κάθε γυναικοκτονική πρακτική των ανδρών κατά των γυναικών και η σύνδεσή τους με τις καθημερινές πρακτικές παρενόχλησης, κακοποίησης και σεξουαλικής βίας. Η αντίληψη της γυναικοκτονίας ως «μισογυνική δολοφονία γυναικών από άνδρες» που πρωτανεύει στο βιβλίο, απηχεί τη θεωρία της Liz Kelly που αντιμετωπίζει την εκδήλωση της σεξουαλικής βίας των ανδρών ως μέσο ελέγχου των γυναικών, ένα φαινόμενο που αναπαράγεται από την στρεβλή πεποίθηση του γυναικοκτόνου ότι η παρουσία των θηλυκών μελών της κοινωνίας είναι παραπληρωματική ή υποτακτική προς την ύπαρξη των ανδρών, ιδεοληψία την οποία έχει

²¹⁰ Russell, D.E.H., *ό.π.*, σ. 22.

²¹¹ Caputi, J., Russell, D.E.H., «Femicide Speaking the Unspeakable» στο *The World of Women*, 1(2), 1990, σσ. 34-37.

καλλιεργήσει η πατριαρχική εξουσία.²¹² Στο εν λόγω βιβλίο αναφέρονται ενδεικτικά από τη Radford κάποια είδη γυναικοκτονιών, όπως ο θάνατος εξαιτίας των επιπλοκών του ακρωτηριασμού των γεννητικών οργάνων (υστερεκτομή, κλειτοριδεκτομή) που υποβάλουν στα γυναικεία μέλη τους κάποιες κοινωνίες ορμώμενες από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ο θάνατος λόγω απαγόρευσης της αντισύλληψης (από τις σεξουαλικώς μεταδιδόμενες ασθένειες, όπως το AIDS) ή εξαιτίας των επιπλοκών κατά τη διάρκεια αισθητικών χειρουργικών παρεμβάσεων κ.ά.²¹³

Μετά τη δημοσίευση των παραπάνω ερευνών, οι θεωρητικές διεργασίες σχετικά με τη γυναικοκτονία πολλαπλασιάστηκαν και άρχισαν να απασχολούν τις επιστήμες της εγκληματολογίας, ανθρωπολογίας, κοινωνιολογίας και των σπουδών φύλου.

Συμμετέχοντας αδιάκοπα και ενεργά στις ερευνητικές επεξεργασίες του όρου, η Daiana E. H. Russell προέβη σε νέα αναθεώρησή του το 2001 στο βιβλίο της *Femicide in Global Perspective*. Εκεί ορίζει τη γυναικοκτονία ως «δολοφονία θηλυκών προσώπων από άνδρες επειδή είναι θηλυκά». Στη νέα νοημαδότηση της γυναικοκτονίας η λέξη «woman» (γυναίκα) αντικαταστάθηκε από τον όρο «Female» (θηλυκό) έτσι ώστε από τον ορισμό να μην αποκλείονται τα έμβρυα, τα βρέφη και τα νεαρά κορίτσια.²¹⁴

Το νέο βιβλίο της Russell μεταφράστηκε στα ισπανικά από τη Μεξικανή ερευνήτρια και ακαδημαϊκό Marcela Lagarde που αντικατέστησε τον όρο «femicide» με τον όρο «feminicidio» (θηλυκό) για να υποδηλώνεται η εγκληματική αφαίρεση της ζωής μιας γυναίκας ή ενός ατόμου με θηλυκά χαρακτηριστικά, δηλαδή για να συμπεριλαμβάνονται στον ορισμό οι trans γυναίκες και τα άτομα που έχουν ανδρικό μεν βιολογικό φύλο αλλά θηλυκά χαρακτηριστικά. Η τροποποίηση αυτή προκάλεσε πολλές διαφωνίες. Οι αντιγνώμιες άρθηκαν κατά τη συνάντηση του «Φεμινιστικού Δικτύου της Λατινικής Αμερικής και Καραϊβικής ενάντια στην ενδοοικογενειακή και σεξουαλική βία» που πραγματοποιήθηκε το 2006 στη Χιλή. Στην συνάντηση εκείνη αποφασίστηκε και οι δύο εκδοχές να αναφέρονται στην ίδια εγκληματική πράξη, αλλά η επιλογή της μίας ή της άλλης να καθορίζεται από το συγκεκριμένο και τις ιδιαίτερες περιστάσεις της κάθε χώρας.²¹⁵

²¹² Radford, J., Russell, D.E.H., *Femicide: The politics of Woman Killing*, Νέα Υόρκη, Twayne: Gale Group, 1992, σ. 3.

²¹³ Rusell, D.E.H., *ό.π.*, 2023, σσ. 30-31.

²¹⁴ Rusell, D.E.H., *ό.π.*, 2012.

²¹⁵ Lagarde, M., De los Ríos, M., *Antropología, feminismo y política: violencia feminicida y derechos humanos de las mujeres*, Retos teóricos y nuevas prácticas. 2008, ANKULEGI Antropologia Elkartea,

Ο όρος τροποποιήθηκε για άλλη μια φορά το 2012 από τη Russell, στην ομιλία της ενώπιον του Διεθνούς Συμποσίου για τις γυναικοκτονίες που οργανώθηκε από τον ΟΗΕ. Τότε όρισε τη γυναικοκτονία ως «τη δολοφονία ενός ή περισσότερων θηλυκών ατόμων επειδή είναι θηλυκά», διευρύνοντας έτσι το φάσμα των δραστών προκειμένου να συμπεριλαμβάνονται και οι γυναίκες δολοφόνοι. Ο ορισμός αυτός υιοθετήθηκε από τον ΟΗΕ και άλλους Διεθνείς Οργανισμούς και αξιοποιήθηκε από το δικαίκο σύστημα των χωρών της Λατινικής Αμερικής και Καραϊβικής, όπου η μεγάλη αποδοχή του και η θεωρητική του εξέλιξη αποτελεί πραγματικό φαινόμενο.²¹⁶

Στο δοκίμιο *La politica sexuall del feminicidio* που εκδόθηκε το 2017, η ερευνήτρια Doris Lamus Kanavate, ακολουθώντας τη σκέψη του Michel Paul Foucault (1926-1984), αντιμετωπίζει τις γυναικοκτονίες ως πράξεις σεξιστικής τρομοκρατίας, εστιάζοντας κυρίως στην πατριαρχική δομή του κράτους και στους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς του. Μάλιστα προτείνει να αναζητήσουμε στα εντόπια πατριαρχικά δικαιώματα τις πολιτικές της γυναικοκτονικής πρακτικής, προκειμένου να κατανοήσουμε την εμπειρία του νότιου περιφερειακού φεμινισμού που παλεύει να γράψει στη γραμματική του πολιτικές και ορισμούς που αφορούν την υπεράσπιση της ζωής και τη δική μας εμπειρία.²¹⁷

Την εγγραφή του όρου «γυναικοκτονία» στο ελληνικό ποινικό δίκαιο αλλά και στο δίκαιο των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών, πλην της Κύπρου καθώς υφίσταται ήδη, προσπαθούν κάποιοι ακαδημαϊκοί της νομικής σχολής και ακτιβιστές, δεδομένου ότι μέχρι σήμερα δεν έχει θέση αυτοτελούς εγκλήματος. Η πρόταση να χαρακτηριστεί η ανθρωποκτονία θηλυκών ατόμων ή ατόμων με θηλυκά χαρακτηριστικά ως έγκλημα ιδιάζόντως ειδικθές έχει διχάσει την ελληνική κοινή γνώμη και τους νομικούς κύκλους. Η ελληνική πολιτεία θεωρεί ότι το φαινόμενο αντιμετωπίζεται νομοθετικά επαρκώς, ιδιαίτερα μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, το πρώτο νομικά δεσμευτικό κείμενο που ποινικοποίησε όλες οι μορφές έμφυλης βίας, οι οποίες μέχρι πρόσφατα δεν

όπως παραπέμπεται στο Γκόννη-Καραμπότσου, Α.Γ., *Γυναικοκτονία: Μια συγκριτική εξέταση σε διεθνές περιφερειακό και τοπικό επίπεδο*, Αθήνα: εκδόσεις ΕΚΠΑ, 2020.

²¹⁶ Μαρπούλου, Μ., *Γυναικοκτονία: Όρια και όροι αποδοχής ενός νέου νομικού όρου*, διαθέσιμο στο: https://diotima.org.gr/wpcontent/uploads/2021/01/%CE%9C.-%CE%9C%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%80_%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BA%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1-%CE%BF%CE%B9-%CF%8C%CF%81%CE%BF%CE%B9-%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-, ανακτήθηκε την 10-04-2024.

²¹⁷ Rusell, D.E.H., *ό.π.*, 2023, σ. 58.

αναγνωρίζονταν νομικά ως τέτοιες, η οποία υπογράφηκε το 2017 από τα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην πορεία κι άλλοι ορισμοί χρησιμοποιήθηκαν, όπως «gynocide» ή «gynocidalperiod» από την Russell, ή femi(genoc)icidio από την κοινωνιολόγο Rita Laura Segat, επιχειρώντας να επανανοηματοδοτήσουν το φαινόμενο της μισογνικής δολοφονίας γυναικών. Οι προσπάθειες αυτές καταδεικνύουν το πολιτικό ενδιαφέρον και την κοινωνική αναγκαιότητα να εκριζωθεί η νοσηρή κανονικότητα του προβλήματος αποτελεσματικά. Παρά τις διαφοροποιήσεις και τις υπαρκτές θεωρητικές διαφωνίες, κανείς δεν αμφιβάλλει ότι ο ορισμός του βοήθησε καθοριστικά να «διεθνοποιηθούν» οι φεμινιστικές διεκδικήσεις, να αποτελέσει το ενοποιητικό εννοιολογικό πλαίσιο που συνέδεε γυναίκες με τα ίδια τραύματα και εμπειρίες και να μετουσιωθεί σε εργαλείο διεκδίκησης δικαιοσύνης για όλες τις γυναίκες και τα κορίτσια που δολοφονήθηκαν εξαιτίας του φύλου τους.

5.2 Η αποτύπωση της γυναικοκτονίας στην παγκόσμια και ελληνική πεζογραφία

Η έμφυλη βία και η ακραία εκδοχή της, η γυναικοκτονία, δεν είναι μόνο ένα ευρέως διαδομένο κοινωνικό φαινόμενο. Είναι και μια πολιτισμική φαντασίωση η οποία αποτυπώνεται στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις της σύγχρονης αλλά και κλασικής λογοτεχνίας. Ήδη το 1353 ο Giovanni Voccaccio (1313-1375) σε μία από τις ιστορίες που εξιστορεί στο *Δεκαήμερο* (τη δεκαετία του 1350) και συγκεκριμένα στη νουβέλα του «*Nastazio degli Onesti*» παρουσιάζει την κακοποίηση μιας γυναίκας που πέφτει θύμα χειραγώγησης και βίαιης τρομοκρατίας. Βέβαια η ηρωίδα του Voccaccio δεν δολοφονείται όπως η Francescada Rimini, η πρωταγωνίστρια της *Θείας Κωμωδίας* (1320) του Dante Alighieri (1265-1321), η οποία μαχαιρώνεται από το σύζυγό της επειδή ερωτεύεται τον γυναικάδελφό της Paolo Malatesta και διαπράττει μοιχεία.²¹⁸ Τραγικό για τη σημερινή πραγματικότητα αποτελεί το γεγονός ότι υπό την αντανάκλαση των υποκείμενων πολιτικοκοινωνικών δομών και του κοιτάσματος των δοξασιών και πεποιθήσεων που διαπερνούσαν την κοινωνία την εποχή που γράφτηκε το επικό αυτό ποίημα, ο ήρωας του Dante δεν οδηγείται στη δικαιοσύνη, αφενός μεν διότι ήταν πολύ

²¹⁸ Γκιγκόπουλος, Φ., «Γυναικοκτονίες στη λογοτεχνία» στο *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2024, διαθέσιμο: <https://www.efsyn.gr/stiles/ano-kato/425861gynaikoktonies-sti-logotehnia>, ανακτήθηκε την 20-04-2024.

ισχυρός για να του ασκηθεί ποινική δίωξη, αφετέρου δε επειδή η ατίμωση που είχε υποστεί από την απιστία δικαιολογούσε εθιμικά το «έγκλημα τιμής» που διέπραξε με αποτέλεσμα να θεωρείται και για την κοινή γνώμη αθώος.

Την ιδέα του σεξουαλικού κινδύνου που διατρέχουν οι ηρωίδες σε περίπτωση που προδώσουν τους συντρόφους τους αποτυπώνει ο William Shakespeare (1564-1616) στον *Οθέλλο* (1603) και ο Prosper Merimee (1803-1870) στην *Κάρμεν* (1845). Αξιοσημείωτο είναι ότι οι εν λόγω δημιουργοί «χρεώνουν» στις δολοφονημένες και όχι στον δράστη την αιτία του αφανισμού τους. Συγκεκριμένα η Δεισδαιμόνα αφήνει την τελευταία της πνοή στα χέρια του Οθέλλο, ο οποίος εν βρασμό ψυχής τελεί «έγκλημα πάθους», πεπεισμένος ότι η καλή του διέπραξε μοιχεία. Σε ένα δεύτερο ανάγνωσμα η Δεισδαιμόνα είναι ένοχη εξαιτίας της λανθασμένης επιλογής της να ξενοπαντρευτεί.²¹⁹ Η δε Κάρμεν δολοφονείται από τον Δον Χοσέ επειδή του ομολογεί τις ψυχοσωματικές ανάγκες της και συγκεκριμένα την έλξη που της προκαλεί ένας επιτυχημένος νεαρός, ο Λούκας και την ανάγκη της να μην δεσμευτεί ποτέ με τα δεσμά του γάμου, αλλά να παραμείνει ελεύθερη. Όταν ο γυναικοκτόνος εξηγεί κατά την αφήγησή του τους λόγους που τον εξώθησαν στο έγκλημα, επιρρίπτει τις ευθύνες για την τέλεση της δολοφονίας της στις καταβολές της Κάρμεν, στη φυλή δηλαδή των Ρομά από την οποία προερχόταν η Κάρμεν, η οποία (φυλή) στερείται ηθικών αναστολών, αφού σύμφωνα με τις αρχές της η γυναίκα δεν είναι υποχρεωμένη να είναι ευπειθής στον σύζυγό της ούτε και πειθήνιο αντικείμενο του πόθου του, αλλά μια αυτόνομη προσωπικότητα.²²⁰

Τα πεζογραφήματα αυτά, σύμφωνα με την ακαδημαϊκό και ακτιβίστρια Dorothy Dinnerstein (1923-1992), απευθύνονται κυρίως στις γυναίκες, επιθυμώντας είτε να ενδυναμώσουν τον ναρκισσισμό τους είτε να τροφοδοτήσουν τον δίκαιο θυμό των καλών γυναικών που στρέφονται εναντίον των κακών. Στην πραγματικότητα όμως δημιουργούν μια φαντασίωση αυτοδικαίωσης για την αρσενική βία που δολοφονεί για λόγους πάθους, η οποία συνυπάρχει και δικαιολογείται από την πεποίθηση ότι «αυτή το ζήτησε, γι' αυτό το έκανα» ή «δεν μπορούσα να συγκρατηθώ», ισχυρισμοί που δεν είναι πλέον αποδεκτοί από το δυτικό ποινικό δίκαιο.²²¹

²¹⁹ Shakespeare, Wh., *Οθέλλος* (μτφρ. Δ. Δημητριάδης), Αθήνα: Νεφέλη, 2019.

²²⁰ Prosper, M., *Κάρμεν* (μτφρ. Ν. Πολίτης), Αθήνα: Δωδώνη, 2003.

²²¹ Segal, N., *ό.π.*, σσ. 100-106.

Σε κάποια αφηγήματα οι συγγραφείς, εισχωρώντας βαθιά στην ψυχοσύνθεση του ήρωα, αναδεικνύουν τη βλάβη που έχει υποστεί ως παιδί, επειδή είχε στερηθεί την αγάπη και τη φροντίδα της μάνας ή του πατέρα του, προσπαθώντας να προσδιορίσουν την αιτία για την εγκληματική φύση του. Φωτίζουν δηλαδή το ψυχοσυναισθηματικό κενό ως πηγή οργής και θυμού και κατά συνέπεια ως κίνητρο του ήρωα-θύτη που τον ώθησε στη διάπραξη φόνου.²²² Ο Φρανκενστάιν, για παράδειγμα, ο ήρωας του ομώνυμου μυθιστορήματος της Mary Shelley (1797-1851) περιπλανιέται από τόπο σε τόπο προσπαθώντας να βρει τον δημιουργό του και εχθρό του, τον Βίκτορα Φρανκενστάιν. Τυχαία συναντά τον αδερφό του Βίκτωρα και τον στραγγαλίζει επειδή τον κοροϊδεύει. Όταν στο λαιμό του θύματος παρατηρεί μια μινιατούρα που απεικονίζει τη μητέρα του πατέρα του, ο ήρωας ομολογεί ότι η ομορφιά της διεγείρει την επιθυμία του και ότι γρήγορα η επιθυμία του μετατρέπεται σε θυμό και οργή:

*«Για λίγες στιγμές κοίταξα με απόλαυση στα σκοτεινά της μάτια... και τα υπέροχα χείλη της, αλλά αμέσως η οργή μου επέστρεψε. Θυμήθηκα ότι είχα στερηθεί για πάντα τις απολαύσεις που τόσο όμορφα τα πλάσματα θα μπορούσαν να προσφέρουν και ότι εκείνη, της οποίας την ομοιότητα σκέφτηκα, είχε αλλάξει τον αέρα της θεϊκής καλοσύνης στην εκφραστική αηδία του τρόμου».*²²³

Στη συνέχεια της αφήγησης ο ήρωας έξαλλος κατευθύνεται σε έναν αχυρώνα. Εκεί βλέπει μια άλλη γυναίκα να κοιμάται και την σκοτώνει. Η εγκληματική του πράξη αποκαλύπτει το εσωτερικό δράμα που βιώνει ο χαρακτήρας της Shelley, τον πόνο που αισθάνεται εξαιτίας της απόρριψής του από τον δημιουργό του, ο οποίος τον καταρρακώνει και τον ωθεί να σκοτώσει μια αθώα γυναίκα για ένα έγκλημα που δεν έχει διαπράξει αυτή, αλλά κάποιος άνδρας, οικείος του Φρανκενστάιν:

*«...Αν ξυπνήσει και με δει και με βρίσει και με καταγγείλει για δολοφόνο; Έτσι θα ενεργούσε σίγουρα αν άνοιγε τα σκοτεινά της μάτια και με έβλεπε. Η σκέψη μου έφερε τρέλα, ανακάτεψε τον δολοφόνο μέσα μου –όχι εγώ αλλά εκείνη θα υποφέρει, ο δολοφόνος εγώ έχω δεσμευτεί γιατί μου έχουν κλέψει για πάντα, όλα όσα θα μπορούσε να μου δώσει, κι αυτή θα εξιλεωθεί. Το έγκλημα είχε την πηγή του σε αυτήν. Δίκη της ήταν η τιμωρία».*²²⁴

²²² Segal, N., *ό.π.*, σσ. 105-106.

²²³ Shelley, M., *Φρανκενστάιν* (μτφρ. Ι. Μιχαλάκου), Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 1984, σ. 184.

²²⁴ Shelley, M., *ό.π.*, σ. 185.

Ανατρέχοντας σε κείμενα της ελληνικής πεζογραφίας διαπιστώνουμε ότι κι αυτά είναι πλούσια σε χαρακτήρες που έχουν εσωτερικεύσει την αντίληψη ότι η γυναίκα ανήκει στο σύζυγό της και ως εκ τούτου η ερωτική πίστη σε αυτόν είναι αυτονόητη, ενώ η διάπραξη απιστίας εκ μέρους της σημαίνει την παραδειγματική τιμωρία της. Από τις αφηγήσεις βεβαιωνόμαστε σχετικά με το πόσο βαθιά ήταν ριζωμένοι και στην ελληνική κοινωνία οι όροι «έγκλημα πάθους» και «έγκλημα τιμής» που προσέφεραν ηθικό άλλοθι στους γυναικοκτόνους, επιτρέποντάς τους να αντιμετωπίζονται με επιείκεια από τον κοινωνικό τους περίγυρο που ήταν προϋδρασμένος ότι η πράξη τους αφορούσε ένα λεπτό οικογενειακό ζήτημα και όχι τη δομή και σύσταση της ίδιας της κοινωνίας. Στο διήγημα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη (1872-1923) «*Ακόμα;*» (1904) ο πρωταγωνιστής επειδή είναι έρμαιο των κοινωνικών επιταγών οι οποίες του υπαγορεύουν να υπερασπιστεί την τιμή του, αναγκάζεται να εκτελέσει εν ψυχρώ την μοιχό γυναίκα του. Αν και ο Κούρκουπος στην πραγματικότητα δεν επιθυμεί την εξόντωσή της συζύγου του, μετά την πίεση που του ασκεί ο ξάδερφός του, ο οποίος παραμονεύει πίσω από την εξώπορτα και τον ρωτά επίμονα *Ακόμα; Ακόμα;* (εννοώντας να τη σκοτώσει) οι εσωτερικές παρορμήσεις του ήρωα φουντώνουν, η ηθικότητά του υποχωρεί και ξυπνούν το ζώο που κοιμάται μέσα του εκμηδενίζοντας κάθε δυνατότητα ελεύθερης επιλογής.²²⁵

«Ευρέθη σιμά της και της έλεγε φοβερίζοντας, που ήσουν, που ήσουν; Κι όσο εκείνη από τρομάρα και έλεγχο δεν αποκρενόταν, τόσο η χολή του επέρσευε, τόσο την τυραγνούσε. «Έλεος, έλεος» είπε, «αμαρτωλή είμαι μα είμαι έγκυα στο δικό σου παιδί, μα το θεό...» Κι ο Θεόδωρος που παραμόνευε εχτύπησε μ' ορμή βαριά την πόρτα κι είπε: «Ακόμα; Ακόμα;» «... Απάνθρωπε με σκοτώνεις;» και δυνατά όσο εγινόταν: «βοήθεια, βοήθεια» κι ύστερα άκρα σιωπή».²²⁶

Παρόμοιο φονικό τελείται και στο χρονογράφημα του Παύλου Νιρβάνα (1866-1937) «*Έρωσ κωφάλαλου*» (1911). Για διαφορετικούς λόγους από τις προηγούμενες περιπτώσεις, στο εν λόγω αφήγημα ο κωφάλαλος ήρωας δολοφονεί μια νέα γυναίκα επειδή εκείνη αρνείται να ανταποκριθεί στον έρωτά του:

«Είχε ατμόν υπό πίεσιν αναρίθμητων ατμοσφαιρίων. Μια ευνοϊκή αποδοχή του έρωτός του, θα εδημιουργούσε την ασφαλιστικήν δικλίδα του δυστυχισμένου αυτού

²²⁵ Παπαργυρίου, Ε., «Γυναικοκτονία και “κλασική” ελληνική πεζογραφία» (επιμ. Μισέλ Φάις) στο *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2022, διαθέσιμο: https://www.efsyn.gr/nisides/anoihito-biblio/350679_gynaikoktonia-kai-klasiki-elliniki-pezograpfia, ανακτήθηκε την 20-04-2024.

²²⁶ Θεοτόκης, Κ., *Ακόμα;*, Αθήνα: Κέδρος, 1994, σ. 30.

*λέβητος. Δεν του εδόθη. Και την εδημιούργησεν ο ίδιος. Έσφαξε την σκληρά του και ησύχασε. [...] αν είχε τουλάχιστον την ακοή του, θα ήκουε λόγους παρηγορίας από τους τρίτους ή θα ελάμβανε εξηγήσεις από την ερωμένην του».*²²⁷

Ο δε Φώτος Γαλάνης, ο ήρωας του Άγγελου Τερζάκη (1907-1979) στους *Δεσμώτες* (1932) σκοτώνει την αγαπημένη του όταν ανακαλύπτει ότι είχε συνευρεθεί σεξουαλικά με άλλον άνδρα. Τα «εγκληματικά» στοιχεία που βαραινουν την Εύα Κράλλη, για τα οποία ουσιαστικά τιμωρείται από τον Φώτο Γαλάνη, είναι η ομορφιά της, η γοητεία της και το ασαφές παρελθόν της και όχι η απιστία της, αφού, όπως αποδεικνύεται στο τέλος του έργου, η Εύα δε συννευρέθηκε με τον Σαρμίδα, αλλά έπεσε θύμα του μίσους του για τον Φώτο Γαλάνη, μίσος που ο Σαρμίδης εκτόνωσε βιάζοντάς την.²²⁸

*«Σχεδιάσα ψύχραιμα την εκδίκησή μου. Ήξερα την ώρα που πήγαινε ο κατηγορούμενος στο σπίτι του θύματος [...] πήγα το βράδυ εκείνο μισή ώρα πριν. Και κατάφερα να φύγω την ώρα ακριβώς τη στιγμή που ο άλλος έφτανε. Με είδε, συναντηθήκαμε στην είσοδο... Η ικανοποίησή μου ήταν απόλυτη...».*²²⁹

Όσον αφορά τη νομική αντιμετώπιση του ζητήματος, ο Άγγελος Τερζάκης στους *Δεσμώτες* αποκαλύπτει ότι στην εποχή του η σπιλωμένη τιμή του γυναικοκτόνου προσμετρούταν στον ποινικό κολασμό του, προσφέροντάς του ένα απολύτως αποδεκτό ελαφρυντικό. Αξιοσημείωτο είναι ότι η αποδοχή από την ελληνική δικαιοσύνη αυτού του ελαφρυντικού, που ουσιαστικά απαξιώνε το έγκλημα και ως εκ τούτου την ίδια την ύπαρξη του δολοφονημένου ανθρώπου, ίσχυε μέχρι πρόσφατα.²³⁰

Στην ελληνική πεζογραφία γυναικοκτονίες δεν διέπρατταν μόνο άνδρες ούτε η απιστία, η προδοσία ή κάποιο άλλο τυφλό πάθος ήταν πάντα το κίνητρο για τη τέλεσή τους. Η Φραγκογιαννού στη *Φόνισσα* (1903) του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1851-1911), για παράδειγμα, είναι μια κατά συρροή δολοφόνος ανήλικων κοριτσιών. Η ηρωίδα υποκινείται στο έγκλημα εξαιτίας της ιδεοληψίας της που της «υπαγορεύει» να λυτρώσει τόσο τις αυριανές γυναίκες από το δύσκολο μέλλον που τους επιφυλάσσει η μοίρα, όσο και τους γονείς τους από τα οικογενειακά τους «βαρίδια», δεδομένου ότι η ανδροκρατούμενη κοινωνική οργάνωση της εποχής επέβαλλε στον αρχηγό της

²²⁷ Παπαργυρίου, Ε., *ό.π.*

²²⁸ Παπαργυρίου, Ε., *ό.π.*

²²⁹ Τερζάκης, Α., *Δεσμώτες*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε., 2010, σ. 340.

²³⁰ Παπαργυρίου, Ε., *ό.π.*

οικογένειες να τα προικίσει προκειμένου να παντρευτούν.²³¹ Έτσι, κάθε φορά που φόνευε ένα θηλυκό η ηρωίδα πίστευε ότι εκτός από τους γονείς απάλασσε και ολόκληρη την κοινωνία από τον πόνο και τη δυστυχία:

«Και δεν ήτο ικανόν [το νεογνόν] να αισθανθεί καν την απορία, την οποίαν μόνη η μάμμη διετύπωνε κρυφίως μέσα της; Θεέ μου γιατί να έλθη στον κόσμο κι αυτό; [...] Εις εικόνας, εις σκηνάς και εις οράματα, της είχεν επανέλθει εις τον νουν όλος ο βίος της, ο ανωφελής και μάταιος και βαρύς. [...] Έτσι του 'ρχεται τ' ανθρώπου, την ώρα που γεννιώνται, να τα καρυδοπνίγη!»²³²

Στο διήγημα της Μαρίας Μανωλέλη «Μέσα Πέτρα» (2020) η δράση εκτυλίσσεται σε ένα φανταστικό χωριό της Κρήτης. Η Δέσποινα Καλογεράκη, η ηρωίδα της μυθοπλασίας, είναι μια γυναικεία φιγούρα που καταλήγει νεκρή μέσα στο υπόγειο κελάρι του σπιτιού της «με μια λίμνη αίματος να περιβάλει το άλλοτε κατάλευκο φόρεμά της». Οι εγκληματογόνοι παράγοντες που έχουν προδιαγράψει το μέλλον της στην περίπτωση της Δέσποινας δεν είναι μόνο μια σειρά ετών λεκτικής και σωματικής κακοποίησης που έχει υποστεί και που οπλίζουν εν τέλει το χέρι του δολοφόνου συζύγου της. Είναι και οι μηχανορραφίες που ενορχηστρώθηκαν για να πιστέψει και να βιώσει την απόρριψη από τον πρώτο και μοναδικό έρωτά της. Είναι και τα έμφυλα στερεότυπα του οικογενειακού και κοινωνικού της περιβάλλοντος που την απομάκρυναν από την οικογενειακή της εστία χωρίς τη θέλησή της, καθώς την αντιμετώπιζαν ως οικογενειακό φορτίο που έπρεπε οπωσδήποτε να δοθεί σε κάποιον «για να μην τους μείνει στο ράφι». Αλλά και η υποτίμηση και αποσιώπηση της ενδοοικογενειακής βίας που βίωνε από τον Ηλία Καλογεράκη, η οποία δεν βγήκε στο φως ούτε μετά την εκτέλεση της δολοφονίας της, επιτρέποντας στον δολοφόνο της να παραμείνει ατιμώρητος.²³³

Εν κατακλείδι, η παγκόσμια και ελληνική πεζογραφία βρίθει από έργα δημιουργικής συγγραφής που είναι ενταγμένα στις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του καιρού που γράφτηκαν, αντανακλώντας την πατριαρχική κοινωνική οργάνωση και τους συντηρητικούς κώδικες μιας επιδερμικής ηθικής που υπαγόρευαν στη γυναίκα να

²³¹ Ζωγραφάκης, Α., «Γυναικοκτόνος... και του εαυτού της» στο *Η Καθημερινή*, 2021, διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/culture/561453379/gynaikoktonos-kai-toy-eaytoy-tis/>, ανακτήθηκε την 25-3-2024.

²³² Παπαδιαμάντης, Α., *Η Φόνισσα*, Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ, 2006, σ. 19.

²³³ Μανωλέλη, Μ., *Μέσα Πέτρα*, Αθήνα: Ποταμός, 2020.

συμμορφώνεται με τις παγιωμένες νόρμες της και που επιβιώνουν σε σημαντικό βαθμό ίδιες και अपαράλλαχτες μέχρι και σήμερα.

5.3 Η αναπαράσταση της έμφυλης βίας από τον κινηματογράφο

Στα τέλη του εικοστού αιώνα υπό την επίδραση διάφορων θεωριών, όπως του φεμινισμού, της μετα-αποικιοκρατίας και του μεταδομισμού, οι δυτικές κουλτούρες φαίνεται ότι έχουν αρχίσει να επαναδιαπραγματεύονται τον τρόπο που συζητούν τις παραδοσιακές ιδεολογίες που έχουν κατασκευάσει και κανονικοποιήσει κοινωνικές ανισότητες με βάση το φύλο. Η τάση αυτή διακρίνεται στην κινηματογραφική βιομηχανία που εντάσσει δυναμικά την οπτική του γυναικείου φύλου όταν θίγει και αναπαριστά ζητήματα παρενόχλησης, έμφυλης σεξιστικής βίας ή γυναικοκτονιών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ταινία *Στέλλα* (1955) του Μιχάλη Κακογιάννη που εστιάζει σε έναν γυναικείο χαρακτήρα που αντιστέκεται στα κοινωνικά στερεότυπα και τις παραδεδομένες αντιλήψεις, οι οποίες αντιμετωπίζουν την ύπαρξή της ως υποτακτική απέναντι στην ύπαρξη του άνδρα, επιφορτισμένη με το χρέος να συμμορφώνεται στις επιθυμίες του: «ο ένας θέλει να με κάνει κυρία, ο άλλος οικοκυρά. Τι είμαι εγώ που θέλουν να με αλλάξουν, γραμμόφωνο;». Η ηρωίδα είναι μια γυναίκα που έχει ενστερνιστεί τα φιλελεύθερα αστικά ήθη και απαιτεί ισότιμη θέση, τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και στον κοινωνικό και επαγγελματικό στίβο, με τον άνδρα. Ωστόσο έχει επίγνωση ότι το ισχύον κοινωνικό πλέγμα κανόνων και θεσμών όχι μόνο δεν θα της την παραχωρήσει, αλλά αντιθέτως θα επιχειρήσει να την αλλοτριώσει, στερώντας της την αυτονομία της και την αυτοδιάθεσή της και αναθέτοντάς της ρόλους που δεν την αντιπροσωπεύουν, όπως της νοικοκυράς ή της ανατροφής τέκνων. Η προοπτική αυτή γίνεται ξεκάθαρη όταν η μέλλουσα πεθερά της επισημαίνει τις υποχρεώσεις της: «Θα έχεις τον άνδρα σου, το σπίτι σου, τα παιδιά σου». Όμως, το αξιακό σύμπαν της Στέλλας δεν μπορεί να αποδεχτεί την αποστέρηση της ελευθερίας της και της ακεραιότητάς της και για τον λόγο αυτό αρχικά απορρίπτει τις κοινωνικές συμβάσεις, κυρίως αυτή που αφορά τον θεσμό του γάμου: «Σιχαίνομαι τις παντρείες». Για μια στιγμή βέβαια υποχωρεί πιεσμένη από τον συναισθηματικό εκβιασμό που της ασκεί ο Μίλτος: «Η θα γίνει αυτό που θέλω εγώ ή θα φύγω και δεν θα με ξαναδείς» και συμφωνεί να τον παντρευτεί. Ωστόσο, όταν λίγα λεπτά πριν την τέλεση του μυστηρίου ακούει από την πεθερά της πως το μέλλον της είναι ήδη προδιαγεγραμμένο από αυτήν και τον Μίλτο: «Όλα αυτά

[δουλειά] να τα ξεχάσεις», συνειδητοποιεί ότι με τις δεσμεύσεις που επιφέρει το μυστήριο του γάμου δεν μπορεί πλέον να αυτοπροσδιορίζεται ελεύθερα και την τελευταία στιγμή επιλέγει να μην πάει στην εκκλησία.²³⁴

Ο Μίλτος είναι ένας χαρακτήρας που μέσα από μια μακρά διαδικασία αλληλεπίδρασης με το οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον έχει αφομοιώσει τις κυρίαρχες πατριαρχικές αντιλήψεις και δομές ελέγχου του: «Μόλις είδα τη μάνα μου και ορίσαμε μέρα [γάμου]». Ερωτεύεται τη Στέλλα γιατί η προσωπικότητά της είναι διαφορετική από των άλλων γυναικών. Όταν όμως συνάπτει σχέσεις μαζί της αποφασίζει να την αλλάξει για να ανταποκρίνεται στην προκατασκευασμένη κοινωνική θέση που θέλει τη γυναίκα να τελεί υπό την εξουσία του ως ιδιοκτησία του: «Γιατί δεν θέλω ούτε με τα μάτια των άλλων να σε μοιράζομαι» και όχι να είναι ελεύθερο ον, φορέας αυτονομίας και θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως η ίδια επιθυμεί. Στη συμπεριφορά του διακρίνεται μια ηθική απαξία καθώς διακατέχεται από την πεποίθηση ότι η Στέλλα θα είναι άξια σεβασμού μόνο αφού τη στεφανωθεί: «Θα σε παντρευτώ, το αποφάσισα, και όλοι θα λένε ότι είσαι η γυναίκα του Μίλτου και θα σε σέβονται». Η νοσηρή αντίληψη περί ανδρισμού που αναπαράγουν οι πατριαρχικές αντιλήψεις του γίνεται φανερή κι όταν επιχειρεί να τη χειραγωγήσει ασκώντας της συναισθηματικό εκβιασμό ώστε να παρακάμψει τις αντιστάσεις της και να τον παντρευτεί. Κυρίως όμως όταν δεν βρίσκει άλλες διεξόδους για να ξεπεράσει τη διάρρηξη της σχέσης τους που έχει προκληθεί από την υπαναχώρησή της στο ζήτημα του γάμου και τη μαχαιρώνει, ξεπλέοντας έτσι με αίμα την προσβολή που του έκανε.²³⁵

Μια άλλη μορφή άσκησης βίας κατά των γυναικών αποτυπώνεται στην ταινία *Το λουλούδι της ερήμου* (2008) σκηνοθεσίας Sherry Hormann. Η ταινία αυτή αφηγείται την ιστορία της Γουόρις, ενός κοριτσιού από τη Σομαλία που δραπετεύσε από το σπίτι της όταν ήταν 13 ετών για να μην παντρευτεί τον εβδομηντάχρονο βοσκό που της υποδείκνυε η οικογένειά της. Μετά από αρκετές περιπέτειες η ηρωίδα έφτασε στο Λονδίνο. Εκεί με τη βοήθεια ενός φωτογράφου κατέκτησε τον κόσμο της μόδας. Αφού «σεργιάνισε» τις πασαρέλες πρωταγωνιστώντας στις διαφημιστικές εκστρατείες του οίκου Channel και αφού φωτογραφήθηκε για τα εξώφυλλα της *Vogue*, αποφάσισε να αποβάλει την ντροπή

²³⁴ Μπορδόκας, Κ., «Το μαχαίρωμα της Στέλλας από τους κριτικούς» στο *tvxs*, 2022, διαθέσιμο: <https://tvxs.gr/istoria/taksidia-sto-xrono/maxairoma-tis-stellas-apo-toys-kritikoys/>, ανακτήθηκε την 20-04-2024.

²³⁵ Κακογιάννης, Μ., «Στέλλα» (1955), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://vimeo.com/559465066>, ανακτήθηκε την 20-04-2024.

της και να μιλήσει για την επίπονη εμπειρία που βίωσε όταν υπέστη ακρωτηριασμό των γεννητικών της οργάνων:²³⁶ *«Η κλειτορίδα αφαιρέθηκε, τα εξωτερικά και εσωτερικά χείλη του αιδοίου κόπηκαν και ράφτηκε η πληγή. Μόνο ουλές έμειναν εκεί που κάποτε ήταν τα γεννητικά όργανα»* και να ηγηθεί στην εκστρατεία κατάργησής τους. Έτσι άρχισε να εκθέτει στο παγκόσμιο κοινό της την επεμβατική πρακτική που είχε υποστεί όταν ήταν τριών χρονών, την οποία υφίστανται και όλα τα κορίτσια στη Σομαλία από τις «μίτγκα», γυναίκες φορείς της πατριαρχικής κοινωνικής δομής που έχουν ως αποστολή τους την περιτομή των γεννητικών οργάνων των κοριτσιών υπό πρωτόγονες και ανθυγιεινές μεθόδους: *«Η μήτρα μου μολύνθηκε και έκανα υψηλό πυρετό»*. Πρόκειται για μια εθμική πρακτική που επιβιώνει επί αιώνες και αντικατοπτρίζει τις βαθιά ριζωμένες ανισότητες των δυο φύλων, οι ρίζες των οποίων εντοπίζονται στις ακραίες θέσεις περί ομορφιάς και αγνότητας της σομαλικής κοινότητας: *«ότι υπάρχει ανάμεσα στα πόδια μας δεν είναι καθαρό οπότε πρέπει να αφαιρεθεί και να καθαγιαστεί ως απόδειξη παρθενίας και ήθους»*. Στην πραγματικότητα όμως συνίσταται σε μια βίαιη μορφή υποταγής των κοριτσιών και γυναικών: *«ένα κορίτσι που δεν δεχτεί περιτομή δεν μπορεί να παντρευτεί, εξοστρακίζεται από το χωριό και θεωρείται όμοια με πόρνη»*, ένας απάνθρωπος τρόπος χειραγώγησής τους: *«Έτσι γίνεσαι γυναίκα. Τώρα είσαι κάποια»*. Βέβαια για τις χώρες που την εφαρμόζουν αποτελεί ένα αναγκαίο τελετουργικό που προετοιμάζει το κορίτσι για την ενηλικίωσή του και τον γάμο του. *«Μαμά αιμορραγώ από κάτω»*, παραπονιέται η Γουόρις μετά την επέμβαση που έχει υποστεί και η μάνα της την καθησυχάζει: *«Ωραία, αυτό σημαίνει ότι τώρα είσαι γυναίκα»*. Κατά την αφήγηση επισημαίνεται ότι οι άνθρωποι των χωρών αυτών δεν έχουν συνειδητοποιήσει ότι η παραμόρφωση της γυναικείας φύσης στην πραγματικότητα είναι μια σοβαρή μορφή έμφυλης βίας: *«Την πρώτη νύχτα του γάμου ο σύζυγος παίρνει ένα ξυράφι ή μαχαίρι και το ανοίγει πριν μπει με τη βία στη σύζυγό του»*, η οποία αφήνει βαθιά σωματικά και ψυχικά τραύματα στα θύματά της: *«Όταν ήμουν παιδί έλεγα ότι δεν θέλω να είμαι γυναίκα. Γιατί να θέλω αφού είναι γεμάτη πόνο και δυστυχία; [...] ως αποτέλεσμα αυτού του ακρωτηριασμού οι γυναίκες είναι άρρωστες και σωματικά και πνευματικά»*. Η ταινία ολοκληρώνεται με την πρωταγωνίστρια να απευθύνει μια θερμή παράκληση: *«Για το καλό όλων μας ας αλλάξουμε τη σημασία τού να είσαι γυναίκα»*.²³⁷

²³⁶ Χόρμαν, Σ., «Το λουλούδι της ερήμου» (2009), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://www.culture21century.gr/2012/06/desert-flower.html>, ανακτήθηκε την 10-4-2024.

²³⁷ Χόρμαν, Σ., *ό.π.*

Εντελώς διαφορετικούς τύπους κακοποιητικών συμπεριφορών και πράξεων αποτυπώνονται στην ταινία *Miss Violence* (2013) του Αλέξανδρου Αβρανά. Το έργο αυτό αφηγείται τη σκοτεινή διαδρομή μιας ελληνικής μικροαστικής οικογένειας, την οποία συγκροτούν ο πατέρας-παππούς, η γιαγιά και η ανύπαντρη κόρη τους με τα τρία κορίτσια της και τον γιό της: «*όλα τα παιδιά είναι αγνώστου πατρός. Δυστυχώς δεν τα αναγνώρισε ποτέ*». Η ιστορία ξεκινά με ένα οδυνηρό γεγονός. Όταν όλοι χορεύουν, χαμογελούν και φωτογραφίζονται χαρούμενοι γιορτάζοντας τα γενέθλια της εντεκάχρονης Αγγελικής, η εορτάζουσα απομακρύνεται αθόρυβα από την παρέα τους, πλησιάζει τα κάγκελα του μπαλκονιού και πηδά στο κενό.²³⁸

Κεντρικός χαρακτήρας της οικογένειας είναι ο πατέρας-παππούς, μια κυρίαρχη πατρική φιγούρα που κρατάει τα ηνία της οικογένειάς του με σθένος και αποφασιστικότητα. Οι υπάλληλοι της κοινωνικής υπηρεσίας που τους επισκέπτονται για να διαπιστώσουν αν τα αίτια της αυτοκτονίας της εντεκάχρονης οφείλονταν σε οικογενειακούς ή περιβαλλοντολογικούς παράγοντες δείχνουν να εντυπωσιάζονται, αφενός από την υποδειγματική φροντίδα του παππού προς τα εγγόνια του: «*είναι εμφανές ότι αναπληρώνεται το πατρικό πρότυπο για τα παιδιά*», αφετέρου από το ότι παρέμεινε αδιατάρακτο το οικογενειακό του περιβάλλον μετά την αυτοχειρία της εντεκάχρονης: «*Μου κάνει εντύπωση πάντως, το σπίτι σας φαίνεται σα να μην έχει συμβεί τίποτα*». Κι ενώ φαίνεται ότι με τη συμβολή του η ζωή τους κυλά ήρεμα, όταν οι πόρτες κλειδώνουν η αγγελική του φυσιογνωμία θρυμματίζεται, καθώς η πραγματικότητα αποδεικνύεται αφόρητη. Οι ευγενικοί τρόποι του και η υπερπροστατευτική συμπεριφορά του μετατρέπονται σε ελεγχόμενη σωματική και ψυχολογική βία την οποία ασκεί στη γυναίκα του, την κόρη του και τα εγγόνια του. Ο αρρωστημένος ψυχισμός του μας αποκαλύπτεται όταν βλέπουμε τη μεγαλύτερη εγγονή του να επιστρέφει από τον πελάτη στον οποίο ο ίδιος την είχε εκδώσει: «*να χαμογελάς αλλιώς δεν θα σε πηδάνε ούτε για 30 ευρώ*», αλλά και κατά τον διαπληκτισμό τους, όταν το κορίτσι μάς αποκαλύπτει ότι τα εγγόνια του στην πραγματικότητα είναι παιδιά του, καρπός του βιασμού της κόρης του από τον ίδιο. Σύντομα μαθαίνουμε ότι οι σεξουαλικές του διαστροφές δεν εκτονώνονται μόνο πάνω στο

²³⁸ Βρανάς, Α., «Miss Violence» (2013), η ταινία διαθέσιμη: (https://voody-online.com/load/ellhnik_tain_e/18967-miss_violence_2013.html), ανακτήθηκε την 10-04-2024.

κορμί της Ελένης, αλλά, όντας ψυχρός βιαστής, παιδεραστής και προαγωγός κακοποιεί και την εγγονή του.²³⁹

Κανείς δεν μιλά, κανείς δεν αντιδρά. Όλοι σωπαίνουν. Η γυναίκα του έχει αποδεχτεί την κουλτούρα της βίας και της κακοποιητικής συμπεριφοράς που υφίστανται τα κορίτσια, καθιστώντας τον εαυτό της «συνένοχο» των εγκλημάτων του άνδρα της. «Κοιμήσου, εσύ κοιμήσου, ακούς»; συμβουλεύει την κόρη της όταν η Ελένη βλέπει και το μικρότερο κοριτσάκι της να επιστρέφει από τη βόλτα με τον πατέρα της «ματωμένο» σωματικά και ψυχικά. Τη σιωπή επιλέγει και η Ελένη που ζει με μια πνευματική και ψυχική διαταραχή που δεν της επιτρέπει να αντιληφθεί ότι έχει υποταχθεί σε μια νοσηρή πατρική εξουσία, η οποία δεν της αφήνει περιθώριο να αντιδράσει στη βία που «κουρελιάζει» την ψυχή της και την ψυχή των παιδιών της, να τα υπερασπιστεί ως μάνα και να τους εξασφαλίσει μια αξιοβίωτη ζωή, απαλλαγμένη από απειλές, φόβο και κακοποίηση.²⁴⁰

Μόνο η μεγάλη εγγονή αντιδρά όταν βιώνει τον απόλυτο σωματικό και ψυχικό πόνο από τα νοσηρά ένστικτα που «ξεσπά» πάνω στο παιδικό κορμί της ο άνθρωπος που όφειλε να την προστατεύει και να την κάνει να νοιώθει ασφάλεια. Αυτή προειδοποίησε την αμέσως μικρότερη αδερφή της για την κακοποίηση που επρόκειτο να υποστεί μόλις γινόταν ένδεκα ετών: «Της τα είπα όλα, γι' αυτό πήδησε. Πάνω στα έντεκα, ε μπαμπά»; ωθώντας την στο απονοημένο βήμα της και «βοηθώντας την» να μη γίνει ποτέ βορά των ανθρωποκτόνων ορμών εκείνου και των παιδεραστών στους οποίους θα την εκπόρνευε. Όμως δεν έφτανε η αυτοκτονία, έπρεπε να βιαστεί και το τρίτο θηλυκό για να επέλθει ολική καταστροφή του νοσηρού οικογενειακού ιστού. Την επόμενη μέρα αφότου εισήγαγε και τη μικρότερη εγγονή του στην πορνεία, το «τέρας» της οικογένειας βρίσκεται θανάσιμα μαχαιρωμένο στο κρεβάτι του. Με τον τρόπο αυτό, μέσω εκτέλεσης μιας άλλης εξίσου κακουρηματικής πράξης, ο κύκλος της βίας φαίνεται να κλείνει.²⁴¹

Περιπτώσεις γυναικοκτονιών παρουσιάζει και η ταινία *Femincinides* (2020), ένα μεγάλο μήκους ντοκιμαντέρ, συμπαραγωγή της LeMonde και Banguimi, σεναρίου Lorraine de Foucher και σκηνοθεσίας Lorraine de Foucher και Jeremy Frey, που σκιαγραφεί περιπτώσεις πέντε γυναικών που δολοφονήθηκαν από τους συντρόφους τους. Η ταινία

²³⁹ Ρούσσοις, Γ., «Miss Violence»: Ενδοοικογενειακή βία και κακοποίηση ανηλίκων στο μικροσκόπιο του Αλέξανδρου Βρανά» στο *tvxs*, 2020, διαθέσιμο: <https://tvxs.gr/politismos/sinema/miss-violence-endoikogeneiaki-bia-kai-kakopoiisi-anilikon-sto-mikroskopio-toy-aleksandr/>, ανακτήθηκε την 09-04-2024.

²⁴⁰ Ρούσσοις, Γ., *ό.π.*

²⁴¹ Βρανάς, Α., *ό.π.*

στηρίζεται σε στοιχεία που αντλούνται από νομικούς φακέλους, επιτόπιες έρευνες και συνεντεύξεις από τους συγγενείς των θυμάτων, την αστυνομία, το δικαστικό σύστημα και επαγγελματικούς συλλόγους.²⁴² Ουσιαστικά αποτυπώνει το πλαίσιο των δολοφονιών πέντε γυναικών που είχαν διαφορετικές ηλικίες, ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές συνιστώσες και πολιτισμικά υπόβαθρα, είχαν ακολουθήσει διαφορετική πορεία ζωής, αλλά η ζωή τους αφαιρέθηκε από τους συντρόφους τους κάτω από συνθήκες που είχαν το ίδιο μοτίβο.

Η πρώτη ιστορία είναι της Laetitia Smith που δέχτηκε 40 περίπου μαχαιριές στην εξώπορτα του σπιτιού της. Ακολουθεί η ιστορία της Sylvia Bouchet η οποία αφού γρονθοκοπήθηκε μέχρι λιποθυμίας, στο τέλος πετάχτηκε στον βυθό ενός βαθιού φράγματος σαν να ήταν «σακί». Το τρίτο θύμα, η Helen Bizieux πρώτα μαχαιρώθηκε και ύστερα απανθρακώθηκε μέσα στο σπίτι της. Η Mairie-Alice Dibon ναρκώθηκε, στραγγαλίστηκε και πετάχτηκε στον ποταμό Oise. Το πτώμα της βρέθηκε να επιπλέει σχεδόν γυμνό μέσα σε μια βαλίτσα. Η Ana Galajyan πυροβολήθηκε την ώρα που οδηγούσε το αυτοκίνητό της, αν και περιφρουρούταν από την αστυνομία.

Και οι πέντε γυναίκες πριν δολοφονηθούν βρίσκονταν υπό τον αυστηρό έλεγχο του συζύγου τους, βίωναν την υπερβολική του ζήλια, την κτητικότητα του, λεκτική, ψυχολογική και σωματική βία, η οποία κορυφώθηκε όταν αποφάσισαν να χωρίσουν ή μετά τον χωρισμό τους. Στην περίπτωση της Laetitia ο σύζυγός της την έβαζε να γδυθεί όταν γύριζε από τη δουλειά της για να διαπιστώσει αν την είχε αγγίξει άλλος άνδρας. Αν έλειπε ταξίδι έπρεπε να του φέρνει αποδείξεις για το μέρος που είχε πάει. *«Είχε πετάξει όλα τα εσώρουκά της και της είχε αγοράσει καινούργια, στο σώμα του δέρματος, κακόγουστα»*, είπε μια συνάδερφός της.²⁴³

Η Sylvia μετά από 18 χρόνια γάμου χώρισε τον σύζυγό της γιατί ανακάλυψε ότι την απατούσε. Όμως *«εκείνος πειράχτηκε γιατί είδε τον δυναμισμό της και την ικανότητά της να υπάρχει και χωρίς αυτόν»*, είπαν οι δικοί της. Κάποια μέρα έβαλε ένα μαχαίρι στο λαιμό της και την απείλησε ότι θα τη σκοτώσει. Είχε διαλύσει όλα τα έπιπλα του κήπου της και είχε κάνει κομμάτια την πλαστική πισίνα της. *«Τα παιδιά μου σούρλιαζαν, έβλεπα το μίσος*

²⁴² Foucher, L.D., Frey, J., «Femicinides» (2020), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://tainio-mania.online/load/-2020/femicinides-2020/58-1-0-33374>, ανακτήθηκε την 11-04-2024.

²⁴³ Foucher, L.D., Frey, J., *ό.π.*

στα μάτια τους», δήλωσε η ίδια στο δικαστήριο, όταν ζήτησε ασφαλιστικά μέτρα για να μην μπορεί να την πλησιάσει.

Η Helene είχε έναν σύζυγο ο οποίος συνήθιζε να την διακόπτει κάθε φορά που μιλούσε. «Σκάσε, εγώ μιλάω τώρα», της έλεγε πάντα όταν τολμούσε να πει τη γνώμη της. Είχε απειλήσει ότι θα την σκοτώσει. Την ίδια βάνουση συμπεριφορά είχε και προς τα άλλα μέλη της οικογένειάς της. Δεν ήταν απλώς ένας εγωκεντρικός τύπος, αλλά ένας άνθρωπος που διέθετε εγκληματικό παρελθόν. Όταν ήταν είκοσι ετών είχε διαπράξει ανθρωποκτονία και είχε εκτίσει ποινή φυλάκισης οκτώ χρόνων.

Η Marie-Alice ήταν φεμινίστρια και βοηθούσε τις κακοποιημένες γυναίκες να βγουν από την τοξική τους σχέση. Αν και γνώριζε καλά τα συμπτώματα, δεν μπόρεσε να αντιληφθεί ότι ήταν και η ίδια παγιδευμένη σε μια ανάλογη σχέση, σχεδόν κλειδωμένη στο σπίτι της. Ο σύντροφός της την χειραγωγούσε, εκβιάζοντάς την ότι θα αυτοκτονούσε αν έφευγε μακριά του. Έτσι μαράζωνε μέρα με την ημέρα, καταβεβλημένη από τον αυταρχισμό του και την ανάγκη του να ελέγχει κάθε κίνησή της.

Η Ana έφυγε μαζί με τον άνδρα της από την Αρμενία αναζητώντας καλύτερη τύχη στη Γαλλία. Βλέποντας όμως εκείνος ότι η δουλειά της στο ραδιοφωνικό σταθμό την έκανε χαρούμενη, άρχισε να την κακοποιεί. Αρχικά η Ana για να αποφεύγει τις εντάσεις ντυνόταν σύμφωνα με τις οδηγίες του. Ωστόσο εκείνος έβρισκε άλλες αφορμές για να την χτυπά. Μετά από δεκαοκτώ χρόνια γάμου η Ana τον εγκατάλειψε και ξαναγύρισε με τα παιδιά της στον τόπο καταγωγής της.²⁴⁴

Σε όλες τις περιπτώσεις οι συγγενείς γνώριζαν την κακοποίηση που υφίσταντο τα θύματα, μερικοί μάλιστα φοβόντουσαν ότι θα κατέληγαν νεκρές. «Θα μπορούσε να τελειώσει άσχημα, ήταν μια σκέψη που έκανα πάντα», παραδέχεται ο πατέρας της Helene. «Είπα στην αστυνομία ότι έπρεπε να τον είχα σκοτώσει. Θα ήμουν εγώ στη φυλακή, αλλά η κόρη μου θα ήταν εδώ με τα παιδιά της», δήλωσε μετανιωμένος που δεν απέτρεψε τον φόνο του παιδιού του. «Έκανα τα πάντα για να κρατήσω τη μητέρα μου μακριά από τον πατέρα μου», αποκάλυψε η κόρη της Ana. «Ο πατέρας μου ήταν δημόσιος κίνδυνος. Τα βράδια δεν κοιμόμουν, παραφύλαγα για να μην τη χτυπήσει», ομολόγησε ο γιος της Laetitia στην αστυνομία. Κάποιοι προσπάθησαν να τις βοηθήσουν, να τις ειδοποιήσουν για την κατάσταση που βίωναν, αλλά η επιρροή του συζύγου ήταν τόσο ισχυρή που δεν

²⁴⁴ Foucher, L.D., Frey, J., ό.π.

εισακούστηκαν. «Της το είπα. Το φώναξα», ακούγεται να λέει η διευθύντρια του ανθρώπινου δυναμικού της εταιρείας που εργαζόταν η Laetitia. Ο πόνος αυτών που μένουν πίσω μετά από ένα έγκλημα είναι αισθητός στο ντοκιμαντέρ. Άλλωστε σε μια ανθρωποκτονία δεν υπάρχει ένα μόνο θύμα. Θύματα είναι και όσοι μένουν πίσω καθώς η ζωή τους έχει διαλυθεί.

Και οι πέντε γυναίκες είχαν κάνει καταγγελία ή είχαν απευθυνθεί στο δικαστικό σύστημα για να ληφθούν μέτρα και να προστατευτούν. Αν και η αστυνομία συνηθίζει να ισχυρίζεται ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να σωθούν από την κακοποιητική συμπεριφορά του συζύγου τους επειδή δεν μιλούν, οι συγκεκριμένες περιπτώσεις διαψεύδουν αυτόν τον ισχυρισμό. Τόσο οι αστυνομικές αρχές όσο και οι δικαστικοί λειτουργοί υποτίμησαν τη σοβαρότητα της κατάστασής τους αφού δεν διέκριναν τον κίνδυνο που ελλόχευε πίσω από τις πράξεις βίας που τα εν λόγω θύματα υφίσταντο. «Είναι συνηθισμένοι οι καβγάδες μέσα σε ένα ζευγάρι και οι απειλές θανάτου, αλλά τις περισσότερες φορές δεν συμβαίνει τίποτα ακόμη κι όταν είμαστε σίγουροι ότι έχουν ειπωθεί πολλά», εξηγεί ο Eric Maillaud, εισαγγελέας του Clermont. «Πράγματι, ίσως δεν είμαστε αρκετά προσεκτικοί όταν ακούμε για σπασμένα έπιπλα κήπου, σπασμένα πιάτα, απειλές θανάτου. Περνάμε την επαγγελματική μας ζωή μέσα σε κουτιά», συνεχίζει ο εισαγγελικός λειτουργός, προσπαθώντας να υπερασπιστεί τις αποτυχίες της δικαιοσύνης αποδίδοντάς τες στον μεγάλο αριθμό υποθέσεων που διαχειρίζονται: «Αυτό, αυτό που έγινε εδώ είναι σοβαρό, αυτό είναι πολύ σοβαρό, αυτό δεν είναι καθόλου, αυτός είναι ο τρόπος που έχουμε βρει για να δουλέψουμε και να αντιμετωπίσουμε χιλιάδες υποθέσεις. Ίσως θα έπρεπε να έχουν συσταθεί ειδικά τμήματα».²⁴⁵

Από τους πέντε δράστες οι τέσσερις αυτοκτόνησαν αμέσως μετά το έγκλημά τους. Ο δολοφόνος της Helen ισχυρίστηκε ότι τσακώθηκαν όταν βρίσκονταν στο φράγμα και από λάθος κίνησή της η σύντροφός του έπεσε στον βυθό. Δεν προφυλακίστηκε. Ο δικαστής τον άφησε ελεύθερο με το σκεπτικό ότι δεν ήταν επικίνδυνος αφού για έναν ολόκληρο μήνα, κατά το διάστημα δηλαδή που μεσολάβησε μέχρι να του ασκηθεί δίωξη, δεν είχε διαπράξει άλλο έγκλημα. Αλλά και επειδή έπρεπε να φροντίσει τα ζώα του. Ο εισαγγελέας, θεωρώντας απαράδεκτη την απόφαση του δικαστή, άσκησε έφεση. Η

²⁴⁵ Foucher, L.D., Frey, J., ό.π.

οικογένεια της θεωρεί τραγικό το γεγονός ότι μέχρι να εκδικαστεί η υπόθεση από το δευτεροβάθμιο δικαστήριο ο δράστης θα θεωρείται αθώος στα μάτια της δικαιοσύνης.²⁴⁶

Από τα γεγονότα που εκθέτει το ντοκιμαντέρ *Feminiciniades*, τα οποία προηγήθηκαν των δολοφονιών των πέντε γυναικών από τους συντρόφους τους, καταδεικνύεται ότι το εγκληματικό μοτίβο στις περιπτώσεις γυναικοκτονιών που διαπράττονται από τους συντρόφους των δολοφονημένων, οι οποίοι αντιλαμβάνονται τις γυναίκες τους ως ιδιοκτησία τους, είναι πάντα το ίδιο. Ο χωρισμός είναι το τελευταίο στάδιο μιας προδιαγραμμένης γυναικοκτονίας, επειδή όταν η γυναίκα φεύγει από τη σχέση γίνεται αντικείμενο μίσους του άνδρα, ο οποίος, θέλοντας να έχει πάντα τον τελευταίο λόγο, κλείνει τις εκκρεμότητές του μαζί της δολοφονώντας την.

Με ρεαλισμό αποτυπώνεται η ωμή πραγματικότητα μιας κακοποιητικής σχέσης και στην ταινία μικρού μήκους, *Μη με αφήσεις ποτέ* (2021), σκηνοθεσίας Αργύρη Παπαδημητρόπουλου, που ανέβασε η σοκολατοβιομηχανία «LACTA» στο YouTube, για να τιμήσει την Παγκόσμια Ημέρα για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών. Η ιστορία ξεκινά με εικόνες ενός ευτυχισμένου ζευγαριού που βρίσκεται σε μια παραλία ζώντας τον έρωτά του. «*Ήταν Καλοκαίρι. Ήμουν τόσο ευτυχισμένη, ...το ίδιο και εκείνος*», ακούγεται η ηρωίδα να μας λέει. Και καθώς απολαμβάνουν χαρούμενες και ανέμελες στιγμές ο σύντροφός της δηλώνει: «*Θέλω να είσαι δικιά μου. Μόνο δικιά μου, ε;* » Η Μαρία δείχνει να κολακεύεται ακόμη κι όταν εκείνος της ομολογεί: «*δεν αντέχω να είσαι ούτε λεπτό μακριά μου. Μη με αφήσεις ποτέ*», πεπεισμένη ότι τα λόγια του εκφράζουν τη βαθιά αγάπη του. Γρήγορα όμως τα πελάγη χαράς και ευτυχίας δίνουν τη θέση τους σε σκηνές ζήλιας, έντασης και κακοποίησης, καθώς εκείνος αρχίζει να την αντιμετωπίζει ως αντικείμενο πάνω στο οποίο εκτονώνει τις βίαιες διαθέσεις του. Της απαγορεύει να συναναστρέφεται τις φίλες της, να μιλάει στο τηλέφωνο με δικά της πρόσωπα, της ασκεί σωματική βία -της πετά πράγματα και τη χτυπά- ψυχικό και λεκτικό εκφοβισμό: «*τι σκατά έχει το κεφάλι σου*», αναγκάζοντάς την να κλειδώνεται τρομαγμένη σε ένα δωμάτιο για να του ξεφύγει. Η κακοποιητική συμπεριφορά του κλιμακώνεται όταν η Μαρία του δηλώνει ότι θα τον αφήσει. Οργισμένος τότε εκείνος τη σπρώχνει στο γκρεμό. Η τετράλεπτη ταινία

²⁴⁶ Foucher, L.D., Frey, J., ό.π.

κλείνει με λόγια της Μαρίας που θέτουν έναν προβληματισμό: «Έκανα τα πάντα ή έτσι νόμιζα. Τώρα πια δεν έχει σημασία. Σημασία έχει τι θα κάνεις εσύ που ακόμα μπορείς». ²⁴⁷

Από τα παραπάνω έργα της δημιουργικής συγγραφής καταδεικνύεται ότι τόσο η πεζογραφία όσο και ο κινηματογράφος έχουν αποτυπώσει τη βία σε όλες τις μορφές της, από την πιο λεπτή και αδιόρατη μέχρι τη γυναικοκτονική τρομοκρατία, αποκαλύπτοντας ότι η ζωή, το σεξ, η σεξουαλικότητα, ο έλεγχος του γυναικείου σώματος, της αναπαραγωγής ή της καταστροφής του αποτελούν μέρος της ιστορικής στρατηγικής των ανδρών που αποβλέπει στην υποταγή των γυναικών. Ταυτόχρονα η πλούσια παραγωγή καλλιτεχνικής και αγωνιστικής τους έκφρασης επισημαίνει στη συλλογική συνείδηση ότι η κανονικοποίηση της έμφυλης βίας δεν μπορεί να εξαλειφτεί όσο νομιμοποιείται από την αναντίρρητα απαρχαιωμένη και απαξιωμένη πατριαρχική παράδοση που επιβιώνει πεισματικά εξαιτίας της δύναμης των κληρονομημένων ανορθολογικών πεποιθήσεων που επικυρώνουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς του άντρα και υποβιβάζουν την κοινωνική θέση της γυναίκας. Άλλωστε, δεν προσήκει στο νεωτερικό δικαιοκρατικό μας σύστημα, ακρογωνιαίος λίθος του οποίου είναι το τρίπτυχο των κορυφαίων αρχών: ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη, καμία έμφυλη αντίληψη.

²⁴⁷ Παπαδημητρόπουλος, Α., «Μη με αφήσεις ποτέ» (2021), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://www.youtube.com/watch?v=uxXPltBr8Jg&t=20s>, ανακτήθηκε: 22-4-2024.

Συμπεράσματα

Η δημιουργική συγγραφή είναι μια μορφή τέχνης που αναπαριστά την ανθρώπινη ζωή και τα συναισθήματα που προκαλούν τα βιώματά της, αξιοποιώντας το εύρος της εκφραστικότητά της και της ελευθερίας της. Ο νόμος είναι μέσο ρύθμισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς και σκοπός του είναι να διατηρεί τη κοινωνική τάξη και τη δικαιοσύνη. Αν και τα έργα της γραμματείας της δημιουργικής διαδικασίας και του δικαίου διαφέρουν ως προς τη μορφή και τον σκοπό τους, στην πραγματική ζωή δεν υπάρχουν μεμονωμένα, δεδομένου ότι διακρίνονται συνδέσεις, διασταυρώσεις και επιρροές μεταξύ τους. Το βασικότερο κοινό υπόβαθρό τους είναι η χρήση της γλώσσας της κοινότητας εντός της οποίας λειτουργούν. Αν και οι συσχετισμοί τους δείχνουν ότι οι δύο κλάδοι συγκλίνουν σε ορισμένα σημεία, αυτό δε σημαίνει ότι δεν παραμένουν δύο ξεχωριστά πεδία με τους δικούς του ορισμούς και τα δικά του χαρακτηριστικά το καθένα. Η τομή τους ωστόσο είναι ένα πολύπλευρο θέμα που αξίζει τη σε βάθος εξερεύνησή του.

Από την έρευνα και τη συζήτηση για τη σχέση μεταξύ δικαίου και λογοτεχνίας έχει προκύψει το πνευματικό κίνημα *Δίκαιο και Λογοτεχνία*. Οι θιασώτες του προτείνουν την ανάγνωση έργων του έντεχνου λόγου από τον κόσμο της νομικής κοινότητας, θεωρώντας ότι η μελέτη τους θα επιφέρει την αποκατάσταση του δεσμού της νομικής με τις ανθρωπιστικές επιστήμες, προκειμένου ο ακαδημαϊκός λόγος τους να μην είναι στεγνός και να μην αποβλέπει μόνο στον τεχνικό χειρισμό των κανόνων του νομοθέτη. Επίσης αναγνωρίζουν και προβάλλουν επιχειρήματα σχετικά με δυνατότητα της δημιουργικής συγγραφής να λειτουργεί ως εργαλείο μεταρρύθμισης του νόμου. Αντλώντας από τις μορφές και τα έγγραφα της νομικής επιστήμης, προσφέροντας μάρτυρες, διεξάγοντας έρευνες ή παρέχοντας αποδεικτικά στοιχεία, μπορούν, ισχυρίζονται οι νομικοί κύκλοι του, τα λογοτεχνήματα να επιδιώξουν την επανόρθωση των αποτυχιών και των λαθών του δικαιοδοτικού θεσμού ή σε ορισμένες περιπτώσεις να επιτεθούν στα θεμέλια του ίδιου του δικαίου. Επιτυγχάνοντας δε να είναι ενημερωτικά και πειστικά και να προκαλούν συναισθήματα στον αναγνώστη, μπορούν να τον οδηγήσουν στον κοινωνικό ακτιβισμό και να προκαλέσουν ακόμη και κοινωνική αλλαγή. Εκτός των άλλων, η τέχνη της μυθοπλασίας δύναται να αναπτύξει τις ηθικές ικανότητες των νομικών παραγόντων που εκπροσωπούν είτε τον νόμο είτε τα υποκείμενά του, οι οποίες είναι αναγκαίες για τις δικαιοκτές πράξεις, τις δικαστηριακές πρακτικές ή την έκδοση δικαστικών αποφάσεων. Η

καλλιέργεια αυτή επιτυγχάνεται χάρη στις υποκατάστατες και συμμετοχικές εμπειρίες που παρέχει ένα δημιούργημα του έντεχνου λόγου, δεδομένου ότι δίνει την ευκαιρία για αναγνώσεις καταστάσεων που μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι εφαρμοστές του νόμου θεμελιώνουν τις νομικές κρίσεις τους, τουλάχιστον στην περίπτωση αβέβαιων υποθέσεων, όπου τους διανοίγεται η δυνατότητα να επιλέξουν την καλύτερη από τις προτεινόμενες εναλλακτικές λύσεις. Βέβαια μια τέτοιου είδους ενδυνάμωση εξαρτάται από τις αρχές του εκάστοτε νομικού και των ιδεών του. Εάν δηλαδή ο κρίνων θεωρεί ότι οφείλει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη θεμελίωση της έννοιας του κράτους δικαίου συμπληρώνοντας τη βούληση του νομοθέτη με τις δικές του ηθικές απόψεις ή φρονεί ότι χρέος του είναι να ενεργεί σύμφωνα με τους αυστηρούς νομικούς κανόνες που έχει θεσμοθετήσει η κοινωνία.

Στις παραπάνω θέσεις αντιτίθενται οι οπαδοί του ρεύματος *Οικονομική ανάλυση του Δικαίου*, μια ομάδα επιστημόνων της νομικής σχολής που αξιοποιεί θεωρίες της οικονομικής επιστήμης για να προάγει στη θεμελίωση των νομικών της κρίσεων την οικονομική αποτελεσματικότητα του νόμου. Οι εν λόγω ακαδημαϊκοί προβάλλουν τον ισχυρισμό ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν τη συμβολή της πεζογραφίας, της ποίησης, του θεάτρου ή του κινηματογράφου στη νομική μεταρρύθμιση. Μάλιστα διατείνονται ότι οι λογοτέχνες δεν μπορούν να ασκούν κριτική στο δίκαιο διότι δεν γνωρίζουν την τεχνική πλευρά του νόμου. Άλλωστε, υποστηρίζουν, ο ρόλος που διαδραματίζουν τα λογοτεχνήματα στην κοινωνία τούς στερεί τη δυνατότητα να συμβάλουν σε οποιαδήποτε κοινωνική αλλαγή. Εκτός αυτού, οι καλλιτέχνες-δημιουργοί τους που καταπιάνονται με κοινωνικά ζητήματα προτιμούν να ακολουθούν κινήματα που επιδιώκουν τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, παρά να συμμετέχουν ενεργά στην απονομή της δικαιοσύνης. Σχετικά δε με τη δυνατότητα του λογοτεχνικού κανόνα να αναπτύσσει τις ηθικές ικανότητες της νομικής κοινότητας, οι εν λόγω νομικοί ανταπαντούν λέγοντας ότι σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αποτελεί στόχο των συγγραφέων η επιβολή της άποψής τους ή της ηθικής τους. Αυτό που οφείλουν οι μυθοπλάστες να κάνουν είναι να εγείρουν ηθικά ερωτήματα και να προβληματίζουν τον αναγνώστη σε ποικίλα ζητήματα, εκθέτοντάς του σενάρια που θα του επιτρέψουν να αξιολογήσει τα πιθανά αποτελέσματα.

Η ρήξη μεταξύ των διαφωνούντων στα παραπάνω θέματα δεν έχει ακόμη αποκατασταθεί. Ωστόσο υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα ότι οι δύο κλάδοι μπορούν να συνεισφέρουν ο

ένας στον άλλον με ουσιαστικό τρόπο. Άλλωστε όσοι καταπιάνονται με τη δημιουργική διαδικασία δεν σταματούν να δημιουργούν έργα προσδοκώντας να διευρύνουν την αντίληψη της νομικής κοινότητας και των αναγνωστών σε ζητήματα που απασχολούν την κοινωνία σήμερα, για τα οποία ο νόμος για την ώρα δείχνει ανέτοιμος να τα αντιμετωπίσει. Τέτοιες επεμβάσεις προσδοκούν να επιφέρουν οι σύγχρονες αφηγήσεις που εκθέτουν το ζήτημα της έμφυλης βίας. Αντίθετα από τα κείμενα του δέκατου ενάτου και εικοστού αιώνα, που ενταγμένα στις κοινωνικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες του καιρού τους αντανάκλυσαν το αξιακό σύστημα της πατριαρχίας, το οποίο επέβαλε τον θάνατο της γυναίκας από κάποιο ανδρικό μέλος της οικογένειάς της είτε γιατί είχε απατήσει τον άνδρα της είτε για άλλους λόγους που είχαν σχέση με το φύλο της προβάλλοντας το έγκλημα ως οικογενειακή υπόθεση που δεν αφορούσε την ευρύτερη κοινωνία, τα σύγχρονα δημιουργήματα εστιάζουν στον έμφυλο χαρακτήρα τέτοιων εγκλημάτων προσπαθώντας να προβληματίσουν τον αναγνώστη και τη νομική κοινότητα. Απεικονίζοντας τον δολοφόνο ως συνεκδοχή μιας πολλαπλώς βίαιης κοινωνίας, πιέζουν την πολιτεία να λάβει μακρά σειρά θετικών μέτρων και δράσεων για τα θύματα της έμφυλης βίας. Επίσης επιδιώκουν να ενημερώσουν για τους κινδύνους που επιφέρουν στον κοινωνικό ιστό οι κακοποιητικές τακτικές των δραστών. Παράλληλα θέτουν το δίλημμα εάν η έκταση του φαινομένου επιβάλλει την τροποποίηση της ελληνικής κείμενης νομοθεσίας καθιστώντας αυστηρότερο τον κολασμό της ανθρωποκτονίας εις βάρος των γυναικών.

6. Λογοτεχνία και νομική ιστορία: αναλύοντας τη μεθοδολογία

Εισαγωγή

Στο δημιουργικό μέρος της εργασίας θα δούμε την προβολή της συμβολής της δημιουργικής συγγραφής στη διαμόρφωση του δικαίου, όπως την παρουσιάζει ο Gavin Little, καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Stirling, τις οποίες εκθέτει στο άρθρο του, «Λογοτεχνία και νομική ιστορία: αναλύοντας τη μεθοδολογία».²⁴⁸ Κρίνεται δηλαδή σκόπιμο να μεταφραστεί και να παρουσιαστεί στη συνέχεια, καθώς σε αυτό σχολιάζονται μελέτες σχετικά με τις δυνατότητες της λογοτεχνίας να παρέχουν πληροφορίες που αφορούν τις ευρύτερες κοινωνικο-πολιτισμικές αξίες, οι οποίες βοηθούν να ενημερώνεται η ανάλυση της νομικής ιστορίας με πιο εμπειριστατωμένο τρόπο, οπτική που δεν έχει διερευνηθεί αρκετά διεξοδικά από τους ιστορικούς του δικαίου, καθώς οι τελευταίοι επιδίδονται συχνότερα στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η λογοτεχνία επηρέασε την εξέλιξη της νομικής ιστορίας. Επίσης παρουσιάζει έρευνες που καταδεικνύουν τη δυνατότητα της δημιουργικής συγγραφής να προσφέρει νέες ερμηνείες του παρελθόντος, όταν τα έργα της χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό με μια σειρά μη μυθοπλαστικών πηγών. Επιπλέον αναφέρει μελέτες για τη λογοτεχνική σημασία του τρόπου με τον οποίο το δίκαιο έχει χρησιμοποιηθεί από τους συγγραφείς μυθοπλασίας, ζητήματα που δυσκολεύονται να αναλύσουν όσοι δεν διαθέτουν δεξιότητες στη λογοτεχνική ανάλυση. Εκτός των άλλων, η εν λόγω εργασία παρουσιάζει την κριτική που έχουν δεχτεί οι νομικοί ακαδημαϊκοί, τόσο εκείνοι που έχουν συνεισφέρει στη νομική ιστορία ασχολούμενοι με τα λογοτεχνικά κείμενα μόνο και μόνο για να αμφισβητήσουν τα στιλιστικά, κειμενικά και ηδονικά όρια του δικαίου, όσο και αυτοί που αντιμετωπίζουν τον νόμο περιορισμένα, ως ένα σύνολο δηλαδή τεχνικών κανόνων, επεμβάσεων και θεσμικών διαδικασιών.

²⁴⁸ Little G., «Literature and legal history: analyzing methodology», στο *Entertainment and Sports Law Journal*, 2005 διαθέσιμο: <https://www.researchgate.net/publication/241736259Literatureandlegalhistoryanalysingmethodology>, ανακτήθηκε την 05-02-2024.

Περίληψη

Ενώ η λογοτεχνία έχει συχνά χρησιμοποιηθεί σε συνδυασμό με τη νομική ιστορία, υπάρχει πολύ μικρό ενδιαφέρον για τα ευρύτερα μεθοδολογικά ζητήματα που εμπλέκονται σε αυτή τη σχέση. Το παρόν άρθρο επιδιώκει να αποκαταστήσει αυτή την ισορροπία αναλύοντας μια σειρά διεπιστημονικών προσεγγίσεων και μελετών. Στη μελέτη του Richard Posner υποστηρίζεται ότι η κριτική των απεικονίσεων του δικαίου στη λογοτεχνία, της σημασίας τους από την άποψη της ιστορίας της νομικής επιστήμης και των θεσμικών δομών του είναι περιορισμένη. Γενικά όμως, παρά την αφηρημένη φύση της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ λογοτεχνίας και δικαίου, η χρήση των λογοτεχνικών πηγών είναι απαραίτητη για την κατανόηση της νομικής ιστορίας. Ενώ διαφορετικές τεχνικές αξιοποίησης της λογοτεχνίας και της νομικής ιστορίας έχουν χρησιμοποιηθεί σε διάφορες μελέτες, έχουν γίνει λίγες συζητήσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, για το ευρύτερο μεθοδολογικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο.

Πρώτα απ' όλα, οι νομικοί ιστορικοί έχουν χρησιμοποιήσει τη λογοτεχνία για να καταλήξουν σε πολιτισμικές συγκρίσεις και σημεία αναφοράς που μπορούν να προσφέρουν νέες προοπτικές στην κατανόηση του παρελθόντος. Δεύτερον, σε εννοιολογικό επίπεδο, οι νομικές και λογοτεχνικές σπουδές επιδίδονται συχνότερα στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η λογοτεχνία επηρέασε την εξέλιξη της νομικής ιστορίας. Και τρίτον, οι πρόσφατες εξελίξεις στην κοινωνικο-πολιτισμική ιστορία έχουν δείξει ότι όταν η λογοτεχνία χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλες μη μυθοπλαστικές πηγές αποκτά σημαντικές δυνατότητες στην κατασκευή ευρύτερων κοινωνικών και πολιτισμικών συμφραζομένων και αναλύσεων, που μπορούν στη συνέχεια να παρέχουν νέες πληροφορίες για τη νομική ιστορία.

Λέξεις - Κλειδιά

Νομική Ιστορία - Δίκαιο και Λογοτεχνία - Μεθοδολογία - Δίκαιο και Πολιτισμός

Εισαγωγή

Αν και αρκετές μελέτες προσπάθησαν να συνδυάσουν τη νομική ιστορία με τον λογοτεχνικό κανόνα, εντούτοις πολύ λίγες ασχολούνται με την ιστορική αξία των λογοτεχνικών έργων που απεικονίζουν το δίκαιο.²⁴⁹ Από τη σκοπιά των μελετητών της σχέσης λογοτεχνίας και δικαίου, των οποίων πρωταρχικό μέλημα είναι να εμβαθύνουν την κατανόηση της λογοτεχνίας ή της ηθικής, το ζήτημα είναι επουσιώδες, μη αμφισβητούμενο και μη φιλοσοφικό.²⁵⁰ Ίσως παραδόξως, οι νομικοί ιστορικοί έχουν την τάση να μην ασχολούνται με το θέμα διεξοδικά. Όσοι έχουν ασχοληθεί με τη λογοτεχνία ξεκινούν συχνά να γράφουν για τα λογοτεχνικά κείμενα, αφού εκθέσουν σε μια σύντομη συζήτηση τούς δικούς τους ειδικούς ερευνητικούς στόχους, αντί να εστιάσουν στην ευρύτερη αξία που έχει η λογοτεχνία για τη νομική ιστορία. Αυτό συμβαίνει επειδή οι νομικοί ακαδημαϊκοί που καταπιάνονται γενικά με τη λογοτεχνία θεωρούν την ενασχόλησή τους με τα έργα της μια ευχάριστη -ακόμη και απελευθερωτική εργασία. Έτσι, στο τέλος των σημειώσεών του, σε μια συλλογή δοκιμίων για το δίκαιο και τη λογοτεχνία, ο Peter Goodrich, καθηγητής της Νομικής του Yeshiva University, έγραψε ότι οι νομικοί ακαδημαϊκοί που είχαν συνεισφέρει στη νομική ιστορία, είχαν ασχοληθεί με τα λογοτεχνικά κείμενα «για να αμφισβητήσουν τα στυλιστικά, κειμενικά και ηδονικά όρια του δικαίου. Οι εν λόγω νομικοί υποστηρίζουν με ποικίλους τρόπους ότι η λογοτεχνία αντιπροσωπεύει μια ρωγή, μια κρίση, μια διάτρηση του νομικού περιορισμού του κειμένου. Χρησιμοποιούν ποιήματα, μυθοπλασίες, «ανυπότακτες» πράξεις και «ανεξέλεγκτα» γραπτά για να βγουν έξω από τους κανόνες της νομικής γραφής και να κάνουν έτσι συνειδητή τη χάραξη των ιδεών του δικαίου».²⁵¹ Αν, όπως σχολίασε ο Franz Kafka (1883-1924), οι νομικές σπουδές μοιάζουν «σαν να μασάμε πριονίδι»,²⁵² για ορισμένους ακαδημαϊκούς της νομικής επιστήμης το δίκαιο στη λογοτεχνία μοιάζει ίσως με απελευθέρωση από τα δεσμά της συμβατικής νομικής ανάλυσης, σε αντίθεση με τους μελετητές της λογοτεχνίας που δεν περιορίζονται από τους κανόνες της λογοτεχνικής θεωρίας.

²⁴⁹ Finn, M., «Victorian Law, Literature and History: Three Ships Passing in the Night» στο *Journal of Victorian Culture*, 7(1), 2002, σσ. 140-141.

²⁵⁰ Ward, I., *Law and Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, σ. 59.

²⁵¹ Goodrich, P., «Endnote: Untoward» στο *Journal of Law and Society*, 2004, σ. 159.

²⁵² Ward, I., *ό.π.*, σ. 176.

Στόχος αυτής της συζήτησης είναι να εστιάσει στην ανάλυση της νομικής ιστορίας και όχι στην ίδια τη λογοτεχνία. Στις κριτικές προσεγγίσεις του Richard Posner για τη λογοτεχνία ως πηγή νομικής ιστορίας, ως σημείο εκκίνησής της, υποστηρίζεται ότι, αν και οι πτυχές της θεωρίας είναι εύκολο να αμφισβητηθούν, τα ιστορικά λογοτεχνικά κείμενα είναι απίθανο να δώσουν νέα στοιχεία σχετικά με τις δογματικές, θεσμικές ή διαδικαστικές τεχνικές λεπτομέρειες του δικαίου, συγκριτικά με τις νομικές πηγές που παρέχουν άμεσα και πληρέστερα δεδομένα. Προχωρώντας όμως πέρα από τα επιχειρήματα του Posner, οι απεικονίσεις του δικαίου από τη λογοτεχνία μπορούν, όταν χρησιμοποιούνται κατάλληλα, να παρέχουν πολύτιμες γνώσεις για την ιστορία του δικαιοκτικού θεσμού. Ενώ διαφορετικές τεχνικές αξιοποίησης της λογοτεχνίας και της νομικής ιστορίας έχουν χρησιμοποιηθεί σε διάφορες μελέτες, έχουν γίνει λίγες συζητήσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, για το ευρύτερο μεθοδολογικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο. Η παρούσα εργασία λοιπόν αρθρώνει και αξιολογεί τις μορφές και τα όρια των μεθοδολογιών που έχουν χρησιμοποιηθεί, από τη σκοπιά της νομικής και όχι της λογοτεχνικής, ιστορίας.

6.1 Η κριτική του Richard Posner

Η σκεπτικιστική ανάλυση της νομικής ιστορίας του *Έμπορου της Βενετίας* του Shakespeare, της *Δίκης* του Kafka και του *Ζοφερού Οίκου* του Dickens από τον Richard Posner είναι η μόνη περίπτωση όπου η ιστορική (και όχι η ηθική) αξία των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων του δικαίου θεωρείται ένας από τους βασικούς πρωταγωνιστές στην ευρύτερη συζήτηση για τη λογοτεχνία και το δίκαιο.²⁵³ Ο Posner υποστηρίζει ότι το δίκαιο κατέχει σημαντική θέση στα μυθιστορήματα ενός μεγάλου αριθμού συγγραφέων επειδή «για να επιβιώσει η λογοτεχνία πρέπει να ασχολείται με πράγματα που δεν αλλάζουν πολύ με την πάροδο του χρόνου».²⁵⁴ Το δίκαιο είναι σταθερά και σχετικά αμετάβλητο μέρος της κοινωνίας και είναι προσβάσιμο στους συγγραφείς, το κοινό τους και τις μεταγενέστερες γενιές αναγνωστών. Οι μεγάλοι συγγραφείς του λογοτεχνικού κανόνα χρησιμοποίησαν το δίκαιο ως ένα χρήσιμο συμβολικό ή μεταφορικό «τέχνασμα» για να θίξουν άλλα ζητήματα.²⁵⁵ Ουσιαστικά ο Posner υποστηρίζει ότι αυτοί που ενδιαφέρονται για τους τεχνικούς νομικούς κανόνες συγκεκριμένων περιόδων δεν θα μάθουν πολλά για το δίκαιο από τη λογοτεχνία:

²⁵³ Posner, R., *ό.π.*, 1998, σσ. 127-144.

²⁵⁴ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σ. 1356.

²⁵⁵ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σσ. 1356-1358.

«Το ότι οι μεγάλοι συγγραφείς χρησιμοποιούν συχνά το δίκαιο στα έργα τους δε σημαίνει ότι τα γραπτά αυτά έχουν τόσο νομικό ενδιαφέρον που θα παρακινούσε έναν νομικό να τα μελετήσει. Αν θέλω να γνωρίζω για το σύστημα του Πρωτοδικείου της Αγγλίας του δέκατου ένατου αιώνα δεν απευθύνομαι στον «Ζοφερό Οίκο» του Dickens. Υπάρχουν καλύτερες πηγές για να μάθω για το δίκαιο από τα μυθιστορήματα – εκτός κι αν θέλω να μάθω πώς αντιδρούσαν οι κοινοί άνθρωποι απέναντι στον νόμο και τους νομικούς παράγοντες. Προφανώς η άποψη αυτή δεν ισχύει για τους πολιτισμούς όπου οι μόνες πληροφορίες για το δίκαιο βρίσκονται σε αυτό που ονομάζουμε λογοτεχνία, αν και οι σύγχρονοι το θεωρούν ιστορία.... [π.χ. τα σκανδιναβικά έπη] Αλλά σε έναν πολιτισμό που διαθέτει μη λογοτεχνικά αρχεία, αυτά τα αρχεία παρέχουν γενικά περισσότερες και πιο ακριβείς πληροφορίες για το νομικό σύστημα που έχουν καταγράψει από όσες διαθέτει η λογοτεχνία».²⁵⁶

Το επιχείρημα του Posner είναι ισχυρό καθώς βασίζεται σε μια φορμαλιστική άποψη του νομικού θετικισμού. Για τον Posner, το δίκαιο είναι μια καθαρά διακριτή οντότητα, μια συλλογή κανόνων. Είναι, όπως ο ίδιος το έχει θέσει, «αντικείμενο παρά τεχνική».²⁵⁷ Το επιχείρημά του αντανακλά επίσης πτυχές του ισχυρισμού του Oliver Wendell Holmes (1841-1935), δικαστή του Ανώτατου Δικαστηρίου των Η.Π.Α.: «Όταν μελετάμε για νομική, δεν μελετάμε ένα μυστήριο αλλά ένα γνωστό επάγγελμα». Σκοπός του νόμου, σύμφωνα με τον Holmes, είναι να αποφεύγει το μυστήριο για χάρη της σαφήνειας, της βεβαιότητας και της προβλεψιμότητας.²⁵⁸ Δεδομένου ότι, όπως υποστηρίζει ο Posner, οι μεγάλοι συγγραφείς τείνουν να λένε ψέματα, δεν ασχολούνται με το ίδιο το δίκαιο, αλλά παρουσιάζουν διαφορετικές μυθοπλαστικές αναπαραστάσεις του νόμου, των νομικών και των δικαστηριακών ζητημάτων για λογοτεχνικούς και όχι νομικούς σκοπούς. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, η ιστορική λογοτεχνία που απεικονίζει το δίκαιο σε κοινωνίες που διαθέτουν μη λογοτεχνικά αρχεία έχει λίγα να προσφέρει στους νομικούς ιστορικούς που θέλουν να μάθουν για το δικαιοσύστημα του παρελθόντος, εκτός κι αν ενδιαφέρονται για το πώς οι σύγχρονοι συγγραφείς το αντιλαμβάνονταν. Για να αποφευχθεί η πιθανότητα σύγχυσης θα πρέπει να γίνει σαφές καταρχάς ότι η παρούσα εργασία

²⁵⁶ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σσ. 1356-1357.

²⁵⁷ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σ. 1359.

²⁵⁸ Holmes, O.W., «The Path of the Law» στο *Harvard Law Review*, τ. 10, 1897, σ. 457.

ασχολείται με τη σχέση μεταξύ νομικής ιστορίας και λογοτεχνίας σε κοινωνίες με μη λογοτεχνικά αρχεία.

Συγκεκριμένα ο Posner διατείνεται ότι ο *Έμπορος της Βενετίας* του Shakespeare πληροφορεί ελάχιστα ή καθόλου τους νομικούς για το δίκαιο ή την Ελισαβετιανή νομική διαδικασία. Το έργο δεν αφορά «την επιβολή ενός συμβολαίου που περιέχει ποινική ρήτρα την οποία ο εναγόμενος αποφεύγει λόγω τεχνικών θεμάτων του νόμου». ²⁵⁹ Κατ' αυτόν, θα ήταν προφανές στο κοινό του Σαίξπηρ ότι η σύμβαση αυτή ήταν ανεφάρμοστη και ότι η δίκη ήταν, με οποιαδήποτε τεχνική, νομική έννοια, φάρσα. Αντίθετα, το έργο καταπιάνεται με άλλα θέματα, όπως τις χριστιανικές αξίες της αγάπης και την επιδίωξη του εμπορικού συμφέροντος. Οι περισσότεροι θεατρόφιλοι σίγουρα δεν θα διαφωνούσαν μαζί του αν έβλεπαν τον *Έμπορο της Βενετίας* από αυτή τη στενή οπτική γωνία. Ομοίως, όσον αφορά τη *Δίκη* του Kafka, αν και πολλές πτυχές των νομικών διαδικασιών που εμφανίζονται στο μυθιστόρημα είχαν αποδειχθεί ακριβείς απεικονίσεις της αυστρουγγικής ποινικής διαδικασίας των αρχών του εικοστού αιώνα και ο ίδιος ο συγγραφέας ήταν Αυστροουγγικός δικηγόρος, το μυθιστόρημα δεν απεικονίζει, σύμφωνα με τον Posner, το ουσιαστικό δίκαιο ή τη νομική διαδικασία με αξιοσημείωτο τρόπο. ²⁶⁰ Ο Posner έχει εμπλακεί σε μια έντονη συζήτηση με την Robin West, ²⁶¹ επίτιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Georgetown των Η.Π.Α., σχετικά με την ευρύτερη σημασία που έχει το έργο του Kafka για τους νομικούς, υποστηρίζοντας (με τη στενή οπτική του γωνία) ότι είναι αυτονόητο ότι η λογοτεχνική αξία του μυθιστορήματος δεν βρίσκεται στις απεικονίσεις των τεχνικών διαδικασιών του δικαίου.

Με παρόμοιο τρόπο, ο Posner γράφει για τον *Ζοφερό Οίκο* του Dickens ότι πρόκειται για:

«Μια ισχυρή, αν και καθυστερημένη σάτιρα που αφορούσε έναν σοβαρά ελαττωματικό, αν και ήδη μεταρρυθμισμένο, νομικό θεσμό. Αλλά κάποιος που θέλει να μάθει για το Πρωτοδικείο της Αγγλίας του δέκατου ένατου αιώνα δεν θα ξόδευε χρόνο διαβάζοντας τον «Ζοφερό Οίκο». Υπάρχουν πληρέστερες και πιο σοβαρές πηγές δεδομένων.... Ως προς την περιγραφή και την κριτική του

²⁵⁹ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σ. 1357.

²⁶⁰ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σσ. 1357-1358.

²⁶¹ West, R., «Authority, Autonomy and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner» στο *Harvard Law Review*, τ. 99, 1985, σσ. 182-205.

*Πρωτοδικείου της Αγγλίας, ο «Ζοφερός Οίκος» θεωρείται μια χρονικά ενάμιση
αιώνα παλιά, μυθιστορηματική δημοσιογραφία».*²⁶².

Για τον Posner, οι γνωστές απεικονίσεις και οι κριτικές προσεγγίσεις για το Πρωτοδικείο της Αγγλίας, οι οποίες το παρουσιάζουν αναποτελεσματικό, πολυδάπανο, άδικο και ως ενσάρκωση του διεφθαρμένου, προσωπικού συμφέροντος του νομικού επαγγέλματος, είναι «άδικες», επειδή, αφενός μεν, μεταξύ άλλων, «οι διαδικασίες του Πρωτοδικείου της Αγγλίας αναμορφώθηκαν πριν γραφτεί ο *Ζοφερός Οίκος*, αφετέρου δε το μυθιστόρημα μπερδεύει τις κληρονομικές διεκδικήσεις με τις κηδεμονίες». Μάλιστα ο Posner εξηγεί ότι οι μεγάλες καθυστερήσεις στις υποθέσεις του Πρωτοδικείου της Αγγλίας «οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο αθώο γεγονός ότι η καγκελαρία ασκούσε εποπτεία επί των κηδεμόνων και των διαχειριστών ανηλίκων», η οποία έπρεπε να συνεχιστεί και στην ενηλικίωσή τους. Το πρόβλημα με τη δικαιοσύνη των δικαστηρίων, κατά τον Posner, βρίσκεται στο ότι ήταν «αργή και δαπανηρή» για συστημικούς λόγους που προέκυπταν από την εφαρμογή των νομικών αρχών. Κι ενώ παραδέχεται ότι η αντιμετώπιση του Dickens στην υπόθεση Μπάρντελ κατά Πίκγουικ στο μυθιστόρημα *The Pickwick Papers* ήταν «περισσότερο εύστοχη ως νομική κριτική», δεν θεωρεί την αξία του *Ζοφερού Οίκου* για όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία του Πρωτοδικείου της Αγγλίας σημαντική, επειδή δήθεν η εκπροσώπηση του νόμου ήταν ουσιαστικά ανακριβής ή αναχρονιστική.²⁶³ Έτσι συνάγει το συμπέρασμα ότι οι νομικοί ιστορικοί θα πρέπει να περιορίζονται στις ιστορικές πηγές.

6.1.1 Μερικός σκεπτικισμός όσον αφορά στον σκεπτικισμό Posner

Αν και ο Posner δείχνει να είναι πολυμαθής και σίγουρος για όσα λέει, ορισμένες απόψεις του είναι αμφισβητήσιμες. Ειδικότερα, οι ερμηνείες του για την ιστορία της λογοτεχνίας και το ιστορικό πλαίσιο του *Ζοφερού Οίκου* τίθενται υπό αμφισβήτηση. Για παράδειγμα, με αφορμή τη θέση της West στην συζήτησή της με τον Posner, η ερευνήτρια και συγγραφέας Jan-Melisa Schramm αμφισβητεί τον ισχυρισμό του Posner ότι «το νομικό ζήτημα στην πλειονότητα της λογοτεχνίας είναι επουσιώδες για το νόημα και τη σημασία της λογοτεχνίας». Η Schramm αποδεικνύει από μια ευρεία διεπιστημονική σύγκριση της ιστορίας της λογοτεχνίας με λογοτεχνικά κείμενα και τη νομική ιστορία ότι ο Dickens, ο Eliot και άλλοι ρεαλιστές συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα, καθώς προσπάθησαν να

²⁶² Posner, R., *ό.π.*, σσ. 127-144 (:142).

²⁶³ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σσ. 142-143.

απεικονίσουν και να αναλύσουν διαφορετικές πτυχές της κοινωνίας, επηρεάστηκαν σημαντικά από τις εξελίξεις στις ποινικές δικαστικές διαδικασίες, την παροχή νομικής εκπροσώπησης των κατηγορουμένων και το καθεστώς των αποδείξεων.²⁶⁴ Τα νομικά, ηθικά και κοινωνικά ζητήματα που προέκυψαν από αυτές τις εξελίξεις δεν ήταν –για αυτούς τους συγγραφείς τουλάχιστον– απλώς χρήσιμα συμβολικά ή μεταφορικά λογοτεχνικά τεχνάσματα. Ως εκ τούτου, οι εξελίξεις της νομοθεσίας επηρέασαν την προσέγγιση που ακολούθησαν οι εν λόγω συγγραφείς στις λογοτεχνικές τους αφηγήσεις. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Δυτικής Αυστραλίας Kieran Dolin υποστηρίζει επίσης πειστικά ότι, ενώ το δίκαιο συχνά επικρίνεται στη λογοτεχνία, οι νομικές πρακτικές μιας δίκης παρέχουν «ένα τόσο σημαντικό μοντέλο αποτύπωσης της πραγματικότητας της σύγχρονης Δύσης, ώστε η κριτική του δικαίου [όπως εκείνη του *Ζοφερού Οίκου*] συχνά δεν μπορεί να ξεφύγει από τις μορφές και τη ρητορική της».²⁶⁵ Από την οπτική γωνία των ιστορικών της λογοτεχνίας, η σημασία του δικαίου για τη λογοτεχνία θα μπορούσε εύλογα να θεωρηθεί ότι είναι σημαντικότερη από ό,τι υποστηρίζει ο Posner.

Τα επιχειρήματα του Posner σχετικά με την ιστορική ακρίβεια της απεικόνισης του νόμου και των νομικών πρακτικών του Πρωτοδικείου της Αγγλίας στον *Ζοφερό Οίκο* από τον Dickens μπορούν επίσης να αμφισβητηθούν. Αξίζει να αναγνωρίσουμε ότι οι απεικονίσεις του Dickens όσο μυθοπλαστικές, σατιρικές και υπερβολικές κι αν είναι, μπορεί να βασίστηκαν στη μακρόχρονη εμπειρία του στη νομική και τη δικηγορία. Ορισμένοι θεωρητικοί της λογοτεχνίας θα υποστήριζαν φυσικά ότι ο ρόλος των συγγραφέων δεν θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη κατά την ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων τους.²⁶⁶ Όπως διατείνεται όμως ο καθηγητής της νομικής του Newcastle University, Ian Ward, αν και δεν είναι ποτέ δυνατή η απόλυτη κατανόηση των προθέσεων ενός συγγραφέα, στην περίπτωση των ομολογουμένως ρεαλιστών συγγραφέων, όπως του Dickens, το να μην λαμβάνεται υπόψη ο ρόλος του συγγραφέα θεωρείται εκ προθέσεως ανόητο.²⁶⁷

²⁶⁴ Schramm, J.M., *Testimony and Advocacy in Victorian Law, Literature and Theology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, σσ. 8, 22-23, 118-123.

²⁶⁵ Dolin, K., *Fiction and the Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, σ. 19.

²⁶⁶ Ward, I., *ό.π.*, σσ. 28-34.

²⁶⁷ Ward, I., *ό.π.*, σσ. 35-36.

Είναι λοιπόν σημαντικό να σημειωθεί ότι όταν ο Dickens ήταν παιδί, ο πατέρας του εξέτισε ποινή φυλάκισης έξι μηνών στη διαβόητη φυλακή Marshalsea του Ηνωμένου Βασιλείου για χρέος και ότι αυτό ήταν ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της ζωής του συγγραφέα.²⁶⁸ Στην ηλικία των δεκαπέντε ετών απασχολήθηκε ως υπάλληλος δικηγορικού γραφείου κι όπως έγραψε αργότερα: *σ' ένα πολύ μικρό και πολύ βαρετό κόσμο.*²⁶⁹ Ο Dickens εργάστηκε ως δημοσιογράφος στο δικαστικό ρεπορτάζ μεταγράφοντας υποθέσεις της κοινωνίας των δικηγόρων του Κολεγίου Πολιτών και του Πρωτοδικείου της Αγγλίας.²⁷⁰ Ακόμα κι αφού είχε καθιερωθεί με επιτυχία ως συντάκτης, συγγραφέας και δημοσιογράφος, ο Dickens εγγράφηκε (όπως και πολλοί άλλοι συγγραφείς της περιόδου) ως φοιτητής της νομικής στην ένωση των δικηγόρων του Middle Temple το 1839. Ωστόσο, δεν κατάφερε να συμμετάσχει στον απαιτούμενο αριθμό συμποσίων στα οποία καλούνταν από τον δικηγορικό σύλλογο και το 1855 παραιτήθηκε από μέλος του.²⁷¹ Ο Dickens ήταν επίσης ενάγων σε μια σειρά υποθέσεων του Πρωτοδικείου της Αγγλίας που αφορούσαν την παράβαση των πνευματικών δικαιωμάτων του²⁷² και ήταν φίλος με αρκετούς δικαστές.²⁷³

Μόνο εικασίες μπορούν να διατυπωθούν σχετικά με το εάν και πώς αυτές οι εμπειρίες έχουν τροφοδοτήσει τη φαντασία του Dickens, τι εξέλαβε ως κουλτούρα της ιδιοτέλειας στο πλαίσιο του νομικού επαγγέλματος η οποία τράβηξε την προσοχή του και πώς ως δικηγόρος χρησιμοποιούσε τις εξειδικευμένες γνώσεις του πάνω στο δίκαιο και τη νομική διαδικασία για να θίξει στη μυθοπλασία του κοινωνικά ζητήματα.²⁷⁴ Σε κάθε περίπτωση, στο πρώτο κεφάλαιο του *Ζοφερού Οίκου* ειδικότερα, η πολυπλοκότητα του νόμου και της νομικής διαδικασίας του Πρωτοδικείου της Αγγλίας, η καθυστέρηση, η σύγχυση, τα πολλαπλά τέλη και τα ογκώδη νομικά έγγραφα απεικονίστηκαν ως ένα πομπώδες, παράλογο και αμείλικτο τέχνασμα, ενορχηστρωμένο από ανίκανους και συνένοχους δικηγόρους και δικαστικούς λειτουργούς. Η εικόνα αυτή αντιπαρατέθηκε με τα δεινά απλών ανθρώπων που ήταν αρκετά άτυχοι, ώστε να εγκλωβιστούν στον ιστό του νόμου,

²⁶⁸ Johnson, E., *Charles Dickens: His Tragedy and Triumph*, London: Gollanz Johnson, τομ. 1^{ος}, 1953, σσ. 34-36.

²⁶⁹ House, M., Storey, G., Tillotson, K. (εκδ.), *The Letters of Charles Dickens*, Oxford: Oxford University Press, τομ. 1^{ος}, 1965-2002, σ. 423.

²⁷⁰ Johnson, E., *ό.π.*, σσ. 57-59.

²⁷¹ Collins, P., *Dickens and Crime*, London: Macmillan, 1964, σσ. 177-178.

²⁷² Holdsworth, W., *Charles Dickens as a Legal Historian*, New Haven: Yale University Press, 1929, σ. 9.

²⁷³ Collins, P., *ό.π.*, σ. 181.

²⁷⁴ Johnson, E., *ό.π.*, τομ. 2^{ος}, 1953, σσ. 771-772.

στα χέρια των δικηγόρων και των δικαστηρίων και να αντιμετωπίσουν την εξαθλίωση και την καταστροφή.

Γράφοντας στη δεκαετία του 1920 ο καθηγητής του University of Cambridge William S. Holdsworth (1871-1944) προσπάθησε να αποδείξει ότι οι αναπαραστάσεις του νόμου του Dickens ήταν σημαντικές για τους ιστορικούς της νομικής επιστήμης, επειδή θα μπορούσαν να παρέχουν «πληροφορίες που δεν μπορούμε να αντλήσουμε από κάπου άλλου» και επίσης, επειδή «αυτές τις εικόνες τις ζωγράφισε ένας άνθρωπος με εξαιρετικές δεξιότητες παρατήρησης, ο οποίος είχε πληροφορίες από πρώτο χέρι».²⁷⁵

Κατά την άποψη του Holdsworth:

*«Στις περιγραφές του Ντίκενς για τα δικαστήρια, τους νομικούς παράγοντες και το δίκαιο της εποχής του, έχουμε μια περιγραφή του τρόπου με τον οποίο το περίεργο μείγμα αρχαίων και σύγχρονων κανόνων που συνθέταν το νόμο αυτής της εποχής, λειτούργησαν και εφαρμόστηκαν στη συνέχεια. Επίσης έχουμε έναν απολογισμό των αποτελεσμάτων που παρήγαγαν. Είναι προφανές ότι μια σειρά από εικόνες αυτής της εποχής της μετάβασης, ζωγραφισμένες από έναν εξαιρετικά προικισμένο παρατηρητή, έχει μοναδική αξία για τον νομικό ιστορικό».*²⁷⁶

Καθώς ο Posner απορρίπτει την ανάλυση του Holdsworth χωρίς συζήτηση σε μια υποσημείωση,²⁷⁷ εγείρονται ορισμένα ερωτήματα σχετικά με την κριτική του Posner για τον *Ζοφερό Οίκο*. Πρώτον, παρόλο που το μυθιστόρημα δημοσιεύτηκε σε συνέχειες το 1852-53, δεν πρέπει απαραίτητα να θεωρηθεί ότι πρόκειται για κάτι στημένο, όπως φαίνεται να λέει ο Posner. Ο Holdsworth²⁷⁸ έχει εκθέσει το πειστικό επιχείρημα ότι η υπόθεση *Jarndyce v Jarndyce* πιθανώς να εκτυλίχθηκε στο Πρωτοδικείο της Αγγλίας το 1827 περίπου, όταν οι καταχρήσεις του δικαστηρίου είχαν κορυφωθεί. Πρόσφατες μελέτες για το Πρωτοδικείο της Αγγλίας των αρχών έως και των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα δείχνουν ότι ήταν ένα εντελώς ανεπαρκές και ουσιαστικά μεσαιωνικό ίδρυμα, με μια περίπλοκη, τεχνική και αργή διαδικασία, που χειραγωγήθηκε από τους δικηγόρους και τους δικαστικούς λειτουργούς για δικό τους όφελος.²⁷⁹ Φαίνεται

²⁷⁵ Holdsworth, W., *ό.π.*, σ. 3.

²⁷⁶ Holdsworth, W., *ό.π.*, σ. 2.

²⁷⁷ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σ. 1356.

²⁷⁸ Holdsworth, W., *ό.π.*, σ. 81.

²⁷⁹ Lobban, M., «Preparing for Fusion: Reforming the Nineteenth - Century Court of Chancery» στο *Law and History Review*, 22(2), μέρος Ι', 2004^α.

ξεκάθαρα ότι οι διαδικασίες του Πρωτοδικείου της Αγγλίας δεν κατάφεραν να καλύψουν τις ανάγκες ενός αυξανόμενου και ολοένα πιο πλούσιου πληθυσμού. Παρά ταύτα, η έκθεση της πρώτης Επιτροπής του Πρωτοδικείου της Αγγλίας το 1826 οδήγησε σε σχετικά μέτριες μεταρρυθμίσεις.²⁸⁰

Δεύτερον, πολλά από τα προβλήματα που σχετίζονται με το Πρωτοδικείο της Αγγλίας συνεχίστηκαν τουλάχιστον μέχρι τη δεύτερη Επιτροπή του 1850, δύο χρόνια πριν από τη δημοσίευση του *Ζοφερού Οίκου*.²⁸¹ Το συμπέρασμα του Posner ότι το δικαστήριο είχε μεταρρυθμιστεί επιτυχώς λίγο καιρό πριν ο Dickens εκθέσει τις επικρίσεις του στον *Ζοφερό Οίκο* τίθεται επομένως υπό αμφισβήτηση. Πράγματι, ενώ μια σειρά από αλλαγές εισήχθησαν μετά την πρώτη Επιτροπή, σημαντικά προβλήματα καθυστέρησης και αναποτελεσματικότητας παρέμειναν, όπως το φαινόμενο κερδοσκοπίας των δικηγόρων και των δικαστικών λειτουργιών.²⁸² Μόλις το 1852 οι διαδικαστικές πράξεις του Πρωτοδικείου της Αγγλίας μεταρρυθμίστηκαν πλήρως ως μέρος μιας διαδικασίας, η οποία με τις Πράξεις του 1873 και του 1875 οδήγησε στη δημιουργία του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Αγγλίας.²⁸³

Ωστόσο, ο Posner έχει δίκιο όταν υποθέτει ότι ο Dickens συγχέει την κληρονομική διεκδίκηση με την κηδεμονία και ότι η εγγενής ευελιξία της δικαιοσύνης συνέβαλε στην καθυστέρηση και στη δαπάνη του Πρωτοδικείου της Αγγλίας.²⁸⁴ Όσον αφορά το τελευταίο σημείο, Καγκελάριοι όπως ο Eldon προσπάθησαν να αποφασίσουν σύμφωνα με την ουσία της υπόθεσης και, δεδομένης της δίκαιης δικαιοδοσίας του δικαστηρίου, επιδίωξαν το ιδανικότερο αποτέλεσμα ασκώντας «αυστηρή» ή «τέλεια» δικαιοσύνη.²⁸⁵ Ως εκ τούτου, το πρόβλημα της καθυστέρησης δεν αφορούσε αποκλειστικά την εφαρμογή της αρχής της δικαιοσύνης, όπως υπονοεί ο Posner. Παρά την ευθύνη τους για το μεγαλύτερο μέρος του δικαιοδοτικού έργου τους, οι Καγκελάριοι είχαν εμφανιστεί για μεγάλο διάστημα είτε ως ανίκανοι είτε ως απρόθυμοι να ασκήσουν έλεγχο επί των δικηγόρων και των υπαλλήλων τους, οι οποίοι είχαν έννομο συμφέρον να συνεχίσουν τις παράνομες

²⁸⁰ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 29-53 και 2004β, παρ.1-28.

²⁸¹ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 29-53 και 2004β, παρ.1-28.

²⁸² Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 8-15, 29-53 και 2004β, παρ. 1-28.

²⁸³ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 54-57 και 2004β, παρ. 27-49.

²⁸⁴ Posner, R., *ό.π.*, 2009, σσ. 141-142.

²⁸⁵ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 23-26.

δράσεις τους.²⁸⁶ Καγκελάριοι όπως ο Brougham ήταν απασχολημένοι με τον πολιτικό τους ρόλο και ήταν όλοι σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικοί στην επιδίωξη θεσμικής μεταρρύθμισης για τη βελτίωση των διαδικασιών του Πρωτοδικείου της Αγγλίας.²⁸⁷ Δεν αποτελεί έκπληξη, επομένως, ότι η κριτική που ασκούνταν στο Πρωτοδικείο της Αγγλίας και στους Καγκελάριους ήταν κάτι το κοινό κατά το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα.²⁸⁸ Με φόντο το ιστορικό σκηνικό, οι ισχυρές εικόνες του αναχρονιστικού, αναποτελεσματικού και ιδιοτελούς νομικού συστήματος του Dickens μπορούν να αντιμετωπιστούν μάλλον με περισσότερη επιείκεια από όση προτείνει ο Posner. Αν πρόκειται για μια σατιρική απομίμηση, η κριτική του Dickens, όταν διαδραματίζεται στο ιστορικό πλαίσιο, παρέχει μια ενδιαφέρουσα, και όχι εντελώς αβάσιμη, προοπτική για τους ιστορικούς της νομικής επιστήμης.

6.1.2 Αξιολόγηση του επιχειρήματος Posner

Έχοντας κατά νου τα παραπάνω σημεία, είναι σαφώς δυνατό να αμφισβητηθούν πτυχές του επιχειρήματος του Posner. Αλλά είναι σημαντικό για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας να επισημανθεί ότι σημαντικά στοιχεία της κριτικής του για την αξία των λογοτεχνικών απεικονίσεων παραμένουν έγκυρα για τους ιστορικούς της νομικής επιστήμης. Ο Holdsworth, για παράδειγμα, δεν θα είχε μάθει για τις λεπτομέρειες του δικαίου και της δικαστηριακής διαδικασίας του Πρωτοδικείου της Αγγλίας μόνο από τον *Ζοφερό Οίκο*. Είναι ο συγγραφέας της μνημειώδους ιστορίας του αγγλικού δικαίου. Αν και η ανάλυση του Holdsworth για τα μυθιστορήματα του Dickens έχει αρκετές αξιόλογες παρατηρήσεις, οι γνώσεις του για την ιστορία του Πρωτοδικείου της Αγγλίας έχουν προκύψει κυρίως από την εκτενή μελέτη νομικών και μη νομικών πηγών. Προφανώς, οι παραστάσεις του Dickens τόνωσαν το ενδιαφέρον του για το Πρωτοδικείο της Αγγλίας καθώς του παρείχαν ενδιαφέρουσες νοητικές εικόνες και εντυπώσεις από τη διαδικασία του δικαστηρίου, όπως αποτυπώνονταν στο καλειδοσκόπιο της λογοτεχνικής κριτικής του Dickens. Όμως, όπως αναμφίβολα θα επισήμανε ο Posner, τα μυθιστορήματα του Ντίκενς είναι μια μη συγκρίσιμη πηγή με το μη μυθοπλαστικό ιστορικό υλικό που άπτεται θεμάτων νομικού δόγματος, διαδικασίας ή θεσμών - που, παραδοσιακά τουλάχιστον, αποτελούν τη βασική πηγή της νομικής ιστορίας.

²⁸⁶ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ.8-15.

²⁸⁷ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 16-28 και 39-57.

²⁸⁸ Lobban, M., *ό.π.*, 2004α, παρ. 1-4 και 15 και 2004β, παρ.1-6.

Έτσι, ενώ αναγνωρίζουμε ότι οι ερμηνείες του Posner που αφορούν τη λογοτεχνική και νομική ιστορία είναι αμφισβητήσιμες, ο ισχυρισμός του ότι τα λογοτεχνικά κείμενα από μόνα τους δεν προσφέρουν καμία ιδιαίτερα πολύτιμη γνώση για την ιστορία του δικαίου έχει μεγάλη βαρύτητα όταν ο νόμος αντιμετωπίζεται περιορισμένα, ως ένα σύνολο δηλαδή τεχνικών κανόνων, επεμβάσεων και θεσμικών διαδικασιών. Η λογοτεχνία από μόνη της είναι απίθανο να πει πολλά στους νομικούς ιστορικούς για την ιστορία του «δικαίου». Σε αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο ο Posner κάνει μια σημαντική, αν και προφανή, επισήμανση. Λίγοι θα πίστευαν ότι η ανάγνωση του *Έμπορου της Βενετίας*, της *Δίκης* ή του *Ζοφερού Οίκου* θα επέτρεπε στους νομικούς (ή σε οποιονδήποτε άλλον) να μάθουν πολλά, νέα ή σημαντικά πράγματα σχετικά με το περιεχόμενο των λεπτομερειών των νομικών κανόνων, των κοινωνιών και των περιόδων στις οποίες γράφτηκαν αυτά τα έργα. Οι πληροφορίες αυτού του είδους παρέχονται λεπτομερώς αλλού, από ένα εκτεταμένο φάσμα μη μυθοπλαστικών, ιστορικών πηγών. Οι λογοτεχνικές απεικονίσεις του δικαίου που βασίζονται σε στενή προσωπική παρατήρηση και εμπειρία, παρέχουν ζωντανές εικόνες και πρόσθετες προοπτικές για το πολιτισμικό πλαίσιο των νομικών πηγών. Υπό αυτή την έννοια, και όπως συζητείται λεπτομερέστερα παρακάτω, ο Ian Ward έχει δίκιο να υποστηρίζει ότι η μελέτη της ιστορικής λογοτεχνίας έχει αξία ως «εκπαιδευτικό συμπλήρωμα» μιας πιο συμβατικής νομικής ιστορίας.²⁸⁹ Αλλά πρέπει να θυμόμαστε ότι οι απεικονίσεις και οι περιγραφές του δικαίου από τα λογοτεχνικά έργα δεν είναι ικανές να εξηγήσουν την τεχνική ουσία του νόμου. Από αυτή τη στενή οπτική γωνία ο Posner δικαιολογείται όταν υποστηρίζει ότι, μεμονωμένα οι σκιαγραφήσεις του δικαίου -ακόμη και σε «ρεαλιστικά» μυθιστορήματα όπως ο *Ζοφερός Οίκος*- έχουν σχετικά λίγα να προσφέρουν στον ιστορικό της νομικής επιστήμης.

6.2 Μετά τον Posner: ευρύτερες προοπτικές για τους νομικούς ιστορικούς

Είναι, ωστόσο, σημαντικό να επεκταθεί η συζήτηση και πέρα από τους περιορισμούς της ανάλυσης του Posner. Ο Simon Scama, ιστορικός της τέχνης, επισημαίνει ότι οι ιστορικοί γενικά δεσμεύονται σε έναν αδύνατο στόχο όταν προσπαθούν να συλλάβουν το παρελθόν. Οι ιστορικοί «πάντα κυνηγούν σκιές έχοντας οδυνηρή επίγνωση της ανικανότητάς τους να ανακατασκευάζουν έναν νεκρό κόσμο στην πληρότητά του, όσο

²⁸⁹ Ward, I., *ό.π.*, σ. 59.

εμπεριστατωμένη ή αποκαλυπτική κι αν είναι η τεκμηρίωσή τους». Οι προσπάθειες των ιστορικών να διατυπώσουν προβλήματα και να παρέχουν εξηγήσεις «παραμένουν πάντα εξαρτημένες από την αναπόφευκτη απόστασή τους από τα θέματά τους». Οι ιστορικοί είναι επομένως «καταδικασμένοι να χαιρετούν για πάντα κάποιον που βρίσκεται στη γωνία, σε σημείο που δεν ακούγεται».²⁹⁰ Οι ιστορικοί του δικαίου ασχολούνται με πηγές που ερμηνεύουν τους νόμους του παρελθόντος και τα νομικά συστήματα, αντί να διαπιστώνουν μονοδιάστατες ιστορικές «αλήθειες». Έτσι, εστιάζουν την προσοχή τους κυρίως σε μη μυθοπλαστικές πηγές οι οποίες είναι αρκετές όσον αφορά τα μεταμεσαιωνικά δυτικά νομικά συστήματα. Ωστόσο, η επίγνωση του τρόπου με τον οποίο αντιπροσωπεύτηκε το δίκαιο στη λογοτεχνία μπορεί να παρέχει νέες προοπτικές για τη νομική ιστορία: πράγματι, ο ίδιος ο Posner υπαινίσσεται ότι οι απεικονίσεις του δικαίου στη λογοτεχνία μπορεί να παρέχουν μια εικόνα για το πώς αντιλαμβάνονταν το δίκαιο οι μη νομικοί.²⁹¹ Αν είναι αδύνατο για τους ιστορικούς του δικαίου να προβλέψουν το μέλλον και να προλάβουν το παρελθόν, η αξιοποίηση του νόμου στη λογοτεχνία μπορεί να τους βοηθήσει να προσεγγίσουν το κοντινότερο μέλλον. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι η λογοτεχνία είναι η μόνη κοινωνικο-πολιτιστική πηγή που μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους ιστορικούς του νομικού πολιτισμού. Για παράδειγμα, τραγούδια, θρησκευτικά κηρύγματα, πολιτικά φυλλάδια, κινούμενα σχέδια, παραστάσεις μουσικής, ταινίες, ραδιόφωνο και όλα τα τηλεοπτικά προγράμματα μπορεί να παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες. Όμως, η πολιτισμική σημασία των έργων συγγραφέων του λογοτεχνικού κανόνα έχει αναμφίβολα σημαντική βαρύτητα, ιδιαίτερα σε περιόδους όπως π.χ. του δεκάτου ενάτου αιώνα, όταν το ρεαλιστικό μυθιστόρημα ήταν η κυρίαρχη μορφή αφήγησης.²⁹²

6.3 Η διάκριση της λογοτεχνικής ιστορίας από τη νομική ιστορία

Η χρήση του δικαίου στη λογοτεχνία και τη νομικής ιστορίας μαζί είναι, αυτονόητα, μια διεπιστημονική άσκηση. Διεπιστημονική έρευνα βεβαίως διεξάγεται μέσα σε μια μεγαλύτερου ή μικρότερου βαθμού σύνθεση με άλλους κλάδους και υπάρχουν αμέτρητα

²⁹⁰ Schama, S., *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)*, Λονδίνο: Granta Books, 1991, σ. 320.

²⁹¹ Posner, R., *ό.π.*, 1986, σσ. 1356-1357.

²⁹² Dolin, K., *ό.π.*, σ. 15.

παραδείγματα του είδους.²⁹³ Σε αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι πολλές από τις μελέτες που χρησιμοποιούν τη νομική ιστορία σε συνδυασμό με τη λογοτεχνία ασχολούνται με τη χρήση του πρώτου για να φωτιστεί το δεύτερο και όχι το αντίστροφο. Έτσι, για παράδειγμα, οι νομικοί Schramm και Dolin έχουν κάνει μελέτες για τις διαφορετικές επιπτώσεις που είχε το δίκαιο στη λογοτεχνία του δέκατου ένατου αιώνα και για τους τρόπους με τους οποίους επιδίωκαν οι συγγραφείς να χρησιμοποιούν τη μυθοπλασία για να ασκήσουν κριτική σε διάφορες πτυχές του δικαίου και της νομικής διαδικασίας. Ως νομικοί ακαδημαϊκοί ειδικευμένοι στη λογοτεχνική θεωρία χρησιμοποιούν τη νομική ιστορία κυρίως για να δουν πώς και γιατί έχουν γραφτεί ιστορικές λογοτεχνικές αφηγήσεις που έχουν επηρεαστεί από το δίκαιο και γιατί οι συγγραφείς απεικόνισαν τον νόμο με τον τρόπο που το έκαναν.²⁹⁴ Έτσι, αν και συζητούν την ιστορία του δικαίου πολιτισμού, τη βλέπουν κυρίως ως ένα μέσο που παρέχει πληροφορίες για την ανάπτυξη μιας βαθύτερης κατανόησης των λογοτεχνικών κειμένων. Η ουσιαστική λεπτομέρεια της νομικής ιστορίας αποτελεί το μη μυθοπλαστικό θεμέλιο για τη λογοτεχνική τους ανάλυση²⁹⁵ και δεν αποτελεί το επίκεντρο της προσοχής τους.

Ίσως είναι σκόπιμο να εισαχθεί μια προειδοποιητική σημείωση σε αυτό το σημείο. Για την ανάλυση της λογοτεχνίας που επιδιώκει την επεξήγηση συγκεκριμένων θεμάτων ή ηθικών διλημμάτων που σχετίζονται με το δίκαιο ή τους νομικούς παράγοντες, απαιτείται κατανόηση της λογοτεχνικής θεωρίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι όσοι είναι ειδικοί στη νομική επιστήμη δεν μπορούν να αναλύσουν και τη λογοτεχνία. Κάποιοι, όπως ο Posner, ο Weisberg, η West, ο Ward, ο Schramm και ο Dolin ξεκάθαρα μπορούν. Αλλά οι περισσότεροι νομικοί ιστορικοί δεν έχουν εκπαιδευτεί στη λογοτεχνική θεωρία και ως εκ τούτου θα πρέπει να είναι επιφυλακτικοί όταν υιοθετούν ευχάριστες αλλά δυνητικά εσφαλμένες εικασίες σχετικά με τη λογοτεχνική σημασία των αναπαραστάσεων του νόμου που σχετίζεται και μπορεί να αντλήσει στοιχεία από αυτή. Η αξιολόγηση της λογοτεχνικής σημασίας και του τρόπου με τον οποίο το δίκαιο έχει χρησιμοποιηθεί από τους συγγραφείς μυθοπλασίας είναι έργο κυρίως των μελετητών της λογοτεχνίας, ή τουλάχιστον των νομικών επιστημόνων που διαθέτουν δεξιότητες στη λογοτεχνική ανάλυση.

²⁹³ Vick, D., «Interdisciplinarity and the Discipline of Law» στο *Journal of Law and Society*, 31(2), 2003, σσ. 164-165 (:163) και 184-185.

²⁹⁴ Schramm, J.- M., *ό.π.*, 2000, σσ. 6-7, 22-23, Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 2-4, 17-20.

²⁹⁵ Schramm, J.- M., *ό.π.*, 2000, σσ.105-123, Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 21-44.

6.3.1 Η λογοτεχνία και η ιστορία της νομικής: το πολιτισμικό πλαίσιο

Δεν πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί ότι οι νομικές και λογοτεχνικές μελέτες αυτού του είδους δεν έχουν καμία σημασία για τους νομικούς ιστορικούς. Θα πρέπει να αναγνωριστεί, όπως κάνει και ο Dolin, ότι μπορούν να αποτελέσουν παράδειγμα της δυνατότητας της νομικής ιστορίας ως μέσου άρθρωσης της ευρύτερης πολιτισμικής σημασίας του δικαίου.²⁹⁶ Πόσο μάλλον αν, όπως υποστηρίζουν οι Schramm και Dolin, το Δίκαιο επηρέασε τη λογοτεχνία και στη συνέχεια λειτούργησε ως έμμεσο κίνητρο στη δυναμική της πολιτισμικής ανάπτυξης. Πρόκειται για ένα ζήτημα που συχνά παραβλέπεται από τη ιστορία της νομικής επιστήμης, η οποία (για λόγους που θίγονται παρακάτω) έχει την τάση να επικεντρώνεται σε εσωτερικά θέματα, όπως στη λειτουργία των νομικών συστημάτων, την ανάπτυξη θεσμικού και δικαστικού προηγούμενου και συναφών νομικών και κοινωνικο-νομικών ζητημάτων.

Στο βιβλίο του *Μυθοπλασία και Δίκαιο*, θέλοντας να διευκρινίσει πώς οι αφηγήσεις του δικαίου επηρέασαν τη λογοτεχνία του δέκατου ένατου αιώνα, ο Dolin επισημαίνει την αλληλεπίδραση της λογοτεχνίας και της νομικής ιστορίας στην ευρύτερη πολιτισμική θεωρία του καθηγητή της νομικής και ακτιβιστή Robert Cover (1943-1986) στο *nomos*.²⁹⁷ Ο Cover προσπάθησε να επαναπροσδιορίσει τον *nomos* ως μέρος του δικαίου ή του κανονιστικού σύμπαντος στο οποίο κατοικούμε. Εντός του *nomos* «οι κανόνες και οι αρχές της δικαιοσύνης, ο τυπικός θεσμός του δικαίου και οι συμβάσεις μιας κοινωνικής τάξης είναι σημαντικοί, αλλά παρόλα αυτά αποτελούν μόνο ένα «μικρό μέρος του κανονιστικού σύμπαντος που πρέπει να προσελκύει την προσοχή μας». Αποφασιστικής σημασίας για το *nomos* αποτελεί ο ρόλος της αφήγησης και «κανένα σύνολο νομικών θεσμών ή οδηγιών δεν υπάρχουν στο νομικό πλαίσιο, εκτός από τις αφηγήσεις που τον εντοπίζουν και του δίνουν νόημα».²⁹⁸ Με αυτή την έννοια, οι αφηγήσεις δίνουν νόημα στο δίκαιο και γίνονται ένας κόσμος στον οποίο κατοικούμε και όχι ένα σύστημα κανόνων: δίκαιο και αφήγηση είναι «άρρηκτα συνδεδεμένα». Ο Cover υποστήριξε ότι κάθε οδηγία (συμπεριλαμβανομένων των νομικών οδηγιών) πρέπει να βρίσκεται στο κανονιστικό σύμπαν, όπως η ιστορία και η λογοτεχνία.²⁹⁹ Στο πλαίσιο αυτό, ο Dolin

²⁹⁶ Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 4-17.

²⁹⁷ Dolin, K., *ό.π.*, σ. 11.

²⁹⁸ Cover, R., «The Bonds of Constitutional Interpretation: Of the Word, The Deed, and The Role» στο *Georgia Law Review*, τ. 20, 1983, σ. 4.

²⁹⁹ Cover, R., *ό.π.*, σ. 5.

επιδιώκει να συνδέσει την ιστορία του δικαίου με τη λογοτεχνία μέσα στο ευρύτερο αφηγηματικό σύμπαν. Αναφερόμενος σε βασικές πτυχές της κοινωνικής και πνευματικής ιστορίας του ευρωπαϊκού δικαίου του δέκατου όγδοου και δέκατου ένατου αιώνα, καθιέρωσε έναν συγκεκριμένο *nomos*, ο οποίος παρείχε το πολιτισμικό πλαίσιο για την ανάλυση τού πώς η αντιμετώπιση του δικαίου από διαφορετικούς συγγραφείς της περιόδου έχει απομακρυνθεί από την επιβεβαίωση της κριτικής που ασκεί και πώς επηρέασε την αφηγηματική δομή της μυθοπλασίας.³⁰⁰

Ωστόσο, εκτός από το να μας θυμίζει ότι το δίκαιο και η λογοτεχνία βρίσκονται στο ίδιο κανονιστικό σύμπαν και ότι οι νομικές εξελίξεις επηρέασαν τα έργα των συγγραφέων του δέκατου ένατου αιώνα, όπως του Dickens, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι η ανάλυση του Dolin είναι περιορισμένης χρησιμότητας για τους ιστορικούς της νομικής επιστήμης που επιθυμούν να μάθουν περισσότερα για το δίκαιο. Διότι, δεν παρέχει μια προφανή διαδρομή προς νέες πληροφορίες, σχετικές με συγκεκριμένες πτυχές της νομικής ιστορίας, αλλά συνίσταται ουσιαστικά σε μια ευρεία γενίκευση σχετικά με το ρόλο του δικαίου στον πολιτισμό ως *nomos* και κινητήρια δύναμη στον δέκατο ένατο «λογοτεχνικό» αιώνα. Δηλαδή, δεν ρίχνει νέο φως στις εντάσεις και τις συγκρούσεις εντός του νομικού σύμπαντος (αν και ο Dolin μπορούσε δικαιολογημένα να απαντήσει ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν ο κύριος στόχος της μελέτης του, η οποία εστιάζει στην επίδραση του δικαίου στην ιστορία της λογοτεχνίας). Είναι επομένως αφηρημένη και γενική η φύση της πολιτισμικής σχέσης μεταξύ της λογοτεχνίας και της νομικής ιστορίας, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο του ζητήματος που αφορά τη σύνδεση των λογοτεχνικών απεικονίσεων του δικαίου με τέτοιο τρόπο ώστε να φωτίζεται η νομική ιστορία. Διότι, μέχρι στιγμής, ενώ έχουμε δει ότι η νομική ιστορία είναι σημαντική για την ιστορία της λογοτεχνίας, φαίνεται ότι η πολιτισμική αξία της λογοτεχνίας για τη νομική ιστορία δεν είναι εύκολο να εκφραστεί.

Ίσως αυτό να μην προκαλεί έκπληξη, καθώς οι Cover και West³⁰¹ έχουν επισημάνει ότι οι νομικές σπουδές, σε αντίθεση με τις αντίστοιχες λογοτεχνικές, ασχολούνται τελικά με τις αποφάσεις της πραγματικής ζωής που αφορούν θέματα όπως η εφαρμογή και επιβολή του νόμου, η καταδίκη, η αθώωση, η αποζημίωση και η επιβολή ποινής. Προφανώς, αυτά τα ζητήματα προέρχονται από την πρακτική του δικαίου και δίνουν, χάρη στην σύνδεσή

³⁰⁰ Dolin, K., *ό.π.*, σσ. 17-43, 21-44 και 193-200.

³⁰¹ Cover, R., *ό.π.*, 1986α, σσ.1609 και 1986β και West, R., *ό.π.*

τους με την εφαρμογή του, στην ακαδημαϊκή νομική κοινότητα τον ατομικό της χαρακτήρα.³⁰² Εξεταζόμενο από αυτήν την οπτική γωνία, το δίκαιο δεν αφορά βασικά τη λογοτεχνία. Μελετητές, όπως ο Posner, ίσως επιθυμούν να υποστηρίξουν ότι η μελέτη της λογοτεχνίας και του πολιτισμού γενικά είναι άσχετη με τη μελέτη του δικαίου. Αλλά χωρίς να υιοθετηθεί αναγκαστικά αυτή η άποψη, ή το αντίθετο επιχείρημα του Richard Weisberg,³⁰³ ότι η εκτίμηση του ηθικού και φιλοσοφικού περιεχομένου της λογοτεχνίας έχει καθοριστικό ρόλο στο να βοηθήσει τους νομικούς να κατανοήσουν τις πράξεις τους, οι ιστορικές λογοτεχνικές εξελίξεις που συζητήθηκαν από τους Schramm και Dolin μπορούν, από νομική σκοπιά, να θεωρηθούν ως τοπικά πολιτισμικά υποπροϊόντα της νομικής ιστορίας. Διότι, ακόμη και στην περίπτωση των κοινωνικο-νομικών ιστορικών όπως των David Sugarman, και Rubin G. R. οι οποίοι τονίζουν την κοινωνική και εμπειρική μελέτη της νομικής ιστορίας,³⁰⁴ ο πυρήνας της νομικής ιστορίας ως επιμέρους κλάδου των νομικών σπουδών είναι, αναπόφευκτα, συγκεντρωμένος γύρω από την ανάλυση θεμάτων που προκύπτουν από την άσκηση του δικαίου, δηλαδή από τους λόγους για τους οποίους και τον τρόπο με τον οποίο έχουν προκύψει οι νομικοί κανόνες και οι θεσμοί, από το πώς επιβάλλονται οι κανόνες μέσω της νομικής διαδικασίας και οι αλληλένδετες νομολογικές και κοινωνιολογικές εκτιμήσεις.

6.3.2 Η γεφύρωση του πολιτισμικού χάους μεταξύ λογοτεχνίας και νομικής ιστορίας

Είναι, ωστόσο, δυνατό να ξεπεράσουμε τις γενικεύσεις της πολιτισμικής σχέσης μεταξύ λογοτεχνίας και δικαίου με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπεται η χρήση της λογοτεχνίας για την απόκτηση νέων γνώσεων σχετικά με την νομική ιστορία, αν και υπάρχουν σχετικά λίγες μελέτες οι οποίες το έχουν επιχειρήσει. Ίσως, πιο ανέλπιστα, πέρα από την πρόβλεψη της μελέτης συγκεκριμένων σκοπών και αντικειμενικών στόχων, δίνεται πολύ λίγη προσοχή στην ανάλυση του ευρύτερου πλαισίου και τη σημασία των διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων που υιοθετήθηκαν, με τον τρόπο που αυτό το τμήμα του άρθρου επιδιώκει να κάνει.

³⁰² Vick, D., «Interdisciplinarity and the Discipline of Law» στο *Journal of Law and Society*, 31(2), 2003, σ. 163, Murphy and Roberts, 1987, Birks, 1996, σ. ix, όπως συζητήθηκε στο Vick, D., «Interdisciplinarity, ό.π., σσ. 177-181.

³⁰³ Weisberg, R., «Family Feud: A Response to Robert Weisberg on Law and Literature» στο *Yale Journal of Law and the Humanities*, τ. 69, 1988, σ. 72.

³⁰⁴ Sugarman, D., Rubin, G.R., «Towards a New History of Law and Material Society in England, 1750-1914» στο Rubin, G.R., Sugarman, D. (εκδ.), *Law, Economy and Society, 1750-1914: Essays in the History of English Law*, Abingdon: Professional Books, 1984.

6.4 Η ορθόδοξη προσέγγιση της λογοτεχνίας από τη νομική ιστορία

Η πρώτη, σχετικά αδιαμφισβήτητη, προσέγγιση είναι να χρησιμοποιηθούν οι παρατηρήσεις και οι αντιλήψεις περί δικαίου των συγγραφέων του λογοτεχνικού κανόνα για να «τροφοδοτηθεί» με πολιτισμικές συγκρίσεις και σημεία αναφοράς η συζήτηση της νομικής ιστορίας. Σε αυτό το ευρύ πλαίσιο, μπορεί να χρησιμοποιηθεί μια ποικιλία μεθόδων, όπως για παράδειγμα, η εξέταση μιας σειράς διαφορετικών μελετών από τους Holdsworth W., Meron T., Treitel G. και Ward I.

Παρά την απόρριψή του από τον Posner, πρέπει να αναγνωριστεί ότι ο *Dickens* ως *Νομικός Ιστορικός* του Holdsworth αποτελεί μια πρόμη προσπάθεια σύγκρισης των ιστορικών λογοτεχνικών απεικονίσεων με τη συζήτηση για το σύγχρονο δίκαιο, προκειμένου να φωτιστεί η κατανόηση της νομικής ιστορίας σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο.

Ο Holdsworth ήταν απογοητευμένος από το γεγονός ότι ήταν δύσκολο για τον νομικό ιστορικό να εκτιμήσει επαρκώς την «ατμόσφαιρα» μιας περιόδου. Η χρήση μη μυθοπλαστικών κειμένων θα παρείχε φυσικά μια καταγραφή σχετικά με «το τι έγινε στην πραγματικότητα». Ωστόσο, όπως υποστήριξε ο Holdsworth, η αδυναμία αυτών των πηγών έγκειται στο ότι:

*«είναι δύσκολο να αποκτηθεί από [αυτές] ... μια περιγραφή για το πώς οι άνθρωποι μιας δεδομένης περιόδου έκαναν αυτά τα πράγματα, μια εικόνα των ίδιων των ανθρώπων, ή μια εντύπωση του σύγχρονου υπόβαθρου της πραγματικής σκηνής, και χωρίς μια τέτοια περιγραφή ή μια τέτοια εντύπωση η ιστορία των γεγονότων και των κινημάτων και των τεχνικών δογμάτων γίνεται μια άψυχη ιστορία».*³⁰⁵

Ο Holdsworth επιχείρησε να δείξει ότι οι απεικονίσεις του δικαίου από τον Dickens παρείχαν «αυτή την περιγραφή της ανθρώπινης πλευράς του κανόνα δικαίου και της λειτουργίας του, στοιχεία ουσιαστικά για τον νομικό ιστορικό».³⁰⁶ Μέσω μιας αναλυτικής σύγκρισης των απεικονίσεων του Ντίκενς με τις ορθόδοξες νομικές πηγές, φαίνεται ότι προσπάθησε να διαφωτίσει τη νομική ιστορία και να τη ζωντανέψει. Έτσι, ο εν λόγω μελετητής μπόρεσε να επιβεβαιώσει την ουσιαστική ακρίβεια πολλών από τις

³⁰⁵ Holdsworth, W., *ό.π.*, σ. 3.

³⁰⁶ Holdsworth, W., *ό.π.*, σ. 7.

παρατηρήσεις του Dickens και τη δύναμή του να παράγει ισχυρές νοητικές εικόνες του νόμου και της σχετικής «ατμόσφαιράς» του.

Τελικά, ο Holdsworth κατέληξε στο συμπέρασμα ότι:

«Τα μυθιστορήματα του Dickens παρείχαν πληροφορίες για τις οποίες μάταια ψάχνουμε στις συνηθισμένες αρχές και ότι δικαιολογούν τον ισχυρισμό πως η έκταση, η ποικιλία και η ακρίβεια αυτών των πληροφοριών μάς δίνουν το δικαίωμα να εκτιμήσουμε έναν από τους σπουδαιότερους Άγγλους μυθιστοριογράφους μας ως μέλος της επίλεκτης ομάδας των νομικών ιστορικών μας».

Έχοντας κατά νου την προηγούμενη συζήτηση σχετικά με τα επιχειρήματα του Posner, μπορεί να θεωρηθεί ότι η εκτίμηση του Holdsworth ήταν υπερβολική σε κάποιο βαθμό. Όμως είναι σημαντικό ότι η ανάλυσή του εξακολουθεί να έχει αξία. Οι συγκρίσεις του έδειξαν πειστικά ότι πολλά στοιχεία των μυθοπλαστικών αναπαραστάσεων του Dickens ήταν αρκετά ακριβή, κι επομένως προσθέτουν βαρύτητα ως μια σθεναρή σύγχρονη κριτική του δικαίου. Γενικότερα, η πρώιμη μελέτη του Holdsworth, η οποία έδειξε ότι η λογοτεχνία μπορεί να προσφέρει ένα ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο στη συζήτηση για τη νομική ιστορία, ήταν επιτυχής.

Πιο πρόσφατα, στους *Πολέμους του Ερρίκου και στους Νόμους του Shakespeare* ο Theodor Meron, δικαστής του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, επεξηγεί την ιστορική εξέλιξη του πολεμικού δικαίου και παρέχει νομικό σχολιασμό για το πώς ο Shakespeare απεικόνιζε το διεθνές δίκαιο στο έργο του *Ερρίκος Ε'*, το οποίο χρησιμοποιείται ως το πρωτεύον πλαίσιο σε μια ευρεία συζήτηση νομικών θεμάτων.³⁰⁷ Το αποτέλεσμα είναι μια πλούσια και ενδιαφέρουσα συζήτηση για το τι ονομάζει ο Meron «συστήματα» των μεσαιωνικών κανόνων που αποτελούν τη βάση του κειμένου του Shakespeare. Αυτά περιλαμβάνουν τους βασικούς τομείς του πολεμικού δικαίου, όπως το δόγμα του δικαίου πόλεμου, οι διακηρύξεις πολέμου και οι συνθήκες ειρήνης.³⁰⁸ Δείχνει ξεκάθαρα ότι η κάλυψη των λεπτομερειών και των κανόνων του διεθνούς δικαίου από τον Shakespeare ήταν «πραγματικά εντυπωσιακή», αν και σε αντίθεση με τον Holdsworth, ο Meron

³⁰⁷ Meron, T., *Henry's Wars and Shakespeare's Laws: Perspectives on the Law of War in the Later Middle Ages*, Oxford: Clarendon Press, 1993, σσ. 2-4.

³⁰⁸ Meron, T., *ό.π.*, σσ. 211, 17-63 και 172-190.

φροντίζει πάντα να βλέπει το λογοτεχνικό κείμενο ως επεξηγηματικό των κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών ζητημάτων των νομικών πηγών.³⁰⁹

Στη σύντομη ανάλυση των μυθιστορημάτων της Jane Austen, ο καθηγητής της νομικής Guenter Treitel (1928-2019) χρησιμοποιεί παρόμοια προσέγγιση. Ο Treitel δείχνει πώς η Austen παρωδούσε το επάγγελμα των δικηγόρων και ότι η χρήση των απεικονίσεών της για το δίκαιο ως σημεία αναφοράς του μπορούν να ληφθούν υπόψη σε αυτό που ο Treitel ονομάζει νομικό «παζλ».³¹⁰ Η μεθοδολογία του έγκειται στο να διεξάγει μια διευρυμένη μελέτη των αναπαραστάσεων του κανόνα δικαίου στα μυθιστορήματα της Austen και στη συνέχεια να εξετάζει πόσα διαφορετικά σενάρια εγείρουν μια σειρά ζητημάτων που αφορούν, για παράδειγμα, το ιστορικό των νομικών διακανονισμών ιδιοκτησίας, το οικογενειακό δίκαιο, μισθώσεις και συμβόλαια.³¹¹ Σε αντίθεση με την εκτεταμένη συζήτηση του Meron για τα νομικά ζητήματα που προκύπτουν από ένα και μόνο κείμενο, η ανάλυση του Treitel σε μια σειρά διαφορετικών κειμένων σημαίνει ότι δεν υπάρχει κάποιο υπογραμμισμένο θέμα που διαπερνά τη συζήτηση, η οποία εκ του αποτελέσματος να φαίνεται κάπως ετερόκλητης φύσης. Συνεπώς, μελετώντας τη λεπτομέρεια και αξιολογώντας την ακρίβεια των μυθοπλαστικών αναπαραστάσεων του νόμου της Austen, ο Treitel επιτυγχάνει, όπως και ο Meron, να χρησιμοποιήσει τη λογοτεχνία ως σημείο αναφοράς για να δείξει όχι μόνο πώς το δίκαιο γίνεται αντιληπτό και παρουσιάζεται στο κοινό, αλλά και ότι είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν οι νόμιμες απεικονίσεις ως τρόπος ενοποίησης της νομικής ιστορίας και συμμετοχής της σε συγκεκριμένα νομικά ζητήματα.

Ο Ward έχει διερευνήσει τη συγκριτική προσέγγιση φτάνοντάς την στα όριά της μέσω της συζήτησής του για την αντιμετώπιση της νομικής σκέψης του Shakespeare.³¹² Επιδιώκει να επιδείξει τη «δυνητική εκπαιδευτική αξία» που μπορεί να έχει η λογοτεχνία ως τρόπος πρόσβασης στα σύγχρονα ζητήματα της νομικής ιστορίας. Ο στόχος του είναι συνειδητά συμπληρωματικός των πιο συμβατικών μελετών της ιστορίας του δικαίου της περιόδου.³¹³ Πράγματι, στόχος του Ward είναι να παρέχει ένα εκπαιδευτικό ή λογοτεχνικό συμπλήρωμα για να φωτίσει την κατανόηση ιστορικών κειμένων. Όπως λέει,

³⁰⁹ Meron, T., *ό.π.*, σσ. 214-215.

³¹⁰ Treitel, G., «Jane Austen and the Law» στο *100 Law Quarterly Review*, 1984, σσ. 549-557.

³¹¹ Treitel, G., *ό.π.*, σσ. 557-582.

³¹² Ward, I., *ό.π.*, 1995, σ. 59 και Ward, I., *Literature and the Legal Imagination*, Northern Ireland Legal Quarterly, 1998, σσ. 170-176 και Ward, I., *Shakespeare and the Legal Imagination*, London, Edinburgh, Dublin: Butterworth, 1999, σ. 3.

³¹³ Ward, I., *ό.π.*, 1995, σσ. 59-66.

«θα κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση του πρώιμου μοντέρνου δικαιοκού θεσμού, αν εκτιμήσουμε την περιγραφή του από τον Shakespeare». ³¹⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, υπάρχουν πολλά στοιχεία στη λεπτομερή συζήτησή του για τα λογοτεχνικά κείμενα που παρέχουν πληροφορίες για τα ζητήματα και τις συζητήσεις που αφορούν το σύνταγμα των Tudor. Ωστόσο, είναι σημαντικό ότι ο Ward προσέχει να μην έχει υπερβολικές αξιώσεις από τη μεθοδολογία. Αν και η εκτεταμένη κάλυψη των λογοτεχνικών κειμένων απεικονίζει τις διάφορες εντάσεις που υπάρχουν στη σύγχρονη συζήτηση, η ανάλυσή του συχνά επικεντρώνεται γύρω από την αξιολόγηση του Shakespeare όσον αφορά το δίκαιο της εποχής του. ³¹⁵ Αυτή η προσέγγιση τίθεται στο ευρύτερο πλαίσιο της φιλοσοφικά βασισμένης θεωρίας του δικαίου του Ward ως ένα φανταστικό κατασκεύασμα, το οποίο αναλύεται χωριστά στην επόμενη ενότητα.

Εν ολίγοις, οι εν λόγω μεθοδολογίες της ορθόδοξης νομικής ιστορίας χρησιμοποιούν τη λογοτεχνία ως ένα εξωτερικό, πολιτισμικό, συγκριτολογικό παράγοντα ή σημείο αναφοράς των ουσιαστικών νομικών πηγών. Είναι χρήσιμες επειδή μπορούν να ενθαρρύνουν νέες κριτικές προσεγγίσεις ή προοπτικές της νομικής ιστορίας και να τις τοποθετήσουν σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο. Με εξαίρεση τη μελέτη του Ward, του οποίου τα εννοιολογικά κατά βάση επιχειρήματα εξετάζονται λεπτομερέστερα παρακάτω, οι δυνατότητες της λογοτεχνίας ως μέσου παροχής γνώσεων των ευρύτερων κοινωνικο-πολιτισμικών αξιών, οι οποίες βοηθούν να ενημερώνεται η ανάλυση της νομικής ιστορίας με πιο εμπειρισταωμένο τρόπο, δεν διερευνάται σε μεγάλο βαθμό. Η χρησιμότητα αυτής της προσέγγισης για τη χρήση της λογοτεχνίας στη νομική ιστορία είναι επομένως περιορισμένη και η αξία του λογοτεχνικού κείμενου είναι εγγενώς εξωτερική και συμπληρωματική των συμβατικών, μη μυθοπλαστικών πηγών. Πιο ουσιαστικά, πρέπει να αναρωτηθεί κανείς εάν περισσότερες μελέτες αυτού του είδους θα είχαν πραγματικά μεγαλύτερη αξία για όσους ενδιαφέρονται να κατανοήσουν καλύτερα τα λογοτεχνικά κείμενα μέσω της ανάπτυξης της εκτίμησης της νομικής ιστορίας, παρά το αντίθετο.

6.4.1 Μια θεωρητική προσέγγιση στη λογοτεχνία και ιστορία της νομικής

³¹⁴ Ward, I., *ό.π.*, 1999, σ. 3.

³¹⁵ Ward, I., *ό.π.*, 1995, σσ. 74, 80, 88-89, Ward, I., *ό.π.*, 1999, σσ. 43-44, 68, 114 και 141.

Η δεύτερη προσέγγιση έχει εννοιολογική βάση και επιδιώκει να συνδυάσει τις νομικές και λογοτεχνικές σπουδές με την ιστορία της νομικής επιστήμης. Σε μια σειρά δημοσιεύσεων που προκαλούν σκέψεις και διαφωνίες ο Ward έχει διερευνήσει την πολιτισμική σχέση μεταξύ του λογοτεχνικού κανόνα και του δικαίου, προσπαθώντας να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο η λογοτεχνία λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη στην ανάπτυξη του δικαίου.³¹⁶ Αναγνωρίζοντας ότι το έργο όσων έχουν καταπιαστεί με τον λογοτεχνικό κανόνα αποτυπώνει αναπόφευκτα τις αξίες της κοινωνικής και πολιτισμικής ελίτ,³¹⁷ ο Ward υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι από εκείνους που έχουν σπουδάσει, έχουν ασκήσει και έχουν διδάξει νομικά στο Ηνωμένο Βασίλειο κατά τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα είναι οικείοι, μέσω της σχολικής εκπαίδευσης και της ανατροφής τους, με την παιδική λογοτεχνία, τους κλασικούς, τον Shakespeare και τα μυθιστορήματα συγγραφέων όπως του Dickens και της Austen. Είναι λοιπόν λογικό να υποστηριχθεί ότι η ψυχολογική και κοινωνική τους ανάπτυξη και κατανόηση σημαντικών, ουσιαστικά νομολογιακών θεμάτων όπως το καλό, το κακό, η ενοχή, η τιμωρία, η δικαιοσύνη και η συνήθης διαδικασία είναι προϊόν της εκπαίδευσής τους. Έτσι, «πολύ πριν φτάσει στη νομική σχολή για να ταλαιπωρηθεί από διάφορους άξιους αλλά αδιαπέραστους τόμους, ο μαθητής θα έχει ήδη μάθει από τη λογοτεχνία και φυσικά από τη ζωή, ποια είναι τα βασικά ερωτήματα και ποιες πρέπει να είναι οι απαντήσεις τους».³¹⁸ Ο Ward επισημαίνει επίσης, ότι για τη συντριπτική πλειοψηφία που δεν ασχολείται με τη μελέτη της νομικής, η εμπειρία της παιδικής λογοτεχνίας και άλλων έργων κατά τη διάρκεια των χρόνων διαμόρφωσής τους μπορεί να είναι η μόνη φορά που οι νομολογικές ερωτήσεις και απαντήσεις αυτού του είδους εξετάζονται σοβαρά.³¹⁹

Πιο συγκεκριμένα, ο Ward υποστηρίζει ότι η δημιουργία της αφήγησης μαζί με την ιστορία βρίσκεται στην καρδιά του συνταγματικού δικαίου, το οποίο «πρέπει να νοείται ως προϊόν της φαντασίας». Είναι σημαντικό, επομένως, ο νόμος να αποτελεί μέρος μόνο του δικαίου, ο οποίος «συμπληρώνεται από τον δημιουργικό και ενεργό ρόλο του κοινού που τον διαβάζει και τον ερμηνεύει και διαμορφώνει το πλαίσιο εντός του οποίου διεξάγεται η ερμηνευτική διαδικασία». Όπως το σύνταγμα είναι μια κατασκευή της φαντασίας, ο λογοτεχνικός κανόνας είναι ζωτικής σημασίας στην αφηγηματική

³¹⁶ Ward, I., *ό.π.*, 1995, σσ. 59-118.

³¹⁷ Ward, I., *ό.π.*, 1995, σ. 39.

³¹⁸ Ward, I., *ό.π.*, 1995, σ. 117.

³¹⁹ Ward, I., *ό.π.*, 1995, σ. 118.

κατασκευή του δικού μας κόσμου.³²⁰ Ο Ward πιστεύει ότι «αυτό που έγραψε ο Shakespeare για το δίκαιο έχει απείρως μεγαλύτερη σημασία, σίγουρα από άποψη πρόσληψης και κατανόησης του κοινού, από οποιοδήποτε εγχειρίδιο για το συνταγματικό δίκαιο».³²¹ Επίσης υποστηρίζει ότι σε περιόδους συνταγματικών αλλαγών, η ισχύς της συνταγματικής τάξης εξαρτάται περισσότερο από τη λαϊκή φαντασία παρά από «εγχειρίδια, υποθέσεις ή δικαστήρια».³²² Αναδεικνύοντας αυτό που αποκαλεί «μυθοπλασίες του εθνικισμού», όπως παρουσιάζει την αγγλική ταυτότητα ο *Ερρίκος Ε΄* ή τη σκωτσέζικη στα μυθιστορήματα του ο Walter Scott (1771-1832), ο Ward υποστηρίζει ότι η «εξέλιξη και οι μελλοντικές προοπτικές του «βρετανικού» έθνους-κράτους και του συντάγματός του εξαρτώνται πολύ περισσότερο από την υποδοχή του Shakespeare παρά από τους νομικούς Av Dicey, Walter Bagehot ή Harold Lasky.³²³

Για τον Ward, η σημασία αυτής της ανάλυσης οδηγεί στην κατανόηση ότι «το δίκαιο υπάρχει μόνο στη φαντασία και η μεγάλη ειρωνεία του νόμου και της νομικής εκπαίδευσης είναι η προσπάθεια να αρνηθεί κανείς αυτήν την αμετάκλητη αλήθεια».³²⁴ Χρησιμοποιεί αυτή τη γνώση ως βάση για την επανεκτίμηση της νομικής εκπαίδευσης και της ευρύτερης ευθύνης των νομικών στην κοινωνία.³²⁵ Είναι, ωστόσο, επίσης σαφές ότι τέτοιου είδους επιχειρήματα είναι σημαντικά για τους νομικούς ιστορικούς.³²⁶ Αν και είναι αλήθεια ότι η μυθοπλασία ως αφηγηματική μορφή έχει άμεσα ιστορικό χαρακτήρα, το μυθιστόρημα ειδικότερα φαίνεται δικαιολογημένα από τους θεωρητικούς της λογοτεχνίας να συμβιώνει αλληλένδετα με την ανάπτυξη του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού και κοινωνίας.³²⁷ Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ο Ward κατά καιρούς υπερβάλλει για την πολιτισμική σημασία του λογοτεχνικού κανόνα, τις απεικονίσεις του δικαίου ή τις αναπαραστάσεις της ευρύτερης νομολογίας στα ιστορικά και λογοτεχνικά έργα που ασκούν σαφώς επιρροή τόσο από πολιτισμική όσο και από νομική άποψη. Όμως, κατά τον ο Ward, εκτός από το να φωτίζουν το παρελθόν, ενισχύουν την εκτίμησή μας για τον παρόντα νόμο και το σύνταγμα «ως προϊόντα και

³²⁰ Ward, I., *ό.π.*, 1998, σ. 170.

³²¹ Ward, I., *ό.π.*, 1998, σ. 170 και ομοίως 1999, σσ. 1-2, 43-44.

³²² Ward, I., *ό.π.*, 1998, σ.174.

³²³ Ward, I., *ό.π.*, 1998, σ.174 και ομοίως 1999, σσ. 45-69.

³²⁴ Ward, I., *ό.π.*, 1998, σ.176.

³²⁵ Ward, I., *ό.π.*, 1998, σσ. 177-179.

³²⁶ Ward, I., *ό.π.*, 1999, σσ. 1-4.

³²⁷ Bakhtin, M., «Epic and Novel» στο Holquist, M. (εκδ.), *The Dialogic Imagination* (μτφρ. C. Emerson, M. Holquist), Austin: University of Texas Press, 1996.

έκφραση της ιστορίας». Αυτή η άποψη για τη λογοτεχνία και τη νομική ιστορία βοηθά να αναπτυχθεί επίσης η εκτίμηση της «ιστορικά ευρηματικής φύσης» του συντάγματος, απαιτώντας παράλληλα τη συμμετοχή μας στην αναζωογόνηση της συνταγματικής ηθικής. Έτσι, ενώ θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι οι θεωρίες του Ward δεν παρέχουν (και δεν είχαν σκοπό να παρέχουν) στους ιστορικούς της νομικής επιστήμης μια εμπειρική μεθοδολογία για τον προσδιορισμό του τρόπου ποσοτικοποίησης της έκτασης της επιρροής που έχει η λογοτεχνία στο δίκαιο και ότι ίσως εκτίθενται όταν κατηγορούν την αντίστοιχη λογοτεχνία για ένα υπερβολικά προνομιακό πολιτισμικό καθεστώς, ωστόσο παρέχουν πολύτιμη προοπτική στην εξέλιξη της νομικής ιστορίας.

6.5 Κοινωνικο-πολιτισμικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας και της νομικής ιστορίας

Η τρίτη – και για τον ιστορικό νομικό πιο ενδιαφέρουσα – μεθοδολογία που συνδέει τη λογοτεχνία με την ιστορία του δικαίου αναπτύχθηκε πρόσφατα από τη Margot Finn, Βρετανίδα ιστορικό της σύγχρονης βρετανικής ιστορίας, στη διεπιστημονική της μελέτη για το παράπτωμα της προσωπικής οφειλής στον αγγλικό πολιτισμό μεταξύ 1740 και 1914. Η Finn χρησιμοποιεί το έργο των μυθιστοριογράφων, όπως των Samuel Richardson, Anthony Trollope, Charles Dickens και John Galsworthy, για να χτίσει μια λεπτομερή μελέτη για τις λαϊκές αντιλήψεις και στάσεις απέναντι στο προσωπικό χρέος.³²⁸ Όμως σημαντικό είναι ότι αξιοποιεί τα λογοτεχνικά κείμενα σε συνδυασμό με ημερολόγια, αυτοβιογραφίες, ιδιωτικά έγγραφα και άλλες μη μυθοπλαστικές πηγές. Με αυτόν τον τρόπο αναπτύσσει μια εκλεπτισμένη ανάλυση των διαφορετικών και μεταβαλλόμενων προτύπων ατομικής, διαπροσωπικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, παρέχοντας σημαντικές γνώσεις σχετικά με την πολυπλοκότητα των περιπτώσεων προσωπικού χρέους κατά την υπό εξέταση περίοδο.³²⁹ Δείχνει πειστικά ότι τα μυθιστορήματα, αν χρησιμοποιηθούν κατάλληλα με άλλες πηγές, μπορούν να προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις στάσεις απέναντι στις κοινωνικές, ηθικές δομές και δομές φύλου. Χτίζοντας πάνω σε αυτή την ευρεία κοινωνικο-πολιτισμική πλατφόρμα, η Finn εξετάζει πώς οι αντιλήψεις για την ατομικότητα μετατοπίστηκαν στην τρέχουσα καταναλωτική επανάσταση.³³⁰ Στη συνέχεια δείχνει πώς οι στάσεις απέναντι στο

³²⁸ Finn, M., *The Character of Credit: Personal Debt in English Culture, 1740-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003 σσ. 25-63).

³²⁹ Finn, M., *ό.π.*, σσ. 317- 318.

³³⁰ Finn, M., *ό.π.*, σσ. 9 και 62-63.

παράπτωμα της προσωπικής οφειλής, που επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις, επηρεάστηκαν και αλλοιώθηκαν από τις αλλαγές του νόμου που προέβλεπε ποινές φυλάκισης σε παραβάσεις οφειλών και μικροδιαφορών.³³¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους νομικούς ιστορικούς παρουσιάζει η αφήγηση της Finn για τον τρόπο με τον οποίο η μαζική κουλτούρα και οι κοινωνικές αξίες που σχετίζονται με τις οφειλές, όπως εκδηλώνονται στη λογοτεχνία και σε άλλες μη μυθοπλαστικές πηγές, αλληλεπιδρούν με τον τρόπο με τον οποίο τα μικρά δικαστήρια δικάζουν μικροδιαφορές και τα μεγαλύτερα δικαστήρια ασκούν τις εξουσίες τους.³³² Στο πλαίσιο αυτό, η Finn υποστηρίζει ότι η απαίτηση των δικαστηρίων που εκδικάζουν μικροδιαφορές να χρησιμοποιούν δίκαιους συλλογισμούς που απαιτούν την εξέταση των επιμέρους περιστάσεων σε κάθε περίπτωση, ήταν ένας παράγοντας για να καταγράφουν τα δικαστήρια και να επιβεβαιώνουν επανειλημμένα «εδραιωμένες κοινωνικές πεποιθήσεις, ταυτότητες και πρακτικές, οι οποίες περιόρισαν τη συμβατική συμπεριφορά του καταναλωτή».³³³ Σημαντικό είναι ότι ο συνδυασμός της λογοτεχνίας με άλλες μη μυθοπλαστικές πηγές προσφέρει τα μέσα πρόσβασης σε αυτά τα υποκείμενα φαινόμενα: αυτό το ευρύ κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο στηρίζει τη μελέτη της για τη χρήση από τα δικαστήρια της λογικής να ενσωματώσουν τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις στη λήψη των αποφάσεών τους. Η Finn συμπεραίνει ότι το κοινό δίκαιο χρησίμευσε ως όχημα για την αναδυόμενη αρχή της ατομικιστικής, αυτόνομης ευθύνης που στηρίζεται σε συμβάσεις.³³⁴ Τέλος, εκτός από την παροχή νέων κοινωνικο-νομικών γνώσεων σχετικά με την εισαγωγή και τη λειτουργία των νόμων περί περιουσίας των έγγαμων γυναικών, η ανάλυσή της υποδηλώνει επίσης ότι η εισαγωγή των Κομητειακών Δικαστηρίων το 1846 δεν ήταν τόσο σημαντική εξέλιξη όσο μέχρι τώρα θεωρούνταν ότι είναι.³³⁵

Αν και η Finn δεν χρησιμοποιεί λογοτεχνικές απεικονίσεις νομικής φύσεως, ένας σημαντικός αριθμός μεθοδολογικών στόχων μπορούν να εξαχθούν από τη μελέτη της, οι οποίοι είναι ευρύτερης σημασίας από την άποψη της άρθρωσης της αξίας της λογοτεχνίας στη νομική ιστορία. Έχει αποδείξει ότι η λογοτεχνία μπορεί να προσφέρει νέες ερμηνείες του παρελθόντος όταν χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με μια σειρά μη μυθοπλαστικών

³³¹ Finn, M., *ό.π.*, σσ. 188-193 και 206-207.

³³² Finn, M., *ό.π.*, σσ. 197- 277.

³³³ Finn, M., *ό.π.*, σσ. 3-4.

³³⁴ Finn, M., *ό.π.*, σ. 309.

³³⁵ Finn, M., *ό.π.*, σσ. 237-238.

πηγών. Ποιο συγκεκριμένα, η λογοτεχνία μαζί με άλλες μορφές έκφρασης μπορούν να διαδραματίσουν πολύτιμο ρόλο στην κατανόηση της σχέσης μεταξύ της ιστορίας της μαζικής κουλτούρας και της ιστορίας του νόμου, παρέχοντας γνώσεις για το πώς τα πρότυπα συμπεριφοράς, ο νόμος και οι νομικοί θεσμοί γίνονταν αντιληπτοί και παρουσιάζονταν στο κοινό. Μη μυθιστορηματικές πηγές όπως οι ιδιωτικές εργασίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν παράλληλα με τις λογοτεχνικές πηγές για την παροχή προσωπικών απόψεων για το πώς οι κοινωνικές συμπεριφορές, ο νόμος και οι δικαιοί θεσμοί επηρέαζαν τους ανθρώπους και τις αντιλήψεις τους. Χρησιμοποιώντας αυτά τα υλικά σε συνδυασμό με άλλες μη μυθοπλαστικές πηγές, όπως επίσημα έγγραφα και δικαστικές εκθέσεις, η Finn έδειξε ότι η ενσωμάτωση της λογοτεχνίας στις πολιτισμικές ιστορίες προσφέρει το θεμέλιο για την ανάλυση της νομικής ιστορίας μέσω της παροχής γνώσεων σχετικά με τις κοινωνικο-πολιτισμικές συμπεριφορές, οι οποίες με τη σειρά τους επηρέασαν την ανάπτυξη του δικαίου και των νομικών θεσμών. Ως εκ τούτου, οι μεθοδολογίες που χρησιμοποιούν τις αναπαραστάσεις του δικαίου στη λογοτεχνία ως μέρος μιας ευρείας πολιτισμικής ανάλυσης, παρά μεμονωμένα, έχουν τη δυνατότητα να οδηγήσουν σε νέες προοπτικές τους νομικούς ιστορικούς. Επιπλέον, αναγνωρίζονται οι περιορισμοί της λογοτεχνίας ως ιστορική πηγή, όπως και η δυναμική της αξία.

Συμπεράσματα

Αν και ορισμένες πτυχές του σκεπτικιστικού επιχειρήματος του Richard Posner σχετικά με την αξία των λογοτεχνικών απεικονίσεων δικαίου σε όσους ενδιαφέρονται για την ιστορία του νόμου τίθεται υπό αμφισβήτηση, ο ισχυρισμός του ότι η λογοτεχνία από μόνο της δεν μπορεί να μας πει πολλά για την ιστορία του δογματικού δικαίου και της τεχνικής λειτουργίας των νομικών διαδικασιών έχει ιδιαίτερη σημασία. Ωστόσο, πρέπει να προχωρήσουμε πέρα από το επιχειρήμα του Posner. Διότι είναι σημαντικό να διασφαλιστεί ότι, η χρήση της νομικής ιστορίας από τους νομικούς και λογοτεχνικούς μελετητές που επιδιώκουν να διερευνήσουν την επίδραση την οποία είχαν στη λογοτεχνία γεγονότα της ιστορίας του δικαίου διακρίνεται από τη χρήση των λογοτεχνικών κειμένων που αποσκοπεί να φωτίσει τη νομική ιστορία, που είναι ο στόχος των νομικών ιστορικών. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοηθούν νομικές και λογοτεχνικές μελέτες που βασίζονται στην ιστορία, καθώς αναδεικνύουν την πολιτισμική αλληλεπίδραση μεταξύ νομικής ιστορίας και λογοτεχνίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο Dolin και ο Schramm δείχνουν την επίδραση που μπορούν να έχουν οι νομικές εξελίξεις στη λογοτεχνία. Ωστόσο, δεδομένου του αναπόφευκτου προσανατολισμού των νομικών σπουδών σε θέματα που σχετίζονται με την άσκηση της νομικής επιστήμης, η δημιουργία δεσμών μεταξύ της νομικής ιστορίας και των λιγότερο λειτουργικών ανησυχιών της λογοτεχνίας, προκειμένου να προσδώσουν νόημα στις νομικές προοπτικές, παρουσιάζουν σημαντικές προκλήσεις. Ίσως παραδόξως, όσοι προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τη λογοτεχνία για την παροχή γνώσεων στη νομική ιστορία έχουν δώσει σχετικά μικρή σημασία στην ανάλυση της μεθοδολογίας σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο.

Ως εκ τούτου, έχουν εντοπιστεί μια σειρά από μεθοδολογικά θέματα, με στόχο να διευρυνθεί η προοπτική της συζήτησης. Πρώτον, αρκετοί νομικοί ιστορικοί έχουν

υιοθετήσει μια σειρά από διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με την αδιαμφισβήτητη χρήση της ιστορικής, κανονικής λογοτεχνίας ως πολιτισμικό σημείο αναφοράς ή σύγκρισης. Ενώ μελέτες αυτού του είδους είναι σε θέση να παρέχουν αξιόλογη κριτική του δικαίου και μπορούν να θέτουν τη νομική ιστορία σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο, δεν επιδιώκουν, ως επί το πλείστον, να χρησιμοποιήσουν τη λογοτεχνία για οτιδήποτε άλλο εκτός από μια σύγχρονη μυθοπλαστική οπτική. Κατά συνέπεια, η αξία αυτής της μεθοδολογίας για τους νομικούς ιστορικούς είναι εγγενώς συμπληρωματική των νομικών πηγών. Επιπλέον, η συζήτηση της νομικής ιστορίας σε συνδυασμό με τα λογοτεχνικά κείμενα μπορεί να αποδειχθεί ότι έχει μεγαλύτερη αξία για τους ιστορικούς της λογοτεχνίας που επιδιώκουν να βελτιώσουν την κατανόηση του ιστορικού πλαισίου των κειμένων, παρά για τους νομικούς ιστορικούς.

Δεύτερον, για να επιχειρηματολογήσει μια εννοιολογικά βασισμένη προοπτική του δικαίου και της λογοτεχνίας, η Ward έχει υιοθετήσει την άποψη ότι η λογοτεχνία έχει ασκήσει βαθιά επίδραση στον τρόπο με τον οποίο το δίκαιο έχει γίνει αντιληπτό και εξελίχθηκε με κοινωνικο-πολιτισμικούς όρους. Ο νόμος και το σύνταγμα θεωρούνται πλασματικές κατασκευές, όπως και ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζονται στη λογοτεχνία. Τα έργα του Shakespeare ή του Dickens, για παράδειγμα, είναι κρίσιμης σημασίας όσον αφορά τη διαμόρφωση της ανάπτυξης του δικαίου της λαϊκής φαντασίας και των ίδιων των νομικών. Αν και η Ward δεν επιδιώκει να παράσχει μια μεθοδολογία για να καταδείξει την έκταση της επιρροής της λογοτεχνίας στην ιστορική εξέλιξη του δικαίου και να προσδώσει στη λογοτεχνία μια κοινωνικοπολιτισμική υπόσταση την οποία αναμφισβήτητα μπορεί να μην αξίζει, ωστόσο τα επιχειρήματά της έχουν αξία καθώς τονίζουν τη σημασία της λογοτεχνίας στην κατανόηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των συμφραζόμενων της νομικής ιστορίας και της ευρύτερης πολιτιστικής της ιστορίας.

Τρίτον, η Finn, η οποία είναι ιστορικός της κοινωνιολογίας και του πολιτισμού, έχει αναπτύξει μια ενδιαφέρουσα διεπιστημονική μεθοδολογία για τη χρήση της λογοτεχνίας στην ιστορία. Είναι σημαντικό ότι παρέχει νέες δυνατότητες για τους νομικούς ιστορικούς καθώς τους δίνει τη δυνατότητα να διερευνήσουν τη φιλοσοφική ανάλυση της Ward για το πώς μπορεί να επηρεαστεί το δίκαιο από τη λογοτεχνία. Οι λογοτεχνικές απεικονίσεις, όταν συνδυάζονται με μια σειρά από μη μυθοπλαστικές πηγές, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κατανόηση των κοινωνικο-πολιτισμικών στάσεων και αντιλήψεων, οι οποίες στη συνέχεια μπορούν να συμβάλουν στην ανάλυση

συγκεκριμένων πτυχών της κοινωνικής και νομικής ιστορίας. Σε αυτό το πλούσιο διεπιστημονικό μείγμα, η λογοτεχνία και το πώς απεικονίζεται το δίκαιο σε αυτήν μπορεί να ανοίξει νέες ερμηνείες παλαιότερων κοινωνιών και πιο συγκεκριμένα, να βοηθήσει τους νομικούς ιστορικούς να κατανοήσουν την αλληλεπίδραση του δικαίου με τους πολιτισμούς και τις αξίες που αναπτύχθηκαν κατά το πέρασμα του χρόνου, οι οποίες σήμερα φαντάζουν ξένα και εντελώς πλασματικά κατασκευάσματα. Ως εκ τούτου, έχει τη δυνατότητα να εκθέτει τις συμβατικές απόψεις της νομικής ιστορίας σε διαφορετικές πολιτισμικές, παραδόσεις και τρόπους σκέψης.

Γενικά, η χρήση της λογοτεχνίας ως στοιχείο κατασκευής μιας κοινωνικο-πολιτισμικής βάσης από την οποία θα προκύψει η ανάλυση του δικαίου μπορεί να ενθαρρύνει τους νομικούς ιστορικούς να σκεφτούν ολιστικά το δίκαιο ως κρίσιμο μέρος των κοινωνιών του παρελθόντος και να αναπτύξουν πιο εκλεπτυσμένες και πολύπλευρες οπτικές για τη φύση και τον ρόλο του δικαίου και της νομικής διαδικασίας συγκεκριμένων περιόδων.

Βιβλιογραφία

- Asimow, M., Wesiberg, R., «When the Lawyer Knows the Client is Guilty: Client Confessions in Legal Ethics, Popular Culture, and Literature» στο *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, τ. 18, 2008
- Austin, S., Franckand, C.O., Anderson, M., «Introduction» στο Sarat κ.ά.(εκδ.), *Teaching Law and Literature*, Νέα Υόρκη: Modern Language Association, 2011
- Ayres, S., «The Silent Voices of the Law» στο *Social Science Research NetWork*, διαθέσιμο: <https://papers.ssrn.com>
- Bakhtin, M., «Epic and Novel» στο Holquist, M. (εκδ.), *The Dialogic Imagination* (μτφρ. C. Emerson, M. Holquis), Austin: University of Texas Press, 1996, διαθέσιμο: <http://go.warwick.ac.uk/eslj/issues/volume3/number2/little/>
- Baron, J., «Law, Literature, and the Problems of Interdisciplinarity» στο *The Yale Law Journal*, τ. 108, 1998-1999
- Baron, J., «Interdisciplinary Legal Scholarship as Guilty Pleasure: The Case of Law and Literature» στο Freeman, M.D.A., Lewis, A.D.E. (εκδ.), *Law and Literature*, Great Britian: Oxford University Press, 1999
- Βρανάς, Α., «Miss Violence» (2013), η ταινία είναι διαθέσιμη: (https://voody-online.com/load/ellhnik_tain_e/18967-miss_violence_2013.html)
- Binder, G., Weisberg, R. (εκδ.), *Literary Criticisms of Law*, New Jersey: Princeton University Press, 2000
- Birks, P., *What are Law Schools For?*, Oxford: Oxford University Press, 1996
- Caputii, J., Russell, D.E.H., «Femicide speaking the unspeakable» στο *The World of Women*, 1(2), 1990
- Cardozo, B., «Law and Literature» στο *The Yale Law Journal*, τ. 48, 1939

- Γεωργιάδης, Απ., *Δίκαιο και Λογοτεχνία*, Αρθρογραφία ΙΘ', 2019, διαθέσιμο:
<https://www.sakkoulas.com/chronika-idiotikou-dikeou/dikaio-kai-logotechnia>
- Chun-xi, H.U., «Law and Literature: Exploring the Intersection of Two Fields» στο
Journal of Literature and Art Studies, Μάρτιος 2023, 13(3), διαθέσιμο:
<https://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/645da03bc1344.pdf>
- Γιούνη, Μ., Παπακωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Αρχαίο Δράμα, Δίκαιο και Πολιτική*, Αθήνα:
Ασίνη, 2023
- Γκιγκόπουλος, Φ., «Γυναικοκτονίες στη λογοτεχνία», στο *Εφημερίδα των Συντακτών*,
2024, διαθέσιμο: <https://www.efsyn.gr/stiles/ano-kato/425861gynaikoktonies-sti-logotehnia>
- Γκόνη Καραμπότσου, Γ.Α., *Γυναικοκτονία: Μια συγκριτική εξέταση σε διεθνές
περιφερειακό και τοπικό επίπεδο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ε.Κ.Π.Α., 2020
- Cole, J., «Thoughts From the Law of And» στο *Mercer Law Review*, τ. 39, 1988
- Collins, P., *Dickens and Crime*, London: Macmillan, 1964
- Connor, G., «Why This Poet Declared War on Her Own Book» στο *The Walrus*, 2022,
διαθέσιμο:<https://thewalrus.ca/why-this-poet-declared-war-on-her-own-book/>
- Cornwell, J., «Legal Writing as an Kind of Philosophy» στο *Mercer Law Review*, 48(3),
άρθρο 5ο, 1997, σ. 1092, διαθέσιμο:
<https://digitalcommons.law.mercer.edu/jourmlr/vol48/iss3/5/>
- Cover, R., «Nomos and Narrative» στο *Harvard Law Review*, 97(4), 1983
- Cover, R., «Violence and the Word» στο *Yale Law Journal*, τ. 95, 1986a
- Cover, R., «The Bonds of Constitutional Interpretation: Of the Word, The Deed, and The
Role» στο *Georgia Law Review*, τ. 20, 1986b
- Dolin, K., *Fiction and the Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999
- Dolin, K., «Law, Literature and Symbolic Revolution: Bleak House» στο *Australian
Journal of Victorian Studies*, 12(1), 2007
- Dominarki, W., «Law –Literature Criticism Q Charting a desirable Course with “Billy
Budd» στο *J Leg Ed*, τ. 34, 1984, Representations 1161988
- Duncan, W.E., *Ethics, Professional Responsibility and the Lawyer*, Wellington: Lexis
Nexis NZ Limited, 2^η έκδ., 2006
- Duong, W. N. «Law is Law and Art is Art and Shall the Two Ever Meet? Law and
Literature: The Comparative Creative Process» στο *Southern California
Interdisciplinary Law Journal*, 15(1), 2005

- Eberle, E.J., Grossfeld, B., «Law and Poetry» στο *Law Review*, Roger Williams University, 11(2), άρθρο 3^ο, 2006, διαθέσιμο: <http://docs.rwu.edu/rwuLR/vol11/iss2>
- Finn, M., «Victorian Law, Literature and History: Three Ships Passing in the Night» στο *Journal of Victorian Culture*, 7(1), 2002
- Finn, M., *The Character of Credit: Personal Debt in English Culture, 1740-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003
- Fish, St., «Don't Know Much About the Middle Ages: Posner on Law and Literature», διαθέσιμο: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/16537/41_97YaleLJ777April1988.pdf;jsessionid=EB8E1A7244BFE
- Fitterman, R., Place, V., *Notes on Conceptualisms*, New York: Ugly Duckling Press, 2013
- Fleetwood, N., *Marking Time. Art in the Age of Mass Incarceration*, Βοστώνη: Harvard UP, 2020
- Foucher, L.D., Frey, J., «Femicinides» (2020), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://tainio-mania.online/load/-2020/femicinides-2020/58-1-0-33374>,
- Freedman, M., «Personal Responsibility in a Professional System» στο *Cath UL Review*, τ. 27, 1977-1978
- Fyfe, Th., *Charles Dickens And The Law*, New Jersey: Lawbook Exchange Limited, 1910
- Gardner, J., «Premises on Art and Morality» στο George, St. (εκδ.), *Ethics, Literary, and Theory: An Introductory Reader*, Η.Π.Α.: Rowman & Little Field Publishers Incorporated, 2^η έκδ., 2005
- Gavin, L., «Literature and Legal History: Analyzing Methodology» στο *Entertainment and Sports Law Journal*, Ιανουάριος 2006, διαθέσιμο: <http://go.warwick.ac.uk/eslj/issues/volum>
- Gavin, L., «Literature and Legal History: Analysing Methology» στο *Entertainment and Sports Law Journal*, 3(2), 2006, διαθέσιμο: <https://www.researchgate.net>
- Γκιγκόπουλος, Φ., «Γυναικοκτονίες στη λογοτεχνία» στο *Εφημερίδα των συντακτών*, 2024, διαθέσιμο: <https://www.efsyn.gr/stiles/ano-kato/425861gynaikoktonies-sti-logotehnia>
- Ζωγραφάκης, Α., «Γυναικοκτόνος... και του εαυτού της» στο *Η Καθημερινή*, 2021, διαθέσιμο: <https://www.kathimerini.gr/culture/561453379/gynaikoktonos-kai-toy-eaytoy-tis/https://www.kathimerini.gr/culture/561453379/gynaikoktonos-kai-toy-eaytoy-tis/>

- Glenn, P., «Franz Kafka, Lawrence Joseph, and the Possibilities of Jurisprudential Literature» στο *Southern California Interdisciplinary Law Journal*, τ. 21, 2011
- Goodrich, P., «Endnote: Untoward» στο *Journal of Law and Society*, 2004
- Green, B., «The Role of Personal Values in Professional Decision Making» στο *Journal of Legal Ethics*, τ. 11-19, 1997-1998
- Holdsworth, W., *Charles Dickens as a Legal Historian*, New Haven: Yale University Press, 1929
- Holdsworth, W., *Charles Dickens as a Legal Historian*, New Jersey: Lawbook Exchange, 2010
- Holmes, O.W., «The Path of the Law» στο *Harvard Law Review*, τ. 10, 1897
- House, M., Storey, G., Tillotson, K. (εκδ.), *The Letters of Charles Dickens*, Oxford: Oxford University Press, 12 τόμοι, 1965-2002
- Θεοτόκης, Κ., *Ακόμα;*, Αθήνα: Κέδρος, 1994
- Johnson, E., *Charles Dickens: His Tragedy and Triumph*, London: Gollanz, 2 τόμοι, 1953
- Καμπατζά, Β., *Λογοτεχνία, Εικαστικές τέχνες, Πολιτισμός: μια αμφίδρομη διαλεκτική πορεία*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, 2023
- Καράσης, Μ., *Δίκαιο και Αισθητική*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2004
- Κακογιάννης, Μ., «Στέλλα» (1955), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://vimeo.com/559465066>
- Kearney, M.K., «The propriety of Poetry in Judicial opinion» στο *Widener L.J.*, τ. 12, 2003
- Krakoff, S., «Does Law and Literature Survive Lawyerland?», University of Colorado Law School, 2001, διαθέσιμο: <https://scholar.law.colorado.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1577&content=faculty-articles>
- Kuchelmeister. V., «Parragirls Past present» (2017), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://www.parragirls.org.au/parragirls-past-present-video>
- Kurlansky, A., «Carl August Sanburg, “Lawyers”», *Hamilton County Law Library*, 2021, διαθέσιμο: <https://lawlibrary.hamiltoncountyohio.gov/lawyer-by-carl-sandburg/>
- Λαϊνά, Μ., *Ξένη Ποίηση του 20^{ου} αιώνα* (επιλογή από ελληνικές μεταφράσεις), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007
- Lagarde, M., De los Ríos, Marcela, «Antropología, feminismo y política: violencia feminicida y derechos humanos de las mujeres» στο *Retos teóricos y nuevas prácticas*, ANKULEGI Antropologia Elkartea, 2008

- Leibovici, Fr., *Desopérationsd' écriture qui ne dissent pas leur nom*, Paris: Questions Théoriques, coll. Hidden Beach, 2020
- Lobban, M., «Preparing for Fusion: Reforming the Nineteenth - Century Court of Chancery, Part I» στο *Law and History Review*, 22(2), 2004a, διαθέσιμο: <http://www.historycooperative.org/journals/lhr/22.2/forumlobban.html>.
- Lowy, M., *Μαρξισμός και Επαναστατικός Ρομαντισμός* (μτφρ. Σπ. Στάβερης), Αθήνα: Ουτοπία, 1979
- Μανωλέλη, Μ., *Μέσα Πέτρα*, Αθήνα: εκδ. Ποταμός, 2020
- Massaro, T., [1989] «Empathy, Legal Story Telling, and the Rule of Law: New Words, Old Wounds?» στο *Mich L Rev*, 87(8), 2009
- Mathewson, G., «Challenging the Court: Charles Chesnutt's Marrow of Tradition» στο Meyer, M. (επιμ.), *Literature and Law*, Rodopi, Νέα Υόρκη, 2004
- Meron, T., *Henry's Wars and Shakespeare's Laws: Perspectives on the Law of War in the Later Middle Ages*, Oxford: Clarendon Press, 1993
- Μουσταΐρα, Ε.Ν., *Συγκριτικό Δίκαιο*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2021
- Μπορδόκας, Κ., «Το μαχαίρωμα της Στέλλας από τους κριτικούς» στο *tvxs*, 2022, διαθέσιμο: <https://tvxs.gr/istoria/taksidia-sto-xrono/maxairoma-tis-stellas-apo-toys-kritikoys>
- Murphy, S., «Judge Dismisses Libel Suit Against John Grisham» στο *Entertainment The Huffington Post*, ΗΠΑ: online εκδόσεις, 26 Αυγούστου 2008
- Murphy, W., Roberts, S., «Introduction» στο *Modern Law Review*, τ. 50, 1987
- Noonan, J., Painter, R., *Professional and Personal Responsibilities*, Νέα Υόρκη: The Foundation Press Incorporated, 1997
- Nussbaum, M., «Equity and Mercy» στο *Philosophy & Public Affairs*, τ. 83, 1993
- Nussbaum, M., *Poetic Justice: The Literature Imagination and Public Life*, Η.Π.Α.: Beacon Press, 1997
- Orwell, G., «A Collection of Essays» στο *Wertheim*, τ. 82, 1946
- Παπαδημητρόπουλος, Α., «Μη με αφήσεις ποτέ» (2021), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://www.youtube.com/watch?v=uxXPltBr8Jg&t=20s>,
- Παπαδιαμάντης, Α., *Η Φόνισσα*, Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ, 2006
- Παπαργυρίου, Ε., «Γυναικοκτονία και “κλασική” ελληνική πεζογραφία» (επιμ. Μισέλ Φάις) στο *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2022, διαθέσιμο:

<https://www.efsyn.gr/nisides/anoihto-biblio/350679gynaikoktonia-kai-klasiki-elliniki-pezografia>

- Παπαχρίστου, Αθ., Μαροπούλου, Μ., Χέλμης, Ανδρ., *Δίκαιο και Λογοτεχνία*, Αθήνα: Κάλλιπος, 2015
- Πατρύκιος, Τ., «Ποιήματα Α΄ 1943-1959», Αθήνα: Εκδόσεις Κίχλη, 2017
- Posner, R., [1987], *Law and Literature*, Η.Π.Α.: Harvard University Press, 3^η έκδ., 2009
- Posner, R., «Law and Literature: A Relation Reargued» στο *Virginia Law Review*, τ. 72, 1986
- Posner, R., *Law and Literature*, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1998
- Pouillaude, Fr., *Représentations factuelles*, Paris: Cerf, 2020
- Prosper, Merimee, *Κάρμεν* (μτφρ. Ν. Πολίτης), Αθήνα: Δωδώνη, 2003
- Radford, J., Russell, D.E.H., *Femicide: The politics of Woman Killing*, Twayne, Νέα Υόρκη: Gale Group, 1992
- Richman, St. M., *William Cullen Bryant and The Poetry of Natural Law*, The University of Akron, Ιούλιος 2015, διαθέσιμο: <https://ideaexchange.uakron.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1453&context=akronlawreview>
- Roberts, A.J., «Constructing a Canon of Law related Poetry» στο *Texas L. Rev.*, τ. 90, 2012
- Ρούσσοι, Γ., «“Miss Violence”: Ενδοοικογενειακή βία και κακοποίηση ανηλίκων στο μικροσκόπιο του Αλέξανδρου Βρανά» στο *tvxs*, 2020, διαθέσιμο: <https://tvxs.gr/politismos/sinema/miss-violence-endooikogeneiaki-bia-kai-kakopoiisi-anilikon-sto-mikroskopio-toy-aleksandr/>
- Rusell, E.H., *Οι ορισμοί της γυναικοκτονίας* (μτφρ. Κ. Σεργίδου), Αθήνα: εκδ. Έρμα, 2023
- Shaucer, G., «The Canterbury Tales: General Prologue» στο *Poetry Foundation*, διαθέσιμο: <https://www.poetryfoundation.org/poem/43926/the-canterbury-tales-general-prologue>
- Schama, S., *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)*, London: Granta Books, 1991
- Schramm, J.M., *Testimony and Advocacy in Victorian Law, Literature and Theology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000
- Schramm, J.M., «Is Literature More Ethical than Law? Fitzams Stephen and Literary Responses to the Advent of Full Legal Representation for Felons» στο *Freeman*,

- M.D.A., Lewis, A.D.E. (εκδ.), *Law and Literature*, Μεγάλη Βρετανία: Oxford University Press, 1999
- Segal, N., «The Femme Fatale: A Literary and Cultural Version of Female» στο *Qualitative Sociology Review*, 13(3), σσ. 102-117 διαθέσιμο: <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/19597/1/19597.pdf>
- Shakespeare, W., *Οθέλλος* (μτφρ. Δ. Δημητριάδης), Αθήνα: Νεφέλη, 2019
- Shakespeare, W., *Αμλετ* (μτφρ. Β. Ρώτα), Αθήνα: Ίκαρος, 1980
- Sharpe, T., «(Per)versions of Law in Literature» στο Freeman, M.D.A., Lewis A.D.E. (εκδ.), *Law and Literature*, Great Britain: Oxford University Press, 1999
- Shelley, M., *Φρανκενστάιν* (μτφρ. Ι. Μιχαλάκου), Αθήνα: Α.Α. Λιβάνη, 1984
- Sinclair, Up., *The Jungle*, Urbana, Σικάγο: University of Illinois Press, 1988
- Σταμάτης, Κ., *Η Θεμελίωση των Νομικών κρίσεων*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, β' έκδ., 2009
- Sugarman, D., «Writing “Law and Society” Histories» στο *Modern Law Review*, 55(2), 1992
- Sugarman, D., Rubin, G.R., «Towards a New History of Law and Material Society in England, 1750-1914» στο Rubin, G.R., Sugarman, D. (εκδ.), *Law, Economy and Society, 1750-1914: Essays in the History of English Law*, Abingdon: Professional Books, 1984
- Tartakovsky, J., «Dickens V Lawyers» στο *The Opinion Pages New York Times* (online εκδόσεις), Νέα Υόρκη, 6 Φεβρουαρίου 2012
- Τερζάκης, Α., *Δεσμώτες*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 2010
- Thompson, N., «Follow the Reader: Literature’s Influence on the Law and Legal Actors», 2012, διαθέσιμο: https://www.otago.ac.nz/data/assets/pdf_file/0023/327704/follow-the-reader-literatures-influence-on-the-law-and-legal-actors-043944.pdf
- Toth, N., «Introduction Just Art. Documentary poetics and justice», διαθέσιμο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/27557/21907>
- Toth, N., “Just Art. Documentary poetics and justice” στο *Synthesis*, τ. 13, 2020 διαθέσιμο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/27557/2190>
- Treitel, G., «Jane Austen and the Law» στο *Law Quarterly Review*, τ. 100, 1984

- Τσαούση, Α., «Διεπιστημονικότητα και Νομική επιστήμη: Γιατί είναι αλληλένδετες και τι σημαίνει αυτό για την από κοινού ανάπτυξή τους», διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10-26262/culres.v4i04641>
- Twain, M., «The tragedy of Puddn' head Wilson», διαθέσιμο: <https://cdn.fulltextarchive.com/wp-content/uploads/wp-advanced-pdf/1/The-Tragedy-of-Pudd-nhead-Wilson-by-Mark.pdf>
- Vick, D., «Interdisciplinarity and the Discipline of Law» στο *Journal of Law and Society*, 31(2), 2003
- Χόρμαν, Σ., «Το λουλούδι της ερήμου» (2009), η ταινία είναι διαθέσιμη: <https://www.culture21century.gr/2012/06/desert-flower.html>
- Ward, I., *Law and Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, διαθέσιμο: <http://go.warwick.ac.uk/eslj/issues/volume3/number2/little/-12>
- Ward, I., *Literature and the Legal Imagination*, Northern Ireland Legal Quarterly, 1998.
- Ward, I., *Shakespeare and the Legal Imagination*, London, Edinburgh, Dublin: Butterworth, 1999
- Weisberg, R., «Family Feud: A Response to Robert Weisberg on Law and Literature» στο *Yale Journal of Law and the Humanities*, τ. 1, 1988
- West, R., «Authority, Autonomy and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner» στο *Harvard Law Review*, τ. 99, 1985
- West, R., «Submission, Choice and Ethics: A Rejoinder to Judge Posner» στο *Harvard Law Review*, τ. 99, 1986
- West, R., «Adjudication is not Interpretation: Some Reservations about the Law-As-Literature Movement» στο *Tennessee Law Review*, τ. 54, 1987
- Wertheim, L., «Law, Literature and Morality in the Novels of Charles Dickens» στο *William Mitchell Law Review*, τ. 20, 1994
- White, J.B., «Introduction to Symposium - Law and Literature: "No Manifesto"» στο *Mercer Law Review*, τ. 39, 1987-1998
- Wigmore, J.H., «A list of One Hundred Legal Novels» στο *Illinois Law Review*, 17(1), 1922, διαθέσιμο: <https://is.muni.cz/el/law/jaro2011/MVV012468K/um/11726413/23799923/wigmore.pdf>

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

Franklin, B., «Το όφελος από τη νομική», *All poetry*, 2016, διαθέσιμο:
<https://allpoetry.com/Benjamin-Franklin>

Masters, E.L., «Hod Putt», *All poetry*, 2016, διαθέσιμο: <https://allpoetry.com/Edgar-Lee-Masters>

Πανσέληνος, Α., «Τριμελές Πλημμελειοδικείον», διαθέσιμο:
<https://www.witzikas.wordpress.com>

Rusell, D. E. H., *Defining Femicide*, 2012, διαθέσιμο:
[https://www.dianarusell.com/f/Definihn_Femicide_-_United Nations Speec_by_Diana_e._h._Rusell_E.H.Rusell_Ph.D.pdf](https://www.dianarusell.com/f/Definihn_Femicide_-_United_Nations_Speec_by_Diana_e._h._Rusell_E.H.Rusell_Ph.D.pdf)